

Chingiz Aytmatov

BOLALIGIM

Chingiz AYTMATOV

BOLALIGIM

Qissa

Toshkent
«IJOD-PRESS»
2017

УЎК: 821.512.154-31

КБК: 84(5Қир)6

А 39

Aytmatov, Chingiz.

Bolaligim: Qissa / Ch. Aytmatov. – Toshkent.: «IJOD-PRESS», 2017 – 224 b.

УЎК: 821.512.154-31

КБК: 84(5Қир)6

«*Bolaligim*» – jahon adabiyotining buyuk namoyondasi, turk ulusining ulug‘ farzandi Chingiz Aytmatov hayotining so‘nggi damlarida yozuvchi ijodini o‘rgangan olmon olimasi bilan bo‘lgan davomli suhabat-muloqotlar natijasida qog‘ozga tushgan.

Asar dastlab olmon, so‘ngra turk va qirg‘iz tillarida chop etilgan. Siz bu bitikda ijodkorga haqiqiy yozuvchilik qismatini ato etgan azob-uqubatli bolaligi, ayrılıq va armonlaridan voqif bo‘lasiz.

Mas’ul muharrir:

Baxtiyor NAZAROV – O‘zbekiston fanlar akademiyasining akademigi

Tarjimon:

Nurali QOBUL – Xalqaro Chingiz Aytmatov akademiyasi akademigi

ISBN: 978-9943-994-56-0

QALBIMIZ VA QADRIMIZDAGI ULUG' CHINGIZ OG'AMIZ (*O'ngso'z o'rnida*)

Qirg'iz ulusi bizning Alisher Navoiyni qanchalik mo'tabar bilsa, Chingiz Aytmatov ham biz uchun shu qadar aziz va qadrdondir.

Dunyodagi biror-bir yozuvchi yo'qki, asarlari o'zbek tiliga Chingiz Aytmatov asarlaridek ko'p tarjima qilingan bo'lsa. Jahonda biror-bir mamlakat ham bo'lmasa kerakki, ijodi O'zbekistondagi qadar deyarli to'kis o'girilgan bo'lsa. Bu o'rinda gap shunchaki tarjima ustidagini ketayotgani yo'q. Keyingi yarim asr mobaynida ushbu ulug' yozuvchidan ta'sirlanmagan, unga ma'lum darajada, o'zi sezgan yoki sezmagan ravishda, iyarmagan kattadan-kichik o'zbek yozuvchisini topish qiyin. Shu vaqtgacha unga bag'ishlangan she'rlar jamlansa, ajabtovur, o'rta hol bir to'plam bo'lishi mumkin.

Chingiz Aytmatovning O'zbekistondagi o'rni uning adiblarimizga ko'rsatgan ta'siri bilangina belgilanmaydi. Yozuvchi o'zbek kitobxonlarining yangi davrda — yangi tipdagi adabiy-badiiy didi shakllanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Bugina emas, adib asarlari, umuman, o'zbek xalqining yangi yo'nalishdagi dunyoqarashi shakllanuvida, o'zi va o'zini anglash muammolarini dadil idrok etishda va hech mubolog'asiz, Istiqlol g'oyalarini chuqurroq o'ylash hamda amalga oshirishda, pozitiv ahamiyatga ega bo'ldi.

Birgina misol. Chingiz Aytmatov ijodidagi manqurt obrazi haqida xalqaro miqyosda ham, o'zimizda ham ko'p yozilgan. Shunga qaramay, u haqda men ham ikki og'iz gapirib o'tgim keladi. Uning asaridagi manqurt obrazi, ayniqsa, Sobitjon qiyofasida namoyon bo'lувчи ixtiyoriy manqurtlikning keskin fosh etilishi, nazarimda, XX asrning so'nggi choragida yer

yuzining qator mintaqalaridagi milliy-ozodlik yo'nalishidagi harakat va dunyoqarashlar o'zgaruvida o'ziga xos o'rinni egalladi desam mubolag'a bo'lmas. Bu obraz dadil va mustaqil ravishda ijodiy ko'zini ochgan o'zimizning Rauf Parfi, Cho'lpon Ergash, Mashrab Boboyev, Tilak Jo'ra, Asqar Qosimov, Shavkat Rahmon, Nurali Qobul, Xurshid Do'stmuhammad, Halima Xudoyberdiyeva, Tohir Qahhor, Usmon Azim, Erkin A'zam va boshqalar ijodiga nechog'lik barakali va faol ta'sir ko'rsatganini faqat mengina emas, boshqa ko'plab adabiyotshunos olimlar ham tasdiqlay oladi.

Ayni vaqtda, Chingiz og'aning o'zbek xalqiga, O'zbekistonga mehr-muhabbati faqat adib sifatdagina emas, davlat va jamoat arbobi, oddiy bir inson va do'st, shuningdek, bilimdon va faylasuf sifatida nihoyatda kuchli va xolis edi. "Qadim-qadimlardan o'zbek madaniyatining O'rta Osiyoga ko'rsatgan ta'sirini ko'hna Vizantianing qadim Rusga ko'rsatgan ta'siri bilan qiyoslash mumkin", degan edi buyuk yozuvchi.

Chingiz Aytmatovning o'zbek adiblari bilan og'a-inilarcha tarixiy do'stlik munosabatlari hozir ham, kelgusi avlodlar uchun ham, nazarimda, ibrat namunasi bo'lib qolishga arzигуллікдір.

"Manas"dan parchalar tarjima qilgan Mirtemir og'aning mehnati va mahoratiga u to'lqinlanib yuqori baho bergan edi. Toshkentga qisqa vaqtga to'xtab o'tganida ham u Shukrullo va Odil Yoqubov kabi do'stlarini albatta ziyorat qilishni unutmasdi. "Ulug'bek xazinasi", — deydi qirg'iz adibi, — "Yuksak va oljanob proza namunasi... Badiiy quvvati jihatidan salmoqdor bu tarixiy roman meni larzaga soldi... Romanni o'qirkanman, ko'nglimda turkiy xalqlarimiz tarixi uchun iftixor tuyg'usi jo'sh urdi" ("В соавторстве с землею и водою", 1979, c.235). U do'stining yangi yantuqlaridan ham, o'zi mansub turkiy xalqlar tarixidan ham, kezi kelganda g'ururini yashira olmaydigan, fikrini to'lqinlanib izhor qila oladigan buyuk inson edi.

U faqat rasmiy holatlardagina emas, umuman, yaqin tanishbilishlariga mehrini ayamas, yashirmas edi. 80-yillarning oxirlarida Qirg'izistonda o'tgan xalqaro bir anjumanda, shu yerlik atoqli adabiyotshunos olim, institut direktori Abdug'ani Erkaboyev Chingiz og'a bilan meni tanishtirdi. Shunda og'a mendan: "Shukrullo, Odil, Asil akalar, Nurali yaxshi yurishibdimi?" deb Nurali Qobulning "Юность" jurnalida chop etilgan qissalari haqida iliq fikrlar aytgani yodimda.

G'. Salomov, A. Rashidov, I. G'ofurov, P. Mirzaahmedova, S. Qorayev, S. Umirov kabi adabiyotshunos va tarjimonlar Chingiz Aytmatov asarlarini tadqiq va tarjima qilish borasida O'zbekistonda katta ishlarni amalga oshirdilar. Ibrohim G'ofurov uning so'nggi asarlaridan biri – "Qulayotgan tog'lar"ni bamisolli qo'shiqdek o'zbek tiliga tarjima qildi. Adib bunday mehnatlarning qadriga yetar va hamkorlaridan buni yashirmasdi. "Oq kema", "Jamila", "Alvido, Gulsari!" kabi bir qator qissalarimni Asiljon o'zbekchaga xuddi men qirg'iz tilida yozgandek jarangli tarjima qila oldi" degan adibning fikri tarjimon mahoratiga berilgan baho edi. Keyinchalik, adabiyotshunos olim va tarjimon A. Rashidovning 2008-yilda Toshkentda chop etilgan "Chingiz Aytmatovning badiiy olami" monografiyasi yozuvchining 80 yilligiga o'zbek birodarlarining munosib tuhfasi bo'ldi.

Chingiz Aytmatov ijodini tadqiq etish nuqtayi nazaridan o'zbek olimlari amalga oshirgan ayrim ishlar yozuvchining o'zi tomonidan tan olinib, xalqaro miqyosda e'tirof etilganini ham ta'kidlash o'rinnlidir. Bu o'rinda men 2004-yilda Moskovda chop etilgan salkam "Manas"dek hajmli "Ковчег Айтматова" nomli – xalqaro miqyosdagi ulkan olimlar hamkorligida yaratilgan tadqiqot-kitobni nazarda tutmoqdaman. Yozuvchining o'z nazaridan o'tib, ma'qullanib tartib berilgan bu kitobga ikki o'zbek olimi Parizod Mirzaahmedova hamda Saydi Umirovlarning salmoqli maqolalari kiritilganini, o'zbek

“aytmatovshunosligi”ga xalqaro miqyosda e’tibor topishi sifatida qabul qilinishi mumkin. Parizod Mirzaahmedovaning “Национальная эпическая традиция в творчестве Чингиз Айтматова” nomli monografiyasini yozuvchi juda quvonib, yaxshi baholaganidan xabarim bor. Umuman, bu o’zbek olimasiga yozuvchining hurmati baland edi. O’z ijodi haqida Turkiyada o’tkazilishi mo’ljallanayotgan katta xalqaro anjumanga uni shaxsan adibning o’zi taklif etib, ma’ruzasini yig‘in dasturiga kiritilishini tavsiya etgani bu olimamizning mazkur buyuk adib oldidagi hurmatidan darak bera oladi.

Shu o’rinda Chingiz Aytmatovning O’zbekiston hayotiga, uning buyuk farzandlari xotirasiga doimo katta hurmat-e’tibor bilan qaraganini ta’kidlagim keladi. Buyuk bobokalonimiz, Amir Temurning 660 yilligi Toshkentda nishonlanganda Turkiston saroyida o’tkazilgan xalqaro anjumanga Chingiz Aytmatov ham keldi va sohibqironning sohibqiron tabiatidagi tolerantlik va jahon tamaddunidagi roli mavzusida e’tiborga molik ma’ruza qildi. Teran va chuqur mazmunli ma’ruzani maroq bilan tingladik. Ma’ruza matbuotda o’sha vaqtda e’lon qilindimi, yo’qmi, hozir xotiramda yo‘q. Lekin ma’ruzaning mashinkalangan nusxasini Parizod opa Mirzaahmedovadan olib o’qiganim esimda.

...Chingiz Aytmatovdek buyuk insonning ham orzu-umidlar, armonlari bo‘lishi mumkin ekan. Umuman emas, hatto qirg‘iz-o’zbek yozuvchilari, ayniqsa, yoshlarning do’stligi, hamkorligi, yaqinlashuvi, hamnafasligi masalasida.

Toshkentda so’zlagan nutqlaridan birida u shunday degan edi: “Hozir o’zbek adabiyotida, xususan, yosh o’zbek adiblari ijodida qanday yutuqlar bor, ular qanday mavzularni qalamga olmoqdalar, qanday yangi yo‘nalishlar mavjud – bundan biz tomondagi tengdoshlaringizning xabari yo‘q. Va aksincha, bizda nima gap, yozilayotgan, chop etilayotgan asarlarning mazmuni, g‘oyaviy-badiiy saviyasi qanday – buni sizlar

bilmaysizlar. Bu yurishda bir-birimizdan juda uzoqlashib ketamiz. Bir-birimizni tanimay qolamiz. Borib-borib, bir-birimizga ishonchszilik, hadik ko'zi bilan qarash boshlanadi. Men aslo bo'rttirayotganim yo'q. Beparvo yuraversak, bir-birimizga intilmasak, shu darajaga tushishimiz aniq. Bu — tuzatish qiyin kechadigan, katta ma'naviy fofia bo'ladi". (Asil Rashidov. Chingiz Aytmatovning badiiy olami. — "O'qituvchi", T.: 2008, 153-b).

Bu fikrlar bamisoli vasiyatdek jaranglaydi. Xalqlarimizni, ijodkorlarimizni, yoshlarni ahillikka, birdamlik va hamji-hatlikka chaqiradi.

Chingiz Aytmatov ijodiga mansub o'zbek tilida ilk bor chop etilayotgan ushbu kitob ana shunday yaxshi niyat, qutlug' maqsad yo'lida amalga oshirilayotgan ish sifatida ham e'tiborlidir. Zotan, biz bir-birimizdan uzoqlashuv emas, yaqinlashishga, bir-birimizning qadrimizga yetishga intilishimiz kerak.

O'zbekistonda Chingiz Aytmatovning yangi-yangi qirralarini ochish bo'yicha, umuman, xalqaro "ayt-matovshunos"likka munosib hissa bo'lib qo'shila oluvchi yangi tadqiqotlar paydo bo'lmoqda. Adibning diplomatiya yo'nalishidagi shaxsi va faoliyati ilk bor yoritilgan huquqshunoslik fanlari doktori, davlat va jamoat arbobi Akmal Saidovning tadqiqoti ana shunday.

Qo'lingizdagagi yangi kitob ham ana shunday yangi yo'nalishdagi tadqiqotlar yaratilishiga, yozuvchi hayoti, shaxsi va ijodini yanada chuqurroq bilishga, idrok etishga yordam beradi, deb umid qilamiz.

Chingiz og'a xotirasini abadiylashtirish uchun o'z Vatani va undan xorijda ko'plab ishlar amalga oshirilgan, haykallar qo'yilgan. Shulardan faqat bir-ikkitasini eslab o'tgim keladi. Litvada uning xotirasi va hurmatini abadiylashtirish, kelgusi avlodlarga yetkazish maqsadida olti tur yodgorlik kumush

tangasi zarb etishibdi. Ular “Chingiz Aytmatov”ning o‘ziga, “Jamila”, “Birinchi muallim”, “Ona yer”, “Alvido, Gulsari!”, “Oq kema”ga bag‘ishlangan.

Chamasi, bundan uch yil avval “Aeroflot” tomonidan o‘zining “Boing” rusumli samolyotlaridan biriga Chingiz Aytmatov nomi qo‘yildi. Bu yaxshi, albatta. Lekin hech qanday uchar likobchalaru, uchoq-samolyotlar parvozi Chingiz Aytmatov buyukligidan va asarlarining sha’n-shavkatidan balandroq ucha olmaydi, deb o‘ylayman.

Chingiz Aytmatov davlat va jamoat arbobi, yozuvchi sifatida jahon xalqlarining, san’atkorlarining birodarlashuviga katta hissa qo‘shdi. U tashkil etgan va rahbarlik qilgan “Issiqko‘l forumi” shunday xalqaro tashkilot edi. Chingiz Aytmatov (rais), Odil Yoqubov va qo‘shni mamlakat yozuvchilarining atoqli vakillari hamraisligidagi “Markazi Osiyo xalqlari madaniyati” assambleyasining faoliyati ham, asosan, birdamlik, hamkorlik, hamjihatlikni maqsad qilib qo‘ygan edi. Ularning faoliyati uzoq davom etmadi. Ana shu qutlug‘ niyatlarni davom ettiruvchi va amalga oshiruvchi Assotsatsiyalarning yangi sharoitlardagi tashkillashishi va faoliyat yuritishi, fikrimcha, O‘rta Osiyo xalqlari madaniyati ravnaqi uchun ham, umuman, jahon madaniyati ravnaqi uchun ham ijobjiy hodisa bo‘la olar edi.

Chingiz Aytmatov va O‘zbekiston mavzusi ustida gap borar ekan, XX asrning bu ulug‘ adibi shaxsi va ijodiga O‘zbekiston davlat miqyosida e’tibor va hurmat ko‘rsatib kelgani va kelayotganini ehtiroy etish ortiqcha bo‘lmas deb o‘ylayman. Yozuvchi O‘zbekistonning “Do‘stlik” hamda “Buyuk xizmatlari uchun” ordenlari bilan mukofatlangani hamda unga mamlakatimizning umumxalq mehr-muhabbati bunga yorqin dalildir.

Chingiz Aytmatov ijodi haqida xalqaro miqyosda, shuningdek, bizda ham chuqur, atroflicha tadqiq ishlari olib

borilgan, asarlari o'girilgan. Lekin bu, biz Chingiz og'aning shaxsi, tabiatini, ijodini juda yaxshi bilamiz degan ma'noni anglatmaydi. Biz uni, ijodini ma'lum darajadagina bilamiz, xolos. Holbuki, uning inson sifatidagi fe'li-tabiat, asarlarining yozilish sababi, tarixi va ahamiyatida bizga noma'lum xossalar oz emas, asarlarining hanuzgacha bizga ochilmagan qirralari ham bisyor. Shu vaqtgacha yetaricha to'liq o'girilmagan yoki tarjima qilinmagan asari, qarashlari, fikrlari esa, biz uchun nihoyatda qimmatlidir. Uning avvalgi asarlari, qarashlarining davomi, uzviy qismlari sifatida bizning takomilimizda, shubhasiz, muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Qo'lingizdag'i kitob adibning ana shunday, asosan shu vaqtgacha to'kis o'girilmagan, shuningdek, ilk bor o'girilayotgan, asaridan tashkil topgani uchun ham kitobxonlarimiz uchun qimmatli nashr sifatida qabul qilinadi, deb ishonamiz.

**Baxtiyor NAZAROV,
O'zbekiston fanlar
akademiyasining akademigi**

KATTA ENAM

Bolaligimning ilk esdaliklarini katta enam Oyimxonning yorqin xotirasini yodga olish bilan boshlamoq vafo burchimdir. Rahmatli enam o'zgacha bir insoniy sifatlar sohibi bo'lib, ovulda obro'-e'tibori, teran aqli zakovati bilan ajralib turar, xudo u kishini tabiatan dono qilib yaratgan edi. Katta enamdan juda ko'p narsani o'rgangan otam onasi bilan faxrlanib yurardi. U kishining boshlaridan hech qachon oppoq dastorlari tushganini ko'rmaganman. Xalqimizning udumiga ko'ra bunday mahobatli dastorda bir uyning haqiqiy boyvuchcha xonimi yurar edi. Bu qadrdon, ko'zga va ko'ngilga yaqin bosh kiyimi katta enamni yanada chiroyli, suyumli va salobatli ko'rsatardi.

Katta enam besh nafar farzand ko'rgan bo'lib, buning uchi qiz, ikkisi o'g'il edi. Shu qizlarning biri — Qoraqiz ammamning menga juda ko'p xizmatlari singgan.

Eng katta ammamning ismi Oyimgul bo'lgan. U kishini yaxshi eslayman. Turmushning azob-uqubatlarini shu ammamchalik ko'p tortgan inson zoti bo'lmasa kerak. Oiladagi uchinchi farzand mening atam¹ — To'raqul, keyin Guloyim ammam, eng kenjası esa Risqulbek amakim. Risqulbek akam o'tkir zehnli, bilimli kishi bo'lgan. Aytib berishlaricha, menga «Chingiz» degan ism qo'yishni ham u kishi taklif etgan ekan. Kechmish tarixni yaxshi bilganini shundan ham bilsa bo'ladi — bundaylar bolalariga tarixdagi ulug' shaxslar ismini qo'yishni ma'qul ko'radilar.

Risqulbek akamning taqdiri ham atam To'raqulning qismatiga o'xshash bo'ldi. Atam o'ldirilgandan keyin Shakarga qaytib kelganimizda bizga shu — Risqulbek akam qaradi. O'shanda u kishi yigirma besh yoshda edi. Bizning yejish-ichishimizga qarab, qo'lidan kelgan yaxshilikni darig' tutmasdi. Biroq negadir uni o'sha aymoqning boshliqlari

¹Asarda "ota" so'zi "ata" shaklida berilgan.

qayta-qayta chaqirishib, so'roq qila boshladilar. Ishga o'rasha olmay, oxir-oqibat ko'chada qolishiga ham o'shalar sababchi bo'ldilar. 1937-yil kuz oylarining so'ngida uch militsiya xodimi yarim tunda kelib, uni olib ketishdi. O'sha kechasi Risqulbek akam ikkimiz yotgan edik. Negadir shu kecha men uyqudan tez-tez cho'chib, bosinqirab uyg'onganman. Esimda bor, har cho'chib uyg'onganimda akam bosh tarafimda xayoli qochgancha mijja qoqmay o'tirar, meni ovutmoqchi bo'lardi.

— Qo'rhma, uxlagin! — deya yelkamga urib, tinchlantirishga urinardi.

O'shanda men akamning ne qadar meni ovutib, uxlatishga harakat qilganiga qaramay, kerosin chiroqning nim yorug'ida militsionerlarning qor qo'ngan ust-boshlarini qaltirab-titragancha kuzatib qolganim hamon-hamon yodimda. Shu-shu Risqulbek akamni qaytib ko'ra olmadik. Anchadan keyin Buryatistondagi bir lagerda qazo qilgani xabari keldi.

Katta enamning besh bolasi bo'lgan demabmidim. Qahraton kunlarning birida u kishi ham narigi dunyoga safar qildilar.

Xat savodi bo'limasa-da, xudo bergen aql-zako sohibi, bo'lgan katta enam xalq qo'shiqlari, termalar, o'lanlar, rivoyatu ertaklarni ko'p bilar edilar. Bolaligimning totli kunlari o'sha cho'ng enamning mehri-muhabbatiga yo'g'rilib o'tdi.

Bir voqeа hamon xotiramda. Men unda besh-olti yoshlarda edim. Katta enam meni o'zi bilan birga yaylovga olib ketdi. Biz yaylovdagi qo'shga yetmoq uchun kun bo'yi yurdik. Bu Shakardagi eng uzun kunlardan biri edi nazarimda. Bu paytda barcha hududlardagi kabi kelgan joyimizda ham kollektivlashtirish siyosati amalga oshirilib, kolxozlar tashkil etilayotgan, yaylovma-yaylov ko'chib yuradigan qavmlar o'troqlasha boshlagan edi. Hayoti chorvachilikdan iborat odamlar bola-chaqasini ergashtirgancha ko'ch-ko'ronini ko'tarib, suruvlari uchun qo'nalg'a, yaylov tanlashar, barcha birdek yozni qay manzilda ko'ngildagidek o'tkazish tashvishiga

tushgan kunlar edi. Bunday daqiqalar mening bolalik hayotimda unutilmas onlar, sog'inchli xotiralar qoldirdi. Yayloving so'z ila ifodalab bo'lmas sehri, biz — murg'ak bolalar qalbida yangi bir dunyoni yaratar, uning siru sinoati har birimizning o'yu xayollarimizni to'zg'itib yuborardi.

Bo'z uylarni tuyalarga, ot va ho'kizlarga ortgan, quturgan yilqi uyurlari va qo'ra-qo'ra suruvlarni haydagan odamlar dashtu dalalarni bosib, qoyalaridan qor arimaydigan, samoga tirilib turgan oppoq tog'lar tomon ketib borar edilar. Ular yura-yura buyuk oshuvlardan oshib, nihoyat soya-salqin joylarga yetib, qo'sh tashlashar va shu tevarak-atrofdan suruvlari uchun qulay, sero't joy tanlashardi.

Ko'chdag'i odamlar qayerga borib, qanday joy tanlashni yaxshi bilgan tajribali keksalar so'zlariga amal qilar edilar. Har bir odamga safardan oldin tegishli vazifalar yuklanar, oshuvlardan oson va talofatsiz o'tmoqlikning chora-tadbirlari ko'rilar edi. Yo'chilardan kamchiligi bo'lgan kishilarga hashar uyuştirib yordam berishar, yaylovchilar zo'r ishtiyoy bilan safarga hozirlik ko'rardilar.

Ko'ch kelib qo'ngan manzil toza, bundan oldin hech bir qo'sh va suruv oyoq osti qilmagan joy bo'lishi kerak edi. Kunlar iliy boshlagan may oyining oxirlaridagina katta dovonlardan o'tib bo'lardi. Shundan so'nggina yaylovga yo'l ochilardi. Bir metr dan oshgan qor va muzliklar sakkiz oy mobaynida tog'ni qoplab yotar va shu muddat davomida qish qolipini buzmas edi.

Sentabrning oxiri — oktabrning boshlarida yana sovuq tushar, bola-baqra, qo'y-qo'ziyu, ot-ulov oyoq qo'lini yozib, huzur qilib yurgan bu yaylovlarni tark etishga majbur bo'lar edi. Agar suruv qishlamoq uchun shu olis daralarda qolsa, etakdag'i yirtqichlar ham hatto bu taraflarga kelolmas edi. Dengiz sathidan uch-to'rt ming metr balandlikda bo'lgan bu yerlarning iqlim sharoiti g'oyat og'ir. Yashash manzillaridan

uzoq bo'lgan bunday qo'ralarda qishlagan cho'pon-cho'liqlarga qahratton qishning qirovli kunlarida yordam bermoq ham mushkul edi. Biroq yozning iliq issiq kunlarida bir oz bo'lsa-da suruvning oyog'ini yozib, yayratmoq uchun bu sokin go'shalar odamlarni doimo o'ziga tortar edi. Shu bois ham odamlar qush uyqusi kabi umrlaridagi shonu shuhrat, to'yu tomosha kabi mayda turmush tirikchiliklaridan iborat hayotlarini mana shu bir necha oylik baxtga almashib yashar edilar. Yaylov bu – jannatning to'riday ajoyib bir xilqat edi.

Yuksak tog'lar bag'ridagi beg'ubor va betakror yashillik, ko'zni qamashtiruvchi turli-tuman anvoyi chechaklar. Asriy muzliklar qa'ridan oqib keladigan salqin va toza havo. Toshdan toshga urilib oqayotgan sharqiroq tog' soy. Turli xil hayvon va qushlarning sehrli saslari. Bular o'choqqa yoqadigan o'tindan ham ko'p... Qaysi birini ayta olasan? Qisqasi, yaylov necha yoshta kirmagin, hech qachon xotirangdan ko'tarilmaydigan, aytsang ado bo'lmaydigan bir armondir.

Xullas, qirg'izlar yoqimli charchoq va horg'inlik-la mo'ljaldagi joyni topishgach, qator qilib bo'z uylarini tikadilar. Yaylovdagi kunlar oxirlar ekan, cho'pon-cho'liq dovon bekilib qolmasdan burun undan o'tib olish tashvishiga tushadilar. Qish erta tushib, qor yog'ib qolsa ko'chki ko'chib qor ostida qolib ketish xavfi tug'ilari edi. Bunday qor ko'chkilari faqat odamlarni emas, uyur-uyur yilqilarni ham tappa bosib qolar, barchanining hayoti birdek shu yerda tugardi. Shu bois ham daradagi soy suvining cheti qaymoqlanganda ko'ch-ko'ronni yig'ishtirishga to'g'ri kelardi.

Bir marotaba men ham katta enam bilan birga ko'chga qo'shildim. Enam meni toyga mingazib qo'ydi. Men hech qachon o'sha toyni esimdan chiqara olmayman. Besh-olti yashar bolaning bir o'zi otga minib yurishi juda qiziq-da!.. Yiqilmaslik uchun egarning ikki tomoniga yog'ochdan uzangi qilingan edi. Katta kishilar o'tirgan egarlarga solishtirib qaraganda, bolalar uchun ataylab yasalgan bunday egarlar

ayirmach deb atalib, shaharlik bolalarining o'tirg'ichlariga o'xshab ketadi. Mening o'z otim, o'z egarim borligi uchun g'ururlanib, terimga sig'may, to'lib-toshib borar edim. Men toychog'imni silab-siypab safarga hozirlanar, katta enam bilan qo'sh yuklarini tashib, u yoqdan bu yoqqa ot choptirib yurar edim. Uyur-uyur yilqilar va qo'ra-qo'ra qo'ylnarni haydab yaylov yo'liga solar edik. Tuyalar ham lo'killagancha ustlaridagi yukni chayqaltirib biz oshiqayotgan sehrli yaylov sari ketib borar edi.

Biroq ikki oychalik maroqli yaylov hayotidan so'ng, yana o'shanday, it azobida ovulga qaytishga to'g'ri kelar edi. Borishda-da, qaytishda-da ming bir qiyinchiliklar kutib turardi. Bu mashaqqatlar yetmaganidek qor yog'ib, bo'ron turar, ko'chki ko'chib, mol-holimiz qor ostida qolib ketardi. Bola-chaqasi, xotin-xalaji, mol-mulki bilan butun boshli oilalarni ko'chki bosib qolgan kunlarni ko'rdik. Yaylovga ko'chuv oldidan qandaydir ruhiy tayyorgarlik ko'rilar, irimsirimlar qilinardi.

Dovonga bir kunlik yo'l qolganida ko'ch bir yerga to'planib, tin oladi. Bu tun «shiqama tuni», ya'ni «chiqadigan, oshib o'tadigan» tun deb ataladi. Bizning karvon ham nihoyat «shiqama»ga yig'ildi. Kichik-kichik bo'z uylar tikilib, odamlar uning atrofida isinish uchun o't yoqdilar. Qarshimizda mangu muzliklardan iborat viqorli, uchi-quyrug'i yo'q tog' yastanib yotardi. Bunday damda kishi xayoliga ertaga qanday qilib qarshidagi dovondan eson-omon o'tib olsak ekan, degan o'ydan boshqa narsa kelmaydi. Uyur-uyur yilqilar suruv-suruv qo'ylar esa odatdagiday tunda qo'sh tortib, tinchgina kavsh qaytarib yotishardi. Odadta bunday kunlarda podaga biror kishi ko'z solib turmasa, og'zi ko'kka tekkan jonivorlar peshinga qolmay yoyilib ketadi. Faqat tevarak-atrofi tog' bilan o'ralgan joylardagina suruvsalar olislab o'tlab ketmas, bir-biriga xomush suykanishganicha turib qolishar edi. Katta-kichik, keksayu yosh esa gulxanni gir aylanib o'tirib olgancha qo'shiq aytishar, duolar o'qishib, suhbatlashardilar.

— Mana dovonga ham yetib oldik. Xudoga shukr, bala-chaqamiz, mol-holimiz bilan to'rt ko'z tugal shu yerga yetib keldik. Yelkamizga oftob tegishi uchun yaylovga chiqamiz. Oshuvdan so'ng bizni yam-yashil o'tloq, tiniq buлоqlar kutib turibdi. Bizni sero't va sersuv yaylovimiz kutmoqda! — degan orzu tilaklarni qiladilar.

— Bizni to'sguvchi balo ko'rmaylik! Qoru yomg'iringdan o'zing asra! Tuman va bulutlarining ko'zimizni to'smasin! Biz bu tog'larni va yaylovlarni jonimizdan ortiq ko'ramiz! Bolalarimizga baxt bergin! Molu jonimiz yaylovga sog'-salomat, to'kis-tugal yetsin! Qaytganimizda ham bizni shu balolardan qo'rigin! Bor qiyinchiliklar shu yerda qolib ketsin! Mollarimizga ko'k shaberdan o'z nasibasini bergin! Qushlarning unini tinglab, o'tovning tuynugidan quyosh nuriga boqqimiz keladi! Tangrim, senga shukur qilamiz! Qarshimizdagi oshuvdan bizning eson-omon, to'rt ko'z tugal, bag'ri butun o'tkaz! — deya yaratganga yalinib yolvoradilar.

Ne qadar hikmatli so'zlar. Keyin ham bir necha bor tog' yayloviga bordim. Biroq shunday hikmatli tilaklarni qanchalik kutsam-da, eshitmadim.

Ne-ne zamonlar kechmasin bu qadrdon yaylovlar o'sha beg'ybop nafasini yo'qotmagan. Bu sehrli o'tloqlar bolaligim kamol topgan hikoyalarga boy edi.

Bir kuni jag' tishim og'rib qoldi. Biz yaylovda edik. Karvon manziliga yetib kelgan, barcha birdek chodir va bo'z uylarini tikkan, har yurtda yigirma-o'ttiztadan bo'z uy turardi. Odadta ko'chdagilar bo'z uylarini urug'-urug', qavm-qavm bo'lib, yonma-yon tikishar, shu tariqa ahil bir ulus bo'lib yashar edilar.

Shunday qilib, tish og'rig'iga chidab bo'lmas edi. Dux kelgan bo'z uyga bosh suqib, jon azobida chirqiragancha najot izlar edim. Na bir qarindoshim va yo bir qo'shnimiz yordam bera oldi. Yaylovda esa tish duxturi qayda?

Tishim kunu tun og'rib, azob berardi. Shunda ham tong-

sahardan bolalar bilan o'ynab ketib, kechgacha tish og'rig'idan qiynalib bo'zalamda ag'anab yotardim. Bolalar tinim bilmay yalang oyoq chopib o'ynashar, kattalar ham bu o'yinqaroqlikka ko'nikib qolgan edilar. Ular ham bolalarining toza havodan nafas olib, miriqib o'ynashlarini istar edilar. Hech bir kishi bizni tek tur demassi. Ko'm-ko'k osmon bizda chinni kosani to'nnkarib qo'ygandek taassurot qoldirgan edi. Atrofimizda oqayotgan musaffo irmoqlar, bo'zalam o'tloq charchoqni yozar, qani endi shunday paytda tishim og'rimasa edi deya o'ylayman...

Tishim og'rig'idan holim qolmadi. Nihoyat, boshi qotgan katta enam har xil ko'katlardan dori tayyorladi. Bo'lindi. Tishimning og'rigan joyiga isitilgan tosh bosdi. Shifo topmadi. Enam qo'lidan ne kelsa qildi. Hech iloji bo'lindi. Tishim zirqiragandan zirqirardi. Oxiri, toqati toq bo'lgan enam bir yilqichi qarindoshimizni tabibni olib kelmoq uchun jo'natdi. Tabibning qayerda yashashini bilmayman. Harholda bizga qo'shni yaylovdan bo'lsa kerak. Yilqichi yana bir otni egarlab, darrov yo'lga tushdi. Endilikda bunday ish uchun mashina yuborishadi. Biroq bizning yaylovlarda hartugul hozirga qadar mashina yo'li yo'q.

Tishim esa og'rigandan og'rirdi. Yig'lab, yer tegancha o'zimni chalg'itmoqqa urinishlarim ham behuda ketardi. Oxiri, biz sabrsizlik bilan kutgan tabib yetib keldi. Keksa bo'lsa-da, u sergak va harakatchan odam ko'rinardi. Katta enam uning qorasini uzoqdan ko'rib:

— Ana, kelyapti! — dedi suyunib menga qarar ekan: — Xudo qo'llaydi seni!

Men ag'anab yotgan yerimdan irg'ib turgancha o'tovdan otilib chiqdim. Yilqichi tuqqanimiz egarlab ketgan otga tabibni mindirgancha bizning o'tovni ko'zlab kelar edi. Tabib mingan otning jilovini uning qo'lidan olib, munosib qarshilagach, u shu zahotiyon menga qaradi.

— Qayering og'riyapti?

Men ko'karib yig'lagancha tishimni ko'rsatdim.

— Yig'lama, hozir og'rimay qoladi, — dedi tabib meni yupatib.

U meni ko'zdan kechira turib, enamga shunday dedi:

— Bo'z uyda boladan boshqa hech kim qolmasin. Uni boshdan oyoq kigizga o'rab o'tirg'izaman!

So'ngra u aytganini qila boshladi. Men yerga chordana qurib o'tirgancha boshimni quyi egdim. Tabib sham yonib turgan idishni oldimga olib keldi. Sham miltirab yonib turardi.

— Og'zingni ochib shamga taqa, — dedi. Men aytganini qildim. U esa ustimga kigizni yopdi. Qorong'ida qoldim. Sham lipillab yonib turardi. Yuzy salqi tabibning uloq-quroq kiyim-kechaklari har xil hayvonlarning terilaridan tikilgan edi. Bu qandaydir biz bilmagan hayvonlarning terilari edi. Uning boshdag'i bo'rki ham g'alati edi. Kigiz ostida, sham yorug'ida og'zimni katta ochgancha uzoq o'tirdim. Tabib bo'lsa men tushunmagan qandaydir tilda allanimalarni so'ylab, g'ayritabiiy ovoz chiqarardi. Tabibning shaman ekanligini bu paytda men bilmasdim. Islomni qabul qilganimizga ko'p yillar bo'lgan bo'lsa-da, hamon shamanizm el orasida yashab kelardi. U baland ovozda duolar o'qib, qushnochlar kabi hayqirardi.

Balkim menga hech kim ishonmas. Biroq tish og'rig'im taqqa to'xtadi. Necha kundan beri tuz va har xil dorilardan tortib, hatto issiq toshdan ham bosilmagan og'riq sen ko'r, men ko'r yo'q bo'ldi-ko'ydi.

— Og'riyaptimi? — deya so'radi mendan tabib. Men boshimni irg'ab «yo'q» ishorasini qildim. U menga yana bir oz chidab turishni tayinladi. Men indamadim. Nihoyat, u boshimdagi yoping'ichni ochganda yerda mayda-mayda oq toshga o'xshagan narsalar sochilib yotar edi.

— Ko'rdingmi mana bu kichkintoy qurtlarni? — dedi u suyunib. Diqqat bilan tikilib, soch kabi ingichka qurtlarning

qimirlayotganini ko'rdim. Tabib shu taxlit tishimni davoladi. Men bu voqeani hech-hech unuta olmayman...

Ancha yillardan so'ng tish tabiblaridan haqiqatan ham odamning tishida qurt bo'ladimi deya so'raganim esimda. Ular bot-bot bunday bo'lishi mumkin emasligini ta'kidladilar. Bu voqeani hozirgacha tushunib yetolmayman. O'shanda shaman menga:

— Mana, yaxshi bo'lib ketding! Endi hecham tishing og'rimaydi, — degan edi.

U meni sehrladimi yoki men haqiqatan ham qurtlarni ko'rdimmi, tushuna olmadim.

Albatta, tish og'rig'ini unutib o'rtoqlarim bilan shataloq otgancha o'ynab ketdim. Tabibga enam katta sovg'a-salom berib, kelgan otida kuzatib qo'ydi.

Bu topishmoqli hikoyani boshdan kechirib, nima demoqchiman? Eng muhimi, endi tishim og'rimaydi-da, to'g'rimi?

BIRINCHI MEHNAT HAQIM

Shunday qilib, yaylovda hayotimdag'i eng birinchi mehnat haqimni olgan joyim bor.

Bu paytda el jamoatlashib, kolxozlarga birlashishar va bu jarayon tugab qolgan edi. O'sha paytda biznikilar uyur-uyur yilqilarni haydar yaylovga chiqishayotgandi. Nazarimda o'shanda bu yilqilar tog' yaylovlarida o'z umrlarini jannatda o'tkazayotganday tuyulardi. O'shanda o'ylar edim: agar Yaratgan jonivoriga es-hush bergen bo'lsa, albatta, ular qirchillagan qish kunlaridagi og'ir hayotlarini eslashlari kerak... Bunday qarasang esa ot jonivorga baribir... Shimol izg'irinining qaqshatqich bo'roniga parvo qilmay, tanasini teshgudek bo'lib savalayotgan dovulga sag'risini tutib yashaydi. Kechalari esa sonsiz yulduzlar to'la osmon ostida yotadi.

Kunlardan bir kun o'tloqdagi el kutilmaganda bezovta bo'lib goldi. Ko'p o'tmay ular yig'ilishib, maslahatlashmoq uchun

katta enamning o‘tovi qarshisida to‘plandilar. Yig‘ilganlarning bari yilqichilar edi. Ular qarasalarki, uyurni boshlab yurgan, yetakchi ayg‘ir bo‘ladigan ot o‘lgan... Odatda keksalar har bir qo‘nalg‘ada bu yerning iqlimiga ko‘ra suruvni qanday boqish va asrash kerakligi haqida yoshlarga yo‘l-yo‘riqlar berib turishar edi. Bu paytda kolxozlashtirish o‘lkaning barcha burchaklarida bilan amalga oshirilardi. Go‘yoki yilqilar ham bu iqtisodiy o‘zgarishlarga aralashtirilgandek edi. Men buni keyinroq, er yetganimda (voyaga) – Chorvachilik texnikumining veterinariya va zootexnika fakultetida o‘qiy boshlaganimda tushunib, o‘shandagina anglay oldim.

Odatda, yilqichilikda yangi zotlar yaratmoq, asl ayg‘ir nasllarini asrab qolmoq borasida uzoq va mashaqqatli tajriba va sinovlar o‘tkaziladi, natijalarni sabrsizlik bilan kutishga to‘g‘ri keladi. Kolxozlashtirish davrida ham asl zotli ot, buqa va qo‘chqorlarni naslchilikni yaxshilash uchun olis o‘lkalardan katta xarajatlar evaziga olib kelishgan. Masalan, Avstraliyadan keltirilgan qo‘chqorlar va o‘zimizning jaydari qo‘ylardan tug‘ilgan zot birdan boshqacha bo‘lib qolar edi. Bunday tajribalar yilqichilikda ham qo‘llanilardi.

Yaylovda o‘lib qolgan o‘sha ot «Don ayg‘iri» deb atalgan bo‘lib, kolxozi uyuridagi bahosiz bir mol ekan. Biz uning yuksak tog‘lar etagida ne vaqtidan beri ayqirib, chopib yurganini qaydan bilaylik?..

Xullas, Don ayg‘iri tuyqusdan o‘lib qoldi. Biz o‘sha paytda odamlar “ulug‘ shiber” deb ataydigan, Ulu-Saz degan yaylovda edik. Bu yerlarda uzun-uzun, beso‘naqay zaharli o‘t-o‘lanlar ko‘p o‘sardi. Bizning yilqilar bunday o‘tlarni yaxshi bilishar va ularga yaqinlashmay, aylanib o‘tib ketishardi. O‘sha bechora “mehmon” Don ayg‘iri bu zaharli o‘tlarni qaydan bilsin? U shu o‘tlardan yeb qo‘yib, zaharlanib o‘lgan ekan.

Biz – barcha bolalar to‘planishib, Don ayg‘iri o‘lgan joyga jo‘nadik. Voqeani o‘z ko‘zimiz bilan ko‘rgimiz kelardi. Keldig-u, serrayishib turib qoldik. Don ayg‘iri uzun oyoqlarini

cho'zgancha tarashadek qotib yotar, qorni yorilgudek shishib ketgandi. Uning og'zi karrakdek ochilib, tishlari oqarib ko'rinib turar, ko'zi oyna kabi yaltirar, boshi bukilib qolgan edi.

Yilqichilar esa ayg'irning u yoq-bu yog'idan o'tib qarashar, boshlarini chayqagancha qayta-qayta afsuslanishar, qovoqlarini solgancha, shunday azamat otning qanday o'lib qolganligini tushunmay hayron edilar. Uyurni doimo boshlab yurgen, qulondan ham sog'lom, shunday yilqi kutilmaganda qanday qilib o'lib qolganini barcha birdek aqliga sig'dira olmasdi. Aslida gap boshqa yoqda edi. Ular yilqining o'lganiga emas, erta kunda yuqoriga qanday qilib buning javobini berish haqida bosh qotirardilar. Naslli bir ayg'irning o'limi kolxoz yetakchilari uchun ham taqdirlarini hal etadigan bir voqeа edi aslida.

Bo'lar ish bo'lgan, bo'yog'i singan edi. Endi birgina amal qolgan, bu ham bo'lsa naslli otning qanday qilib halok bo'lgani batafsil yozilgan bir tilxat – akt zarur edi.

Ovulga chopar yuborishdi. Ertasi kuni u bilan birga yaylovga sariq sochli o'ris bir kishi – mol duxturi yetib keldi. Yilqichilar bo'lsa, ayg'irning o'limi sababini anglata olmay ovora edilar. Rus kishi esa o'ziga qarab jovdirashib turgan yilqichilarning og'ziga qaragancha hech yerida jarohati bo'lmasa-da, sulayib o'lib yotgan otni gir aylanib nima deyishini bilmay, hangu mang edi. Otning og'zini ochib ko'rib, hech bir yerida jarohat izini ko'rmay, ne bo'lganini tushuna olmay battar boshi qotgan edi molduxturning. Yilqichilar esa ruschani bilmaganliklari uchun ne voqeа sodir bo'lganini so'ylay olmasdilar. O'ris esa qirg'izcha bilmas, u paytda ikki tilni bilganlar juda kam uchrardi.

Shu mahalda otboqarlardan biri Oyimxon boyvuchchaning nabirasi o'rischa bilishini eslab qoladi-da, katta enam huzuriga yuguradi. Chopar enamdan ayg'irning qanday qilib o'lganligini o'ris duxturga o'rischalab tushuntirib berishimni

iltimos qiladi. Men odatdagiday o'rtoqlarim bilan o'ynab yurardim. Katta enam mening qo'limdan tutib:

— Yur, ulug'larga tilmoch bo'lasan! — deb yetaklab jo'nadi. Men esa o'yindan qizg'anib taysallab, ko'nmayman. Katta enam qistaydi:

— Qo'ysang-chi, xudo urgan! Sen o'rischani bilasan-ku. Tilmochlik qilmasang, barcha qarindoshlar seni yomon ko'rib qoladi. Faqat seni emas, ata-enangni ham yomon ko'rib qolishadi. Bas qil endi! — deya tergab ovuldoshlar to'planib turgan yerga yetaklab bordi. Odamlar esa o'lgan ayg'irni gir aylanib turishar edi. O'ris kishi ular o'rtasida turardi.

U kishi menga qarab o'rischaladi:

— Ey, bola! Salomatmisani? — dedi.

To'planganlar serrayishgancha, sas-sadosiz menga tikilib turishardi. Men hamon o'zimga kelmay tortinib turar edim. U salomini yana qaytaladi.

— Zdravstvuyte! — dedim men ham unga.

— Sen menga yordamga kelganga o'xshaysan? Ko'p aqlli bola ko'rinasan? Qaragin, bu azamat otning o'lib yotganini. Buning qanday qilib o'lganini menga tushuntirib ber-chi! — dedi rus kishi erkalagan ovozda.

Olomon ichidan bir oqsoqolrog'i menga yaqin kelib, sochimni silagancha ayg'irning qanday o'lganini tushuntirdi. U menga shunday dedi:

— O'g'lim, sen bu o'risga bizning tog'da uzun bo'yli, zaharli o't o'sishini, ayg'ir shuni yeb qo'yib, zaharlanib o'lganligini ayt. Bizning yilqilar esa bu o'tlarni yaxshi bilib, yemaydilar. AYG'IRNING BU YAYLOVGA BIRINCHI BOR KELISHI. U bu o'tning farqiga bormay yeb qo'ygan. Shunday deb tushuntirgin.

Men hamon tortinib turar edim.

— Bo'l endi, ayt! — deyishardi odamlar meni turtib, qistashib.

Hayron bo'lib turgan rus kishi chidamay mendan so'radi:

— Nima bo'pti, nima deyishdi? — dedi jig'i biyron bo'lib.
— Amaki, ayg'ir zaharli o't yeb qo'yibdi, — dedim men arang tilim kalimaga kelib.

— Nima? Qanday zaharli o't ekan? — dedi o'ris diqqat bilan.

— Bizning tog'larda baland bo'yli zaharli o'tlar ko'p o'sadi. Yerlik yilqilar ularni yaxshi bilib, yaqin yo'lamaydilar. Bu ot esa bilmay o'sha o'tni yeb qo'yibdi, — dedim men ta'kidlab.

Yilqichi qariya yana menga o'girildi:

— Qarasin, zaharli o't egani uchun ichi ko'p ketgan. Qorni shishib ketgani ham shundan.

Men rus kishiga bu gaplarni ham bir boshdan tarjima qilib berdim.

Rus kishi menga:

— Azamat! Hammasini tushundim. Endi aktini ham yoza olaman, — deya bir qog'ozga allanimalarni yoza boshladи.

Yilqiboqarlar birin-ketin qog'ozga imzo chekdilar. Rusni bo'lsa, enamning o'toviga mehmondorchilikka olib jo'nashdi. Darrov qo'zi so'yilib, qo'noq siylov udumi boshlandi.

Men esa odatdagidek bo'z uyimiz atrofida bolalar bilan o'ynab yurar edim. Bir mahal ichkariga chaqirib qolishdi. Katta enam to'rda savlat to'kib, faxrlangancha menga qarab o'tirardi. Mezbonlardan biri menga yog'li ilik uzatdi:

— Sen juda pishiq bola ekansan. Shu yerdaliging asqotdi, bo'lmasa, o'risga gapimizni tushuntira olmay ovora bo'lardik. Mana, ol, senga ustuxon! — dedi. Men suyunib ilikni oldim.

O'shandan beri ikki madaniyatga xizmat qilib kelaman. Bu voqeа mening bu boradagi ilk tajribam edi. Bolalik dunyomni larzaga keltirib, hayotimda o'chmas iz qoldirgan ushbu voqeа shu kundan boshlab, taqdirimning ajralmas bir bo'lagiga aylandi. Qismat menga ikki tilni bilmoqni nasib etgan ekan. Biri ona tilim, ikkinchisi o'n sakkizinchи asrdan beri, ikki yuz yilga yaqin vaqt biz bilan yonma-yon yashagan, taqdiru

toleyimizga yozilgan rus tili. Rus tili bizning, Turkistonning tarixiy, madaniy rivojiga ulkan ulush qo'shdi. Rus tilini bilmoq hayotimizdagi muhim bir omil bo'lib qoldi.

Men buni siz shohidi bo'lganingiz kabi o'z boshimdan o'tkazgan joyim bor.

ATAMDAN QOLGAN XOTIRALAR

Atam ko'z oldimda shu taxlit gavdalanadi: qop-qora quyuq sochi, o'sha ko'mirday qora sochning bir tarafidagi tikkaygan bo'lagi, ishga kiyadigan harbiycha ko'y lagi, qo'nji uzun bulg'ari etigi...

Atam ko'pincha qo'sh ot qo'shilgan arava bilan yurar edi. Aravada ikki kishilik o'tirg'ich bo'lib, usti teri bilan sirib qoplangan edi. Atam doimo aravaning orqasida o'tirar, oldinda esa aravakash.

Atamni eslashim bilan Farg'ona tarafidagi loysuvoq uylar ko'z oldimga keladi. Paxsa yoki guvala devorlar bilan qurshalgan ayvonsiz, usti va yonlari tep-tekis yer tomlari bo'lguvchi edi.

Farg'onaning turmush tarzi bir boshqacha. El birlashib, ahil-inoq yashashadi. Qishloqlarda ayolmi, erkakmi ittifoq bo'lishib, oqsoqollari so'zini yerga tashlamaydilar. Ular yaxshi-yomon kunlarda ham doimo birga bo'ladilar. Bunday ahillik bugungi kunga qadar O'zbekistonda saqlanib keladi.

Ming to'qqiz yuz o'ttiz to'rtinchi yilning boshi. Mening olti yoshli bola kezim.

Atam To'raqul o'z yerining belgili insonlaridan biri bo'lgan. Xat-savodi erta chiqqan. Jambuldag'i Avliyoata nomli rus maktabini bitirgan, o'ttizga yetar-yetmay, davlat xizmatida ishlagan odam edi.

To'rt tarafda kolxozlashtirish degan katta siyosatning dag'dag'asi. Butun xalq asriy hayot tarzi va dunyoqarashini o'zgartirib, yangi siyosatga o'zini urgan, hukumat to'p-to'p qilib o'qitib, odamlarning xat-savodini chiqarish chorasini

Chingiz AYTMATOV

ko'rар, о'зларича озодликка чиққан одамлар boy va qulоqlarni tag-tomiridan yo'q qilamiz degan g'oyalar bilan yashagan holda keljakning umidli kunlarini kutardilar.

Aravon tumani Farg'ona vodiysining paxta ekiladigan yerlaridan iborat. Paxta qora ter bilan yo'g'rilgan, mehnat bilan oqaradigan bir o'simlikdir. Uni ekip, haydab, sug'orib va terib olmoq uzliksiz, ko'pchilikning birlashib ishlashini talab qiladi. Atam mana shu ishlarga bosh-qosh edi. U kunu tun tinim bilmay aravada yurar, charchadim-toliqdim demasdan dalama-dala kezardi. U har doim el orasida edi.

Bolaligim ocharchilikda o'tdi. Devona va tilamchilar hozir ham xuddi o'sha paytdagidek ko'z oldimda gavdalanadi. Ulardan biri – kichik bolakay biznikiga tinimsiz kelar edi. O'n-o'n bir yoshlarda bo'lsa kerak. Yegulik tilab, bir amallab kun kechirib yurar edi. Ochiq turgan darvozadan yoki derazadan boshini suqib ayanchli ohangda xayr-sadaqa so'rardi. Ruscha, qirg'izcha aralashtirib:

- Mamochka, mamochka! Kursak propal! Yo Mamochka!
- deguvchi edi.

Uning kishi dilini yumshatuvchi ovozidan rahmi kelgan apam bir burda non yoki yemakni o'rab, unga berib kelishni buyurardi. U aylanib-o'rgilib biznikiga kelaverardi. Bora-bora men u bilan do'stlashib ketdim va birga o'ynaydigan bo'ldik. Bir kuni atam buni payqab qoldi va uning kimligini so'radi. O'sha bolaga tanga bergenimda u rosa suyungan edi.

Tilamchi bola har doim bir xurjunni ko'tarib yurar edi. Hali-hali ko'z o'ngimda. O'sha xurjuni tol-tol bo'lib so'kilib ketgandi. Uning xurjunida katta qalay konservaning bo'sh idishlari yurardi. Ikkimiz xas-xashak to'plab o't yoqardik, u o'sha konserva qutisida bulomiq pishirar edi.

Bir marta atam ikkimiz Andijonga bordik. Bu safar unutilmas bir voqeа sifatida xotiramda muhrlanib qolgan. Andijon – Farg'ona vodiysining eng yirik shaharlardan biri edi.

Yo'lchilik uzoq kechdi. Biz yo'l-yo'lakay to'xtab-to'xtab, dam olib borardik. Yo'l bo'yи odamlar atam bilan so'rashib-suhbatlashar, allanimalarni so'rashardi. Elning yashash sharoiti og'ir edi. Qanday so'rov-savollar berilmasin, atam ularga umidlantiruvchi javoblar qaytarar, o'z maslahatlarini berardi. Xalqning ko'pchiligi yangicha turmush tarziga tushuna olmay aro yo'lda qolgandi. Kolxozlashtirish shu muammoni yechishi kerak edi. Yolg'iz umid shu kollektivlashtirishdan bo'lsa-da, og'ir hayot elning belini bukib, ezib tashlagandi.

Ana shu tashvishlarning barchasi bir odamga – aqli, har doim jonsarak, toliqmay ishlaydigan atamga qolganday edi.

Biroz fursat o'tgach, atamni Moskvaga yuborishdi. Buning sababini men bilmas edim. Men faqat bir narsani bilardim – biz Frunzega (hozirgi Bishkekka) qaytib kelganimiz bilan baribir atam deyarli uyga kelmas edi. Keyin bilsam, Moskvaga o'qishga ketibdi. Yuqori tashkilotlar davlat ishidagi taniqli qodirlarni o'sha davr siyosatini yanada pishiqroq egallashlari uchun Qizil professorlar institutiga o'qishga jo'nata yotgan ekan. Ular orasida atam ham bor edi. Shu bahona biz bir yarim yil atamni ko'rmadik.

Biz bir atadan uch farzand edik. Men, opam va ukam.

Shunday qilib, oxiri apamiz bizni atamizga – Moskvaga olib boradigan kun yetib keldi. Bu kunlar mening esimda qadimgiday yaxshi saqlanib qolgan. Qarindosh urug'larimiz to'planishib bizni Frunzedan kuzatishdi. Poezd Jambilga kelib to'xtaganida, bekatda, Talasdan kelgan qarindoshlarimiz yig'ilishib, bizni uzatib qo'ymoq uchun to'planishib, kutib turishardi. Ular bizga yo'l uchun oziq-ovqat ham g'amlab kelishgandi.

Biz poezdda roppa-rosa besh kun yo'l yurdik. Yo'lov-chilarning har biri o'z g'ami-tashvishi bilan band. Faqat bizdagina bir idish bo'lib, unga qaynoq suv olish imkoniga ega edik. Odamlarning barchasi qorinlarini to'yg'izish bilan ovora edilar. Bu olis yo'lchilik men uchun hayotimdagи eng

romantik safar bo'lib qoldi. Axir, Moskvaga boryapmiz! Urimda ilk marotaba Moskvaga — otajonimga boryapmiz! Apam o'sha yodda yashab, o'sha yerda o'qishimizni aytib yurardi. Atam Moskvada oilasiz yurganini rahbarlarga bildirib, bola-chaqasini olib kelishga ruxsat olgan ekan.

O'sha safar-sayohatning esdan ketmas xotiralari Orol ko'li va uning sohillarida qolib ketdi. Bu ko'l u paytda uchi-qo'yrug'i yo'q dalaning o'rtasida chayqalib yotgan ko'm-ko'k dengiz edi. Hayotimda ilk bor ko'rgan dengizim ham Orol edi. Uning zalvorli to'lqinlarining temiryo'l izlariga kelib urilishi hali-hanuz ko'z o'ngimda.

Poyezd bir necha marotaba to'xtadi va biz opam bilan tashqariga chiqib keldik. Opam Boyqush bizdan xavotir olib, izimizdan qolmasdi. Biz bo'lsa, ko'zga ilingan barcha narsalarni ko'rmoqqa intilar edik. Poyezdning oynasidan dengizni ko'rmoq biz uchun o'zgacha bir siru sinoat edi. Dengiz bilan poyezd oralig'ida odamlar naridan-beri chopib yurishar, bular baliq sotuvchi qozoq bolalar va qizlar edilar.

Meni chayqalib, to'lqinlanib yotgan dengizning cheksiz va ulug'vorligi hayratga solgandi.

Endilikda bu yerdan o'tganimda dengizning o'sha ulug'ligi, o'sha sehrini ko'rolmayman. Suvi ozayib, o'lib borayotgan o'ksik bir dengiz. Dunyo ahlining ayni zamondagi ekologik vazifasi — Orolni millionlar yil burun qanday turgan bo'lsa, o'sha ahvoliga olib kelmoqdir.

Orol ko'lidan so'ngra ulug' Volga daryosiga duch keldik. Uning yashil vodiylari, cheksiz yashil to'qaylari oralab Rossiya qo'yniga kirib borardik. Nihoyat, Moskvadagi Qozon temiryo'l bekatiga yetdik. To'da-to'da odam. Bundan keyingi voqealarni yaxshi eslay olmayman. Yashab turgan yerimizga qanday yetib kelganimizni ham eslolmayman. Biroq Vorovskiy ko'chasidan qanday qayrilganimizni yaxshi xotirlayman.

Moskvaning qadimiy va tarixiy Vorovskiy ko'chasi hozir ham bor. Bu ko'chada, keyinchalik menga qadrdon bo'lib

qolgan Yozuvchilar uyi joylashgan. Uning yonidagi beshinchı uyda biz yashaganmiz. Bolaligimda shu Yozuvchilar uyining bog'ida ko'p o'ynar edim. Uning qarshisida esa butun Rossiya xalqiga ma'lum Kinochilar markazi o'rın olgan.

Agar yanglishmasam, 1936-yili Maksim Gorkiy vafot etganida Yozuvchilar uyiga men ham borganman. Otamning yonida Gorkiyni so'nggi yo'lga uzatish marosimida qatnashganman. Endilikda bu ko'chadan ko'pdan ko'p elchiliklar, konsulliklar, banklar, Rossiya Oliy Sudining binosi joy olgan. Yozuvchilar Soyuzi qarshisidagi Aktyorlar uyi eski me'moriy shaklida saqlanib qolgan.

Moskvaga kelib, bu yerning har xil shart-sharoitiga ko'nikkan edik. Birinchi va ikkinchi sinfni Moskvada o'qidim. Qatnagan maktabimni negadir eslay olmayman. 1935-yilning mart yoki aprel oylarida bu azim shaharga keldik-da, 1937-yilning avgustigacha yashadik. Atam mening yaxshi o'qishim uchun astoydil kirishgan edi.

Besh kishidan iborat oilamiz bir xonalik uyda yashar, oshxonadan esa o'sha qavatdagi bir necha oila foydalanardi. Uy menga juda katta ko'rinar, biroq undagi odamlar tifqilishib yashashardi.

Moskvada biz mutlaqo yangicha – o'zgacha hayot tarzini qabul etgandik.

Bolalik dunyomning o'chmas xotirasidan biri – atam bilan Kinochilar uyida, o'sha zamonning mashhur filmi «Solovey Solovushka» filmini tomosha qilganimizdir. Bu filmda bir suluq qiz bilan yigit o'rtasidagi muhabbat hikoya qilinadi. Qiz va yigit bir boyning cho'risi bo'lishadi. Boy bo'y yetib turgan qizni yashirin, boshqaga sotadi. Uning suluvgisi, go'zalligini aytmang. Kuylashi-chi? Shuning uchun ham film «Solovey Solovushka» deb atalsa kerak. Kinodagi qiz va yigitning fojiasi, qizning yig'lagani, xo'ranganligi, boshqa birovga sotilishi bolalik dunyomga chuqur ta'sir etgan. U paytlarning

Chingiz AYTMATOV

filmlari spektakllarga o‘xshab ketar edi. Haqiqiy kino asari yaratmoq katta san’atdir.

Filmdan qattiq ta’sirlangan joyim shu bo‘ldiki, butun kinoteatrni boshimga ko‘tarib ho‘ngragancha bo‘zlab yig‘lay boshladim. Atam menga qarab turib, toqati toq bo‘ladi. Joyidan turib meni tashqariga olib chiqib ketay desa, o‘ziningda filmni oxirigacha ko‘rgisi kelardi. Chiqmayin desa, men bo‘taday bo‘zlayman! Shunda u menga:

- O‘g‘lim, bu yerda yig‘lash uyat bo‘ladi! Qo‘y, yig‘lama!
- dedi ovutib.

Xullas, ota-bola kinoni oxirigacha ko‘rdik. Yig‘idan ko‘zlarim shishib, uyga qaytdik. Atam koyigan ohangda apamga:

— Bu bola nega buncha his-hayajonli? Film barchamizga birdek ta’sir qildi. Biroq hech birimiz bor ovozda bo‘zlab yig‘lamadik, — dedi mendan shikoyat qilgan bo‘lib.

Atamning bu so‘zlaridan bir oz xijolat cheksam-da, bari bir suyunganman.

1936-yilning yozi ham keldi. Moskvaliklar yoz oylarida dachalariga ketishadi. Bizning ham Parfionovka degan joyda dachamiz bo‘lardi. Unga Leningrad temiryo‘lidan borilardi.

Yoz oylarida poyezdlar serqatnov edi. Lokomotivlar shaharliklarni xutor va qishloqlarga, u yerdagilarni esa shaharga tashir, vagonlar doimo liq to‘la bo‘lardi. Biz o‘sanda birovning dachasining yarmini ijaraga olganmiz. Bu paytda oilamiz olti kishiga yetgan, singlim Roza tug‘ilib, unga endigina to‘rt oy bo‘lgan edi.

Hayotimiz ravon, turmushimiz osuda kechardi. Ovulning bolalari bilan gohida urushib-tortishib o‘ynar, uzuk-kun daryodan chiqmasdik. Yangi sog‘ilgan sut ichib, qo‘ziqorin terardik. Biz bu yerda ruslarning qishloq hayotini boshdan kechirardik. Atam bilan apam qo‘snilarimiz bilan to‘planishib

tanish-bilishlarning to‘yu ma’rakalari yoki tug‘ilgan kunlarini nishonlashga borishar edi. Biz bolalar bilan chilllik otib o‘ynar edik.

Kunlarning birida bizga qo‘shti turgan ikki rus urishib qolishdi. Buning ustiga ota-bola. Ikkisi bir-birovini ayovsiz savab, tepkilashardi. Ularga qarab turib, qo‘rquvdan dahshatga tushdim. Chinqirib yig‘lagancha, uyimiz tomon yugurdim. Mening ko‘kargan rangimni ko‘rgan atam o‘zini tuta olmay o‘sha ikki rus tomon xezlandi. Chamasi, ular meni urdi deb o‘ylagan bo‘lsa kerak. Voqeа tafsilotini anglagach, achchig‘lanib uyga qaytib keldi.

Ko‘rsatgich barmog‘i bilan meni ko‘rsatib apamga:

— Bu bolang odam bo‘lmaydi! U ikkovi g‘irt mast bo‘lib yoqalashib yotsa, bu chinqirib yig‘lab yuribdi. Shuyam gapmi?! Buning bu qadar ta’sirchan, hayronman! — deya bo‘lgan voqeani apamga aytib berardi. Apam esa kuyib-pishib meni oqlashga urinardi. O‘sha, kinodagi voqeа qaytalangan edi. Ikki kishining mushtlashib bir-birini ayamasdan tepkilagani yuragimni yaralab, his-tuyg‘ularimni junbushga keltirgandi.

Parfionovkada bir oyga yaqin o‘sha yerdagi mакtabga ham qatnab yurdim. Temiryo‘l bo‘yidagi kechmish rus tarixiy uyini mакtab qilib olishgan edi.

Ata-enam o‘zlarini oddiy kishilar kabi tutganlari bilan olis bir o‘lkadan poytaxt shahar Moskvaga, davlat markaziga kelib o‘qib, yashayotganlari bilan faxrlanar edilar. Ular chanqoqlik bilan hayot tajribalarini orttirishar, imkon qadar ko‘proq narsalarni o‘rganib olmoq uchun harakat qilishardi. Darvoqe, bu qisqa fursatda ko‘p narsalarni o‘rganib ham olishdi.

Biroq... Biroq ularning Moskvadaga hayoti fojiaviy ravishda tugadi, tamom bo‘ldi...

1937-yil kelgan, siyosiy ta‘qib atamning ham yoqasidan tutib, o‘z komiga tortayotgandek edi...

August oyida dachadan shaharga qaytdik. Atam bir falokat yuz berishini oldindan sezgandek, bizni yurtimizga qaytarib

yuborish taraddudiga tushib qoldi. Taqdirning bu dahshatli balosidan qutulib qolishga zarracha ham iloj yo'qligiga, bu yo'ldan chiqa olmasligiga ko'zi yetganday ana shu qismatdan olislatmoqni o'yab, bizni Qirg'izistonga jo'natishni lozim ko'rdi. Bizning bu musofir yurtda kimsasiz qolib ketishimizni istamadi...

Biroq qayoqqa ham borar edik. Frunzega qaytib bo'lmas, bu yer ham notinch. Moskvadan bizni badarg'a etayotgan dahshat bu shaharda ham o'lim isini anqitib kezardi. Boshqa boradigan yerimiz yo'q, oilamiz esa olti jon edi. Shu og'ir taqdir toshining panasida biz uchun miltirab turgan bir umid o'ti — yolg'izgina Maymoq qolgan edi. Tekis dala ham shu yerda tugab, qirlar boshlanar, so'ngra tepaliklar, yuksak tog'lar o'lkasi Shakar... Shakar, Ko'ksoy va Archalining yo'llari shu Maymoqda qo'shilib, undan so'ng boshqa katta yo'llarga ulanadilar. Maymoqqa poyezd katta tonnel orqali o'tib kelardi.

Mashhur tonnel. Katta atam Aytmat, atam To'raqul ikkisi bu tonnelni barpo etishga ko'p kuch sarflashgan. Bu tonnelni qurishda atam jonini ayamay ishlagan. U qisqa umri davomida el uchun ancha-muncha ish qilishga ulgurgan, ko'pchilik manfaati uchun qo'lidan kelganini ayamagan. Endi esa ana shularning jazosini oldi. Olsa-da, hayotini baxshida etib, tovon to'ladi...

Biz nima uchun, nega va kimdan qochib, kimlarning oldiga ketayotganimizni u paytda unchalik anglab yetmagan ekanman. Biroq yuragim qandaydir xavf-xatarni tuydi. Buyumlarimizni yig'ishtirayotgan atam bilan apamning qayg'uli nigohlari, qo'rquv to'la ko'zlari qandaydir bir falokatning xabarini aytib turardi. Atam biz bilan keta olmas edi. Buni ishidan ruxsat bermaganida uqqan edim. Shunday ahvolu ruhiyatda atam bizni kuzatib, yo'lga solib qo'ymoq uchun cheksiz kuch-g'ayrat ko'rsatdi. Bizni o'z elimizga, ukasi Risqulbekka jo'natdi. Xudo yorlaqab agarda u tirik bo'lsa...

1937-yil avgustining oxirgi kunlarida buyumlarimizning ko'pini sotib, keraklilarini yig'ib, apam, olti oylik singlim Rozani olib, to'rt tug'ishgan bir bo'lib, qaytmoq uchun yo'lga chiqdik. Atam bizni Qozon vokzalidan kuzatdi. Poyezd yura boshlaganida ham odatda eshiklari ochiq bo'ladi. Vagonlardan bittasi qo'shimcha bo'lib, ehtiyot shart uchun bo'sh ekan. Kupelardagi karavotlar ikki qavatli edi. Atam bizni shunday kupelardan biriga joyladi. Xayrlashdi. Apamning o'shandagi ko'zyoshi, atamning g'amgin chimirilib turgan qiyofasi xuddi kechagiday ko'z oldimda turibdi...

O'shanda vagonda odam ko'p edi. Bir-birlarini turtkilashib, yo'lovchilar o'z joylarini qidirishar edi.

Mening atam bo'lsa, jila boshlagan poyezd bilan birga avval yurib, so'ngra chopib kelar, bizga tinimsiz qo'l silkir edi...

Men kупedagi karavotning ustki qavatida edim. Barcha-barchasini sezib, tuydim. Bir-birimizni bundan so'ng ko'ra olmasligimizni-da bilganday edim. Shundagina ho'ngrab yig'lay boshladim. Ko'zga botgulik qorong'i tunni qoq yorib, o'ksib-o'ksib yig'lab yotdim. Apam bechora har zamon turib meni ovuntirmoqchi bo'lib yolvoradi:

— Yolg'iz emasmiz, o'g'lim! Qaragin, odamlar bor, yolg'iz emasmiz! — der edi g'amgin va parishon bir ahvolda.

Shu taxlit atam bilan ayrilishdik.

Qozog'istonдан o'tib borayotganda poyezdg'a qozoqlar chiqdilar. Ular bizning ahvolimizni uqib, meni ovuntirib, yupatib borishardi.

Qaytadan Orol ko'li bo'ylab yo'l yurdik. Makonimizga qaytdik, og'ir va mashaqqatli turmushga qaytdik...

1937-yilning 1-sentabrini umr bo'yi unutmayman...

Besh kundan keyin, tunga soat ikkilar chamasida Maymoq stansiyasiga yetib keldik. Qarindoshlarimiz bizni kutib oldilar. Ular tayyorlagan aravada biz Shakarga qarab jo'nadik. Ata yurtimizga — Shakarimizga!

Shundan so'ng Shakarda yashab qoldik.

QASHQIRLARGA DUCH KELGANIM

Bolaligim xotiralari sahifalarida qashqirlarning ham alohida o'rni bor. Mening ko'rgan-kechirganlarim va ovuldoshlarimning boshidan kechgan voqealarni eshitsangiz, bizni umr bo'yи qashqirlar ichida yashagan deb o'ylaysiz. Ular doimo qo'y qo'ralariga, birda-yarim yolg'iz mol-holga og'iz solib, odamlarning tinchini buzishardi. Qashqirlar to'g'risidagi keksalar aytib bergen qanchadan-qancha hikoyalari esimda qolmagan. O'zim esa qashqirlarga ikki marta yuzma-yuz kelganman.

Apam kasalmand edi. Nasldan naslga o'tadigan keter revmatizmi degan xastalikdan azob chekardi. Oyoq-qo'llarining bo'g'lnlari vaqtı-vaqtı bilan shishib ketar, zirqirab og'rir edi. Shu ahvoliga qaramasdan beva apam to'rt bolani boqib o'stirdi.

Kirovka degan ovuldan — rayon markazidan (*hozirgi Qorabura rayoni markazi Qiziladir ovuli — tarjimonidan*) apamga buxgalterlik ishi topilganida, biz u kishi bilan birga o'sha yoqqa ko'chib ketdik. U yerda ukam, opam va men — uchovimiz maktabga qatnay boshladik. Urush boshlanishi bilan yanada kulfatli, og'ir zamon qo'sha-qo'sha keldi. Jon saqlamoq kundan kun og'irlashib, el qora qornini to'yg'azishni o'ylab, ertaga nima yeymiz degan dahshatli tashvishning domiga tushib qoldi. U davrning eng achchiq, eng ayanchli mavzusi-da, dramasi-da o'lim edi.

Jylda Shakardan ancha uzoqda. Jambulga yaqin. Biz esa Shakarga Kirovkadagidan ikki hissa olislagan edik.

U paytdagi tartib bo'yicha apam ham boshqalar kabi mehnat haqiga kartoshka bilan don olar edi. Shu arzimas mehnat haqiga qaramay eplab-seplab bir uy bolani boqardi. To'rt boladan tashqari ammasi Gulsha apani boqmoq ham apamning bo'ynida edi. Gulsha apam ham kasalmand,

uning eri ham hukumat ishlarida ishlab yurib, 37-yildagi qataq'onning qurbaniga aylangan edi.

Gulsha apa uzoq muddat turmush o'rtog'ini tirikdir, erta-indin biror tarafdan kelib qolar deb kutib yurdi. Umidli dunyoda. Biroq eri qaytmadi. Yolg'iz o'g'li Asfandiyor Janishev mendan bir necha yosh katta edi. Urush boshlanishi bilan frontga ketdi. Qaytib kelganida esa biz bilan birga yashadi.

Gulsha apa obdon aqlli va tadbirli ayol edi. Uy yumushlarini bajarib, bizni tarbiyalashda-da apamga ko'p ko'mak berdi. Oilamizda ko'p jon bo'lganligi uchun qornimiz oshga to'yan emas. Shakardagi yaqinlarimiz bizga qarashib turishardi. Ular birgalashib biz uchun besh pud bug'doy to'plashgan. Buni olib kelish uchun apam kolxoz raisining ikki ot qo'shilgan aravasini so'rab olgandi.

Don solish uchun bo'sh qoplarni aravaga tashlab apam ikkovimiz yo'lga chiqdik. Talasdagi cho'ng oshuvdan tezroq o'tish uchun shoshilib ketib borardik. Kun botishga qarab, Shakarga boryapmiz. Men soliqchilik qilib yurganimda o'sha notanish va g'alati odamga duch kelgan yo'l orqali yurar edik. (*Bu haqda keyingi bo'limlarda so'z yuritiladi – tarjimon*).

Ha, bu o'sha yo'l edi.

Tong-azonda Jiydadan yo'lga otlandik. Kirovkaga yetganimizda kun choshgoh bo'lib qolgan. Otlarga yem berib, yo'lga tayyorlab, bir oz dam oldik-da, yana yo'lga chiqdik.

Qag' etgan qarg'a yo'q keng dalada ketib boryapmiz. Aravani men haydar borar edim. Apam orqada o'tirardi. Bir mahal yo'lga yaqin joyda turgan yolg'iz bo'z itga ko'zim tushdi. Uning quloqlari tippa-tik bo'lib, to'ppa-to'g'ri bizning aravani ko'zlab chopib kelardi.

— Apa, ana qaragin! Qarasang-chi, bir it bizga ergashib kelyapti, — dedim apamga.

Apam burilib bir oz qarab turdi-da:

— Bu itga o'xshamaydi — dedi g'alati ovozda.

Chingiz AYTMATOV

— It bo'lmay nima u?

Bu so'zni eshitib bizga ergashgan jondorga qarab turib qo'rqqanim yo'q, qaytaga hayron qolib:

— G'alati, bu qashqir bu yerda bizni nega kutib turibdi ekan? — dedim.

Biz jondorning yonidan ildam o'tib ketdik. U ko'rinnmay qoldi.

Bir ozdan keyin, besh-olti chaqirim yo'l yurgach, yana o'sha qashqirga yo'liqdik. U yo'lning biz ko'rgan tarafida turardi.

Otlar qashqirning hidini olib, tipirchilar, bezovta yo'rg'alab, ildamlashgan edi. Biroq ko'p o'tmay shashtidan qaytib, charchashdi. Shu payt o'sha qashqir kutilmaganda yana paydo bo'lib, yo'lning u tarafidan bu tarafiga chopib o'tar, zum o'tmay ko'zdan g'oyib bo'lib, yana ko'riniq qolardi. U biz bilan bir qadar olis yo'l yurib kelganiga bir cheti hayron bo'lsam, bir cheti ishonmas edim.

Apam bo'lsa, qo'rqib qolgan, tanasini qaltiroq bosib, yig'lar edi:

— Endi nima qilamiz? Bo'rilar to'planishib, to'p-to'p bo'lib yuradi deyishadi. To'dasi bilan bo'lsa, odamlarga tajovuz qiladi deydilar. Qay kunlarga qoldig-a?!

Menda esa qo'rqish tuyg'usi yo'q edi. Bu qashqir to'dasidan ayrilib, adashib qolgan bo'lsa kerak, degan o'yda qo'rwmagandim.

Yarim tunda Shakarga yetdik. Bizni kutib olgan tuvgan-darimizga¹ qashqir haqida aytib berdik. Ular ham hayron bo'lganlaricha hikoyamizni eshitishdi.

Donni tegirmonda torttirib, otlar dam olsin deya bir kun Shakarda qoldik. Qaytganimizda esa ikki kishi bizni Kirovzagacha kuzatib qo'ydi. Bu qashqirlarga ilk bor yo'liqishim edi.

¹Qarindoshlarimizga demoqchi

Ikkinchisi bo'lsa boshqacharoq, qo'rqinchliroq tarzda yuz bergen.

Endigi so'z shu haqda.

Urush yillari kolxozga belgili o'lchamda soliq rejasi solinar, uning amalga oshirilishi yuqoridan qattiq nazorat qilinari edi. Rejaga ko'ra don ekinlari: go'sht, kartoshka, jo'xori va qand lavlagini yig'ish jarayonida lozim bo'lgan miqdordagi mahsulot yig'ib-terib, davlatga topshirilishi kerak edi. Qarzdan boshi chiqmaydigan kolxozchilar kechani kecha, kunduzni kunduz demay ishlashardi.

O'shanda qirg'iz kolxozchilari qo'rqqanlaridan cho'chqa boqishga majbur bo'ldilar. Bu yumush bir tarafdan g'oyat jirkanch, razil ish bo'lib, undan tashqari yerlik aholi uchun yemoq-yasoq sanalgan et edi. Qolaversa, musulmonchilik, ya'ni shariat qoidasiga ko'ra ham uni iste'mol etmoq makruh sanalib, harom hisoblangan. Mahalliy rahbarlar bu noqulay vaziyatdan qutulmoqning yo'llini izlashar edi. Ular bir o'q bilan ikki quyonni urib, davlat qo'ygan rejani bajarish bilan birga mahalliy xalqning diniy tuyg'ulariga qarshi bormay, e'tiqodlariga Shak keltirmaslik uchun cho'chqa boqishni talaslik o'rislarga topshirishgan.

Shuytib, urush yillarida bu atrofda cho'chqani o'rislar boqishgan. Cho'chqa boqqan o'ris oilalari bizning Jiydada ham yashar edilar. Ular tegirmon yurgizish bilan birga cho'chqa ham asrardilar. Bular Rossiyadan atayin demobilizatsiya qilingan ikki oila edi. Cho'chqalarni esa tegirmonдан chiqqan kepak bilan boqishhardi.

Semirgan cho'chqalarni go'shtga topshirish fursati kelgan edi. Bu paytda bo'rdoqilarni Grozniy degan ovulga eltilib, so'qimga topshirardilar. Temiryo'l stantsiyasiga yaqin bo'lgani uchunmi, biz cho'chqalarni o'sha Grozniyga olib borib topshirishni bo'ynimizga oldik. Grozniy esa Shakarga yaqin edi. Xo'jayinimiz shakarlik ekanimni bilganidanmi, bu ishni menga yukladi.

Chingiz AYTMATOV

— Qo'sh ot qo'shilgan aravani ol-da, cho'chqalarni unga solib, Grozniyga yetkazib ber! — dedi u menga buyurib.

Grozniy yo'lini besh qo'lday bilganim uchun darrov rozi bo'la qoldim. Bir otliq bilan yana bir yordamchini — ikki kishini menga qo'shib berishdi. Hujjatlarga javobgar men edim. Apam kerakli qog'ozlarni rasmiylashtirib, raisga qo'l qo'ydirib berdi. Bularni ham Grozniyga yetkazishim kerak edi.

Kunduz kuni yo'lga chiqdik. Cho'chqalarni aravaga solishayotganda chiyillagancha xur-xurlab, o'zlarini duch kelgan tarafga ota boshlashdi. Ularni tushovlab, aravaga yukladilar-da, ustini somon bilan yopib qo'yishdi. Otlar cho'chqanining chiyillaganidan hurkib, qo'lansa hididan bezovtalanib borishardi.

Yo'ldoshlar maslahatlashib, kichik dovon orqali yurmoq-likka qaror qildik. Bu yo'lda ikki oshuv bor edi. Biri Jambul bilan Talas aymog'i o'rtasidagi cho'ng dovon. Bu oshuv orqali Shakar, Grozniy, Archagul yoki Ko'ksoyga borilardi. Katta dovонning yo'li kichik oshuvdan uzoqroq edi.

Bu ikki yo'l bilan Talas aymog'i bugungachayin sirtqi dunyo bilan bog'lanib turadi. Biz asosan katta dovon orqali yurardik. Kichik oshuvni ko'pchilik bilmasdi. Kichik dovонning yo'li nochor bo'lsa-da, qisqa bo'lib, manzilga tezroq yetardik. Menden yoshi ulug' ikki yo'ldoshim bu cho'chqalardan ertaroq qutulish uchun kichik dovon orqali yurishni lozim ko'rishdi. Bu yo'l orqali bundan keyin hech qachon yurmadim.

Hozir ham kichik oshuvning asfaltlangan yo'lidan o'tar ekanman, o'sha, cho'chqa topshirgani borganimni eslay-veraman. Kichik oshuvgacha keng dala. Biz kechga yaqin dovonga yetdik. Yo'l tor, tog'ni oralab o'tguncha rosa qiyaldik. Yo'lning bir tomonida kattakon soy oqar, soyning yoqasida esa shamol tegirmoni bor edi. Tegirmonni qiyalikdan to'sib turuvchi kompas o'rnatilgan uy hali-hanuz yodimda.

Kech kirib qolgan. Tegirmonga yetganimizda uy darchasidan yorug' ko'rini turardi. Qish kuni bo'lganidan sovqotib qolgandik. Kattalar:

— Tegirmonchinchikida yotib qolaylik-da, — deyishdi.

Bu gap menga ma'qul kelib, ichimda xursand bo'ldim. Sovqotgan, yo'lning esa yarmini bosib o'tgan edik. Biroq uyg'a yetganimiz bilan chiroq o'chdi...

Kattalar kichiksan deb meni tegirmonchining uyiga jo'natishdi.

— Bor, borib eshigini qoq, qo'nib ketaylik deb ayt! — deyishdi.

Aravadan tushib, o'sha yolg'iz kulbaning yoniga borib, eshigini qoqdim. Sas-sado yo'q. Soyning sharqiragan ovozi esa tinmasdi. Bug'doy tortishayotgani uchun balki taqillat-ganimni eshitmagandir degan xayolga bordim. Eshik va derazani qattiq va tinimsiz qoqa boshladim.

Ichkaridan:

— Kimu? — degan erkakning ovozi chiqdi. Unga jo'r ohangda ayolning ham sasi eshitildi:

— Senga nima kerak?

— Biz yo'lovchimiz. Sizdan boshqa borar joyimiz yo'q. Bir oqshom tunaylik. Ertaga tong otmay ketamiz! — dedim yalingan ohangda.

— Sizlar kimsizlar?

Men Jiydadan Grozniyga borayotganimizni aytdim. Ichkaridagilar indamay qolishdi. Chiroq yana yonguniga qadar bir choy qaynagulik vaqt o'tdi. So'ngra g'iylab eshik ochildi. Uchovimiz ham uyg'a kirdik. Uyda odam ko'pdek edi. Biz kirgan bo'lizada ikki yigit o'tirardi. Tegirmonchi arpa bilan bug'doydan yasalgan bo'zaga jo'xori solayotgan edi. Qish kunlari erkaklar buni jo'xoribozdeyishib, to'planib ichishardi. Ichkariga bir bola va ikki o'rtalari yoshli odamdan boshqa hech kim kirmaganini ko'rgach, ular bizdan xavfsiramay qo'yishdi.

Ikkisi birdek menga:

— Bizga yaxshilab ayt-chi, ey bola! Qayoqdan kelayotibsizlar va qayoqqa borayotibsizlar? — deya men tomon o'girilishdi.

Men esa barchasini oqizmay-tomizmay, mayda-chuydasigacha aytib berdim. Faqat cho'chqa topshirishga borayotganimizdan jirkanib, burunlarini jiyirishdi.

— Shu to'ng'izni aravada tashishga uyalmaysizlarmi? — deya og'izlariga kelgan shaloq so'zlarni aytib, bizni haqoratlay boshlashdi. Men bilan yurgan katta odamlar jon talvasasida o'zlarini himoya qilar edilar.

— Axir, bu bizning qo'limizda emas-ku? Boshliqning buyrug'iga qanday qilib bo'yin tovlaymiz? — deya o'zlarini oglamoqchi bo'lishardi ular.

Ikki yigit bir oz insofga kelganday bo'lib so'z qotishdi:

— Yaxshi, bo'lar ish bo'libdi! Bo'zadan olinglar! Bu yoqqa kelganlaringni va bizni bu yerda ko'rganlaringni og'izlaringdan chiqara ko'rmanglar! Agar birovga bu uyda biz bilan birga bo'za ichganlaringni aytsanglar, o'zlarining ko'ringlar! Tushundinglarmi?! — deya ta'kidladi ular.

Bularning kimligini o'ylab, men shubhalana boshladim. Tog'u toshlar orasida yashirinib yurgan dezertirlar bo'lsa kerak deya o'yladim. Oqshomlari isinib olish uchun bo'za ichgani tegirmonga tushishsa kerak. Biz bularning ustiga kelib qolibmiz. Men o'zimni yomon sezal boshladim. Bo'za ichgilari kelayotgan bo'lsa-da, men bilan birga kelganlarning yuragiga ham g'ulg'ula tushgan edi. Uy egasi ayoli bilan bizga ustma-ust bo'za uzatib, ertaroq ketishimizni o'tinib so'rashardi.

Shunday qilib, tegirmonchinikida qo'noq bo'lmay, ko'z ochirmas tun qorong'isida yana yo'lga tushdik. Tashqari ichkaridan besh battar sovuq va qorong'i. Biroq boyagi ichib olgan bo'zamiz vujudimizni ilitib, korimizga yarardi.

Kichik dovondan bir amallab o'tdik. Undan keyin keng dala

yastanib yotardi. Ikki shеригим ham bu so'qмоqlarni mendan yaxshi bilishmas ekan. Grozniyga boradigan so'qмоqqa tushib olsak bas, marra bizniki. Nihoyat o'sha so'qмоqqa tushdik. Baxtga qarshi oy yorug' edi. Bir mahal yon tarafdan shivirlagan tovush chiga boshladi. Ko'p o'tmay bir to'p qashqir bizga yetib kelganini ko'rdik. Otlar kishnagancha tipirchilab, hurkkancha bizni olib qochardi. Aravadagi cho'chqalar bo'lsa, kekirdagi yirtilgudek bo'lib, chiyillay boshlashdi. Qon iskagan qassoblar quvib kelayotganini otlar qanday oldindan sezib, bezovta bo'lганини anglay olmadim, Haytovur, otlar kishining xayolini qochirib kishnashar, jon talvasasida qochishardi. Cho'chqalarning chiyillaganini eshitgan bo'rilar borgan sari bizga yaqinlashardi.

Shu alfozda qashqirlar aravaning biqiniga kelib, biz bilan musobaqalashganday, arava bilan barobar chopib borishardi. Qo'rqqan otlar esa battar jon talvasasiga tushgan edi. Odamlar bor ovozi bilan otlarga jo'r bo'lib qiyqirishar, jilovni eplay olmay, tizginni arang tutib borardik. Men esa arava ag'darilib ketsa nima bo'ladi, deya jonim halqumimga kelgan. Bir payt qo'limga ilingan tayoqni oldim-da, alamimni cho'chqalardan olib, bor kuchim bilan ularning duch kelgan yeriga savalay boshladim. Urganim sari ular qichqirib, dunyoni boshlariga ko'tarib, chiyillashardi.

Bo'rilar bilan poyga, o'lim va hayot orasidagi kurash uzoq davom etdi. Tong oqarib kelardi. Xudoning bizga rahmi keldimi yoki rizqimiz butun ekanmi, harholda, bilmadim, ne sababdankim, bo'rilar bizga hujum qilmadi. Ular asta-sekin bizdan orqada qola boshladilar-u, oxiri umidlarini uzdilar. Ikki arava odamlari bilan omon qoldik...

Tong-saharda rus ovuli Grozniyga yetib keldik. Ko'chadan o'tib borar ekanmiz, quvonchimizga sherik bo'ladijan, o'pkamizni bosib qo'yadigan inson zoti yo'q edi. Katta musobaqadan g'alaba bilan qaytganday suyunishimizni aytmaysizmi? Otlar aravalarni arang sudrab borishardi. Jonga tekkan to'ng'izlарнинг ham uni o'chgandi.

Men o'zimcha "Eng muhim, tezda shu cho'chqalardan qutulish kerak. Bitta-yarimta qarindoshim ko'rib qolsa ishni xudo urdi deyaver, meni cho'chqa boqib yuribdi ekan deya butun Shakarga yoyib, sharmanda qiladi deya" hadiksirab borar edim.

Bir amallab cho'chqalarni Grozniyga topshirdik-da, men bilan birga kelgan ikki kishi aravalarni olib, Jiydaga qaytdi.

Men esa ildizim tomir otgan Shakarimga qarab, yayov yo'lga tushdim.

ODAM O'LDIRMOQNI KO'ZLAB...

Qirq uchinchi yilning fevralida oilamiz boshiga katta tashvish tushdi. O'shanda biz Jiydada yarmi nurab tushgan, guvalakdan qurilgan, avval klub bo'lgan eski joyda yashar edik. O'zimizning molxonamiz bo'lмаганidan qishda bittagina sigirimizni raisning ruxsati bilan kolxozning qo'rasida saqlar edik. «Sukra» otliq sigirimiz butun oilamizni boqardi. Uni men hech qachon unuta olmayman. Bu govmishni g'unajin paytida, endi urush boshlangan kezlar qarindoshlarimiz enchi qilib bergen edilar. Shu sigir bo'lmasa, to'rt birdek go'dak shak-shubhasiz och qolardik.

Yoz kelishini sabrsizlik bilan kutardik. Yozga yaqin Sukra buzoqlardi. Qishda esa kun bo'yi kolxozning og'ilxonasining yonidan jilmay yolg'iz umid-tilagamiz bo'lgan Sukramizni suvu yem-xashagidan xabar olib, qo'ni-qo'shnilarimizdan ortib qolgan ovqatmi yoki qotgan noni bo'lsa so'rab olib, unga yem qilib berar edik. Uyda esa yoz kelishi bilan og'zimizga oq tegib, qatig'u kelagay, o'g'uzu qaymoqqa to'yamiz deya xayol surib, g'ala-g'ovur qilib o'tirardik.

O'sha kuni tong-saharda turib kolxoz og'ilidagi sigirimizga qarab kelish uchun borgan sovuq qish kuni hecham esimdan chiqmaydi. Hammadan burun og'ilga men kelardim. Podachilardan birortasi bu mahalda, hatto, uyg'onmas ham edi.

Bir kuni odatdagiday tongda turib kelsam, sigirimiz joyida yo'q, bog'log'lik joyi bo'm-bo'sh. Shoxiga bog'langan arqon kiraverishda chuvalanib yotardi. Og'ilga kiriladigan eshikning yarmi siniq bo'lsa-da, kecha-kunduz qulflog'lik turardi. Oqshomlari sigirlar boshbog'isidan bo'shalib ketib, tashqariga chiqa olmay, og'ilning biror burchagiga borib turishar edi. Men ham dastlab shunday deb o'yladim. Ipidan bo'shab ketib, biror burchakda turgandir deya xayol qildim. Og'ilni bir necha marta qarab chiqib, sigirni topa olmadim. Shundan so'ng og'ilning boshqa bir burchagidagi somon uyumi ustida yotgan qorovul tomon yugurdim. Sigirning qayda ekanligiga u lab-lunjini yig'ishtirib, javob bera olmadi.

— Balki bo'shalib, tashqariga chiqib ketgandir, — dedi u g'uldirab mujmal ohangda.

Bu javobni eshitishim bilan ichim tuz qo'yganday achishib ketdi. Sigir yurishi mumkin bo'lgan barcha so'qmoqlarni yelib-yugurib qarab chiqdim. Mollar to'planadigan va har kuni borib suv ichadigan joylarni, past-baland tepalik va soyliklarni qoldirmay izladim. Axir, qanday qilib yakka-yolg'iz mol tong-saharda og'ildan chiqib ketishi mumkin?

Boshimizga katta balo kelganini tushundim. Sigirning o'g'irlangani aniq edi. Apamga xabar berish uchun uy tomon chopdim. O'sha damda yorug' dunyo biz uchun qora tunga aylandi. Molimizning o'g'irlanganiga shak-shubha yo'q edi. Yurakni chiqarib yuboradigan bunday sovuq xabarni tong otmay eshitgan apam, ukalarim nima qilishlarini bilmay mungli yig'lashib o'tirishardi. Hech ko'pirtirmay aytganda, bu noxush voqeа biz uchun kunimiz botganday, umrimiz so'ngiga yetganday og'ir fojia bo'ldi.

Biri biridan kichik, atak-chechak o'sayotgan to'rt nafar norasida go'dak, holdan toyib astoydil qiynalgan apamiz, eridan ayrilib qolib, bizni qora tortib kelgan xolamiz Gulsha apaning taqdiri endi ne kechadi?

Erlari frontga ketgan qo'shni ayollar to'planishib kelib,

Chingiz AYTMATOV

bizga qo'shilib, ho'ngrab-ho'ngrab, uvvos solib yig'lay boshladilar. Nolalari xudoga yetadiganday bor ovozda qarg'anib yig'lardilar. O'sha voqeani, o'sha paytdagi achchiq va dardli yig'i saslarini eslaganimda hozir ham alamdan tomog'im bo'g'ilib qoladi. Oilaning eng kattasi bo'lganidan, kichiklarga g'amxo'rlik qilish, ularni yomon ko'zlardan asrab, qanotliga qoqtirmay, tumshuqliga cho'qitmay o'stirish mening zimmamda edi. Shularni o'ylab, ahvolni ko'rib turib, qanday bo'limasin, o'g'rini topib, lozim bo'lsa o'ldirish kerak degan fikrga keldim.

Shu o'yda traktor haydovchi qo'shnimiz Temirbekning oldiga bordim. (90-yillari Talasdagi tuvganlardan uning vafot etganini eshitdim). Temirbek ikkimiz yaqin edik, o'tgan kuzdag'i shudgorlash chog'ida unga yordamchi, ya'ni suv quyuvchi bo'lib, yonida yurganman. U kezda Temirbek ovulimizdag'i yagona traktorchi edi. Traktorchi kabi traktor ham ovulda bitta edi. O'sha paytda butun boshli bir ovulning ko'z tikkan narsasi shu traktor edi. Angorning u boshidan bu boshiga borgancha traktor radiatorining suvi qaynab ketar, radiatori suv bilan to'ldirib turish mening vazifam edi. Suvni olisdan chelaklarda tashib kelardim. Ishim og'ir edi. Temirbek ikkimizga bu vazifa ishonilib topshirilganidan, shy tufayli tirikchiligidan o'tayotganidan jonin-botin, bor kuchimizni ayamay ishlardik. Buning ustiga u bron bilan frontdan olib qolingga edi. Ovuldagi ekin dalalarini haydovsiz, traktor egasiz qolmasligi uchun kattalar uni jangu jadaldan asrab qolgandilar.

O'sha tongda achchiq va alam ustida qonim qaynab, sabrim to'lib-toshib, boshimni qayerga urarimni bilmay, Temirbekning uyiga jo'nadim. Bordim-da, hol-ahvol so'rashishga ham toqat qilmay miltig'ini so'radim.

Men uning ovchilik miltig'i borligini bilar edim. Gohida boshqa ovulning dalalarini haydayotganimizda yoqilg'i tugab,

bekorchi bo'lib qolardik. Shunda u miltig'ini olib chiqar, duch kelgan narsalarni otib, ermak qilardik.

Uyiga kirib borsam, u betob bo'lib yotgan ekan. Tanasi otashdek yonib, ahvoli og'ir edi. Sigirimizni o'g'irlatganimizni u ham eshitgan ekan.

Mening avzoyimga qarab turib, darrov:

— Ol, olaver! Ana u yerda, shiftda osig'liq. O'q xaltasi ham yonida. Og'rib, buytib yotib qolmasam, u ablahni topib, o'zim otib tashlar edim! — dedi tishlarini g'ijirlatib.

O'q xaltani yelkamga osgancha, miltiqning belidan tutib, yuragimda o'ch olmoq hissi junbushga kelib, Temirbek-nikidan chiqdim. Butun fikru zikrimni o'ch olish tuyg'usi egallab olgan. Qanday qilib bo'lsa-da, o'g'rilarini topgan joyda ayovsiz jazolayman degan o'y-xayol bilan boshim oqqan tomonga ketib borar edim.

O'g'rilar sigirni yetaklab, baribir uzoqqa keta olmaydilar degan umid meni ruhlantirib turardi. Axir, sigir degan jonivor ot kabi ildam yura olmaydi-da. Ular kunduz kuni odamlar ko'ziga ko'rinaslik uchun biror pana-pastqam joyda qorong'i tushishini kutib, yashirinib yotgandir degan o'nda past-baland yerkarni birma-bir tintib chiqdim. Bunday paytda kishining xayolini turli-xil fikrlar chulg'aydi. Molni bir pana joyda so'yishib, tun cho'kkancha dam olaylik deya uxbab yotishgandir deb ham xayol qildim. O'g'rilar o'zlaricha sigiri o'g'irlangan uyda izlaridan quvib boradigan er yetgan kishi yo'qligini ham hisobga olgan bo'lsalar kerak. Bu fikr yanada qahrimni keltirib, nafratimni qo'zg'ardi.

Qo'limdagagi miltiqni shiqirlatib, uni otishga hozirlab, qarshimdagagi o'g'ri nechta bo'lsa ham otib o'ladiraman deb borardim.

Dala-dashtni, tog'u toshlarni, pastu baland joylarni qoldirmay qidirib chiqdim. Boshi aylangan Majnundek oxiri qayoqqa borarimni bilmay, duch kelgan tarafga qarab naridan-beri borib kelaverdim. Havo sovuq bo'lganiga qaramay

sovqotmasdim. Tanamdag'i sovuqni ichimdag'i g'azabim ilitganday bo'lardi. Tomog'im quruqshab, qattiq qordan olib yeb qo'yaman. Ukam ikkimiz alishtirib kiyadigan ko'zga bosar yagona etigimni ham bu yo'lda ayamadim. Orqa-oldimga qaramay qor kechgancha halloslab yugurardim.

Bir mahali etigim chok-chokidan so'kilib, qishning qisqa kuni tugay boshladi. Inson zotini topa olmadim. Bu yopyg' olamda faqat men borday, bu ko'hna dunyoda bir sho'rpeshana yolg'iz mendek ahvolim zabun edi. Tevarak-atrof sokin. Cheksiz uzoqlarga cho'zilib yotgan jonsiz tog'lar, dovdaraxtsiz tep-tekis dalalar mo'ltirab turgandek edi. Yaqin orada o'g'rining-da, sigirning-da sadosi yo'q. Yo'q, yo'q! Iz ham yo'q! Uzog'u yaqinda hech narsa yo'q.

Shunda mening kallamga o'g'rilar govmishni olib, bu taraflarga kelmay to'ppa-to'g'ri Jambulga qarab yo'lga tushishgan degan fikr keldi. U yoqda molni so'yib, etini sotishadi. Bu o'y fig'onimni falakka chiqardi. Chindan ham shunday bo'lmasa edi... Ko'p o'ylanib o'tirmay, shaharni ko'zlab, yo'lga tushdim. Tun bo'yi tinmay yugursamgina Jambulga yetishim mumkin. Men bunga ham rozi edim.

Sherligim tutib, tavakkal qilib tog' etagidagi katta yo'lga – shahar yo'liga tushdim. Shaharda qiladigan ishimni o'lay boshladim. Bozorni axtaraman, bor go'sht do'konlarini tintib, sigirimning terisini topaman. Sigirni topsam bas, o'g'rining kimligini ko'zlaridan bilaman. Ularnimi?! Ularni qassobxonaning orqasidan chiqib turib, otib tashlayman.

Qo'limdag'i miltig'imni mahkam ushlagancha, shitob bilan ketib borar edim.

Yugurib borarkanman, o'y bosganidan tekis maydonda kelayotgan eshakli oqsoqolni ham payqamay qolibman. Uning boshida eskiligidan rangi o'ngib ketgan teri telpak, g'aribona bir ko'rinishda edi. Bu miskin chol soqoli selkillab to'rt oyog'i yerga tegib-tegmay pildirab kelayotgan eshakni minib olgan. U kimsasiz bir mozordan chiqqandek edi. Ikkovimizning yo'limiz bir chiqib qoldi. Xayolim qochganidan salomni ham

unutibman. Qayg'uga cho'mganimdan bo'lsa kerak. Yonidan o'tib borarkanman, qariya menga o'girildi.

— To'xtagin, o'g'lim! Birovni o'ldirgani boryapsanmi?! — deya so'radi.

— Ha! — dedim uning bu so'rog'iga mijja qoqmay javob berar ekanman. — Ha, o'ldiraman!

Nihoyat, biz yuzma-yuz keldik. Tik qarashdik. Shunda men uning yuzidagi kishini o'ziga tortuvchi bir iliqlikni, mehrni payqadim-da, o'sha ishonch to'la ko'zлari bilan menga qaraganida, uning ochiq chehrasidagi ma'noni angladim. U boshini egib, menga salom berib, dedi:

— Unday bo'lsa shoshma! Mening so'zimni tingla, bir oz o'zingni bosib ol! Nima uchun o'ldirmoqchisan?

— Tug'ishiga yaqin qolgan bo'g'oz sigirimizni o'g'irlab ketishdi. To'rt tuqqanmiz. Eng kattasi menman. Apam bilan xolam bo'lsa kasalmand...

— Ha, shundaymi? Yomon bo'libdi, juda yomon bo'libdi! Biroq sen meni tingla! O'ch yomon narsa. Qarg'ish tekkan o'g'ri bo'lsa-da, uni o'ldirishni o'yamasliging kerak!

Qahrim bosilmagan. Baqirib yuborayin deymanu, o'zimni zo'rg'a bosib turibman.

— Seni tushunib turibman, bolam, — deb so'zida davom etdi oqsoqol. — Haqiqatan ham ahvollaring og'ir ekan. Mendek keksa odamning so'zlarini uqib ol, o'ldirma! Bunday narsani o'ylab ham ko'rma! Uyingga qayt! Bu hayotda shunday nomardlikka borganlar so'zsiz jazosini oladilar! So'zimga ishon! Jazo har doim u bilan birga yuradi. Qo'sha yotib, qo'sha turadi. Biroq sen uyingga qaytib, o'g'rilarni o'ldirishni qayta o'yamasanggina oxir-oqibat baxtli-saodatli bo'lsan. Baxtning o'zi seni izlab topib keladi. Sen meni shunchaki gapiryapti deb o'ylama. Vaqt(soati) kelib mening bu so'zlarimni eslab, to'g'ri aytganimni tushunib yetasan. Uyingga qayt, qarog'im! Apangga borib mening so'zlarimni ayt. Men ham yo'limda davom etayin. Senga birov har qanday

Chingiz AYTMATOV

yomonlik qilsa-da, sen uni o'ldirishni hech qachon o'ylama!

Oqsoqolning so'zlarini angladim-da, indamay orqamga qaytdim. Qariya esa avvalgiday eshagini yo'l tomon burib, xalalagancha jo'nab ketdi.

Qag' etgan qarg'a, quq degan quzg'un uchmas biydek dashtda shalpayib, bo'shashib, boyagi o'yu xayollarim parchalanib, noilojlikdan miltig'imni orqamga osib oldim. Endi uning menga keragi yo'q edi.

Quyosh esa qizarib, haydalmagan, oppoq qor to'shalib yotgan dalalar adog'ida ohista botib borardi. Ne qilarimni bilmay, astoydil baqirib, o'kirib-o'kirib yig'ladim. Yig'idan butun vujudim titrardi. Achchiq ko'zyoshiga betimni yuvib, tanam og'irlik qilganday, oyog'imni zo'rg'a ko'tarib bosardim. Etigim yaroqsiz holga kelib qolgan, oyog'imga ilashib borardi. Qarshimda kattakon gulxan yonayotgandek bo'lib ko'rinar, hayqirgancha, shu yoqqa qarab gapirib kelardim...

Egnimda o'g'ridan o'ch olib, uni otib tashlash uchun olib chiqqan zildek og'ir miltiq osilgancha sollanib kelardi...

QORA QOG'ÖZLAR

Shakar – ko'kka yelka tiragan Manas tog'larining etagidagi yoyiqlarda joylashgan. Ovulni oppoq qor va ko'm-ko'k muzlar qoplagan qoyalar halqasi qurshagan.

Atamning ypyg'-aymog'i shu – Shakarda tug'ilib, shu yerda umr kechirganlar. Qarindosh-urug'larimiz ko'p edi. Ular bilan barobar biz ham ko'p yaxshi-yomon kunlarni boshimizdan o'tkazdik. Urug'-aymog'imizning yordami bilan yaratgan peshonamizga yozgan kunimizni ko'rib, nasibamizni terib yedik. Urush yillarida ularning yonida bo'ldik. Shakardagi maktabda o'qidim. Atamning bir tug'ishgan ejesi Qoraqiz apamning uyida turdik.

1942–43-yilning qishi, urush azobi barchani birdek ezib, ajal urug'ini ufurib turgan og'ir kunlar. Bu davrning azob-uqubatini men bilan tengdosh bolalar ko'p chekdilar.

Ovuldagi ishga yaroqli, kuch-quvvati bor erkaklarning bari urushga ketgan. Ejemning kuyovi Do'sali jezda ham urushga ketsa-da, frontga bormay, mehnat koloniyasida ishlab yurgan. Qo'lidan ish kelgan erkak zoti borki, barchasi askarga olinib, ular qurol-yarog' zavodlari yoki shu kabi og'ir bir tarmoqda ishlashar, yoki bo'lmasa yer kovlab, okop qazishgan. Ayrimlari esa tosh va tuproq tashimoq uchun Magnitogorsk degan shaharga ketishgan. Mehnat batalonining ahvoli og'ir bo'lgan. Yotar joyning tayini yo'q, og'izlariga (qo'liga) ilinganni yeb kun kechirishgan.

Gapni cho'zmasdan meni qanday qilib kolxozga soliqchi – finagent qilishgani hikoyasini boshlayin. Soliqchi bo'lishdan avval kolxozda olti oy xat yozuvchilik ham qilganman. Bu mustaqil hayotga qadam qo'yish yo'lidagi atak-chechak tajribalarim edi. Qanday qilib meni kolxozga sekretar-xatchi qilib olishdi?

U paytda kolxoz raisi shu yerlik cho'pon Turdubayev Qobilbek edi. Rahmatli dunyodan o'tib ketdi.

O'shandayoq u oltmishtan oshib qolgandi. Obdan mehnatkash Qobilbek akani qo'y boqib yurgan yeridan chaqirtirib, raislik kursisiga o'tkazib qo'yishgan. U o'z otasining otini ilk to'rt harfini «Turd» deb yoza olar, imzo chekishi lozim bo'lsa, o'sha to'rt harfni yozib qo'l qo'yardi. Unga rus tilini bilgan, xat savodi chiqqan bir yordamchi kerak edi.

Men esa o'z vaqtida Frunze, so'ngra Moskvada o'qib, xatsavodim chiqib qolgan, rus tilini ham binoyidek bilaman. Bu imkoniyatlarim meni o'sha kezning nigohi bilan hiyla bilimlilarining safiga qo'shar edi.

Qobilbek aka hech kimdan maslahat so'rab o'tirmay darrov meni yoniga chaqirtirdi. Uyga kelishdimi yoki maktabdan olib ketishdimi, bunisi esimdan chiqibdi. Haytovur qidirib kelgan choper meni otiga mingashtirib:

— Seni rais chaqiryapti! — deya Qobilbek akaning oldiga ergashtirib bordi.

Chingiz AYTMATOV

Rais menga sinchkovlik bilan qarab, turib:

- Xo‘-o‘sh, qani ayt-chi, necha yoshdasan? — deya so‘radi.
- O‘n to‘rt yoshdaman — deb javob berdim.

— E-e, barakalla! O‘n to‘rt yoshimda men bir qo‘ra qo‘yni eplar edim. Savoding chiqqanmi?

- Ha, chiqqan.

— Unda, bo‘ldi! Kolxozga xat-savodli, odobli kimdir kerak. Sendan boshqa hech kim yo‘q. Bori frontga ketgan. Bizga bo‘lsa, ishga yaramaydigan qari-qartanglar bilan bola-baqlalarga qoldi. Xayriyatki, sen bor ekansan. O‘qishingni tashlab, ovulga xatchi bo‘lasan. Ma’qulmi?

U paytlarda bunday takliflarga tezda javob berilmas edi. Aytishlari bilanoq rozilik bermasdan, taflashib-tortishib, bir oz tortingandek bo‘lib, so‘ngra “O‘ylab ko‘rib ertaga javob berayin” deyish kerak edi.

Biz bo‘lsa, ulug‘lar, Qobilbek aka kabi insonlar har doim to‘g‘ri so‘zlaydi, ularning aytganidan chiqmaslik kerak degan o‘y bilan ulg‘ayganmiz.

— Yaxshi, ishlab ko‘rayin-chi. Balki eplab ketarman, — dedim.

Uyga kelishim bilan Qorako‘z apam bu ishdan xabari bo‘lsa kerak, darrov meni so‘roqqa tutdi:

- Ha, bolam. Ular nima deyishdi?

- Ovulga sekretar bo‘l dedi, men ma’qul dedim.

- Unday bo‘lsa, ishingni darrov boshla! — dedi ammam.

Ichida men bilan faxrlanayotgan edi shekilli.

Tug‘ishgan akasi — atam repressiyada otolib, siyosatning yoziqsiz qurbanini bo‘lgan. Shundan so‘ng “xalq dushmanining” oilasi deya bizni gunohkor sanovchilar ham ko‘p edi. Shunday bir sharoitda o‘n to‘rt yoshdagini o‘sirinning kolxozning muhim lavozimlaridan biriga o‘tirishi g‘ururlanadigan bir voqeа edi. O‘sha zamon shart-sharoiti ham shuni taqozo etardi.

Kolxozdagi xatchilik vazifasi mening hayot tarzimni o‘zgartirib yubordi. Bu vazifani bajarish mening aqlimga ham

kelmagan, tayyorgarligu tajribam ham yo‘q edi. Qismatdan qochib qutulib bo‘lmaydi. Bir zumda og‘ir hayot bilan yuzma-yuz kelgan edim. Men xalq tirikchiliga oid barcha statistik hisob-kitoblarni to‘plab ularni yozib, yilnomalarni, hisobotlarni, protokollarni, aktlarni tuzib chiqishim kerak edi. Hisob-kitob, chorvachilik va dalachilik ishlaringning barchasi ovul kengashi tomondan boshqarilardi. Yuqorining har bir ko‘rsatmalari xalqning barcha talab-ehtiyojlarini yosh boshim bilan yozib, tayyorlab, kerakli joyga yetkazish mening asosiy vazifam edi.

Ovuldagи mashaqqatli tashvish – soliq yig‘ish ham menga yuklangan edi.

Avgustning oxiri – sentabrning boshida kolxozning mendan oldingi soliq yig‘uvchisi ham askarlikka olinib, frontga jo‘nadi. U urushdan qaytib kelmadи, o‘qqa uchib ketdi...

Shunda ovulga bir yarador askar keldi. U hassa bilan yurar edi. O‘sani xatchi qilib olishdi. Yura olmagani bilan baribir maydon ko‘rgan, xat tanirdi. U kishiga xatchilikni topshirdim. Men esa soliq yig‘uvchilik vazifasini davom ettirdim.

Bu soliq deganimiz o‘sha davrning eng mashmashali, eng muhim tadbiri – urush solig‘i edi. Bu bilan davlatning xarajati qoplanardi. Har bir dov-daraxt ekin-tikin uchun soliq to‘lamoqqa majbursan, boshqa yo‘l yo‘q! Beva-bechoralar, nochor va qashshoq kishilar og‘ir ahvollarini qanchalik bayon etmasinlar, hech biri bu soliqdan qutula olmas edi. Soliqning miqdori rasmiy tartibda yuqorida belgilanardi. Men uni xalqdan yig‘ib, qaytadan hisob-kitob qilib soliq boshqarmasiga o‘tkazar edim. Soliqqa doir barcha hujjatlarni tayyorlab, pulni organimda o‘sha kishiga qo‘l qo‘ydirib, ikki nusxada tilxat yozar edim. Tilxatning birinchi nusxasini soliq idorasiga, ikkinchi nusxasini o‘zimning jurnalimga tikib qo‘yar edim.

Yangi ishga anchagacha ko‘nika olmay yurdim. Borgan yeringda pul talab qilib, «bersang-chi, ber» deb qistaysan...

O‘sha paytda moliyaviy inqiroz kuchayib, pulning qadrsiz-

Chingiz AYTMATOV

lanishi ortib borardi. Qog'oz pullar cho'ntagimga sig'mas, gohida shamolda uchib ketib, boshimni qotirardi. Bir pud jo'xorining bahosi 3000 rubl. Kolxozda ishlagan bir ishchining oylik maoshi esa 50 rubl edi.

Odamlar topganini, qo'lga ilingan narsani bozorga olib borib pullardi. Iloji yo'qlar eng so'nggi molini ham sotardi. Urush solig'idan qutulish uchun el yegulik kartoshkayu jo'xorisini bozorga eltib sotar, uning yaramas aqchasini olib kelib, mening oldimga uloqtirardi. Bizning aymoqda qo'lga ilinadigan neki bor, Jambuldag'i Avliyoata bozorida sotilib ketdi.

Endilikda o'ylab ko'rsam, o'sha paytlarda xalqning sabri-toqati va fidokorligi haqiqatan yuksak ekan. Bugungi odamlar o'shanday qiyinchiliklarga duch kelsalar, o'sha daqiqada ko'chaga chiqib, bor arz-dodlarini aytib solib, xalq orasida olomonchilik hukm suradi. O'sha urush mahalida odamlar ochlikdan tishining kirini so'rib o'tirishsa-da, o'sha majburiy urush solig'ini to'lamaslik ularning xayoliga ham kelmas edi. Yo'q, bugungi kunda hech kim unday qiyinchiliklarga chidamaydi. U paytda odamlar bunday qilmoqni aqllariga ham sig'dirmas edilar.

Bu xizmat men uchun aql bovar qilmas saboq edi.

Hayotni kuzatar ekanman, har bir uydagi qiyinchilikni, odamlarning sabru chidamini o'z ko'zim bilan ko'rib, barchasiga guvoh bo'ldim. O'zim ham shunday og'ir sharoitda yashadim. Ular to'layotgan aqchalarni olmoq men uchun borib turgan azob edi. Yo'q, men buni pul ekanligini, moddiy bir boylik ekanligini o'ylagan emasman. Faqat bir narsani, peshona teri, oqko'ngil, pokiza niyat bilan topilgan pul bo'lgani uchun u ulug', qutlug' bir narsalar uchun sarf etilishi kerak deb o'ylar edim.

Kun bo'yi shu mashaqqatli yumush bilan mashg'ul bo'lib, kerosin chiroq yoqilgandagina oqshom bo'lganligini his etar edim.

Qoraqiz apam men uchun jonini jabborga berardi. Shakar bilan Archalida o'sha kezda yetti yuzga yaqin xonadon yashar edi. Hozir balki mingdan oshgandir. Men bu ikki qishloqda bog'lam-bog'lam pullarni sanab olib, hujjatlarni to'ldirardim. Bu qog'oz pullarni sanab, saralab taxlash kerak edi. To'plagan pullarimni o'z vaqtida tiyinigacha sanab, bankga olib borib topshirardim. Bank esa rayon markazida edi. Bankaga pul hujjatlarimni ham topshirar edim. Ular menga soliqni topshirganligim haqida hujjat-kvitantsiya berishardi.

Rayonda moliya bo'limi bo'lardi. Men to'g'ridan to'g'ri o'sha bo'limga bo'ysunardim. Bir necha xonasidan bo'lak hech narsasi yo'q pastqam binoda o'tiramiz. Transport yo'qligidan xodimlar bir ovuldan ikkinchi ovulga ot bilan yuradilar. Kolxozning otlari urush yillari oriqlab, ko'taram bo'lib qolgan. O'sha zamonning og'ir sharoiti otlar hayotiga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan, ular ozib-to'zib ketgan, yem nari tursin, tuzuk-quruq xas-xashak ham yetishmas edi.

Men o'z ishimga astoydil kirishib, bora-bora ko'nikib ketdim. Aqchalar bilan hujjatlarni sanab, ertangi kunga hozirlilik ko'rар edim. Tong-saharda turib, yo'lga tushardim. Boshliqlarimning esa og'zigacha aqchaga to'la bo'lib egardan tushmas edilar. Tushgacha rayon markaziga yetib borayin deb oshiqaman. Ulgurmasam hisob-kitob qilguncha kech kirib, orqaga qaytmog'im qiyin bo'lardi. Uyga yeta olmay yo'lda tunab qolgan vaqtlarim ham ko'p bo'lgan. Bunday paytlari ertasi kuni arang Shakarga yetib kelardim. Biroq, eng muhimi mablag'ni o'z vaqtida bankaga topshirish edi.

Odatdagidek bir kuni yo'lga chiqdim. Qoraqiz apam meni kuzatib, safar xaltamga yarimta ko'moch solib qo'ydi. Qishning qisqa kuni edi. Havo u qadar sovuq emas, ustimda yengi uzun askar paltosi. U juda uzun va beso'naqay edi. Uzunligidan otning egarini ham berkitar, qo'lim esa ko'rinasdi. Oyog'imda etik, boshimda telpak. Xurjunda og'zi bog'liq xaltalar to'la pullar...

Chingiz AYTMATOV

Yo'lni yaxshi bilaman. Manzilga tezroq yetish uchun katta yo'ldan emas, yaqinroq eski yo'ldan ketishga qaror qildim. Grozniydan Kirovkaga qarab ketmoqdaman. Bu tevarak-atrofda shunaqa, joylar ruscha atalardi. Bank esa Kirovkada. Shakardan yo'lga chiqib, tog' etagidan yurib, keng dalaga tushdim. Kun ko'tarilib, choshgoh bo'lib qolgan. To'rt tarafimda qo'rqinchli daradan boshqa hech narsa yo'q. Otni o'z holiga qo'yib, betashvish ketib bormoqdaman.

Bugungi kunda ham katta miqdordagi pulni otga ortib, yarim-yolg'iz yo'lga chiqish haqiqatan ham xavfli emasmi? Pul bor joyda ehtiyyotkor bo'lmoqqa majbursan. Hozir esa buncha miqdordagi pullar o'q o'tmaydigan maxsus mashinalarda tashiladi. Xavfsizlikni saqlash uchun tegishli chora-tadbirlarni ko'rishadi. Biroq o'sha davrda men siyoqli eplab burnining mishig'ini arta olmagan bolaga front uchun to'plangan aqchani topshirib, o'lamsa otga mindirib, rayon markaziga yuborgan rahbarlar hecham yomonlikni ravo ko'rmaganlar. Boisi, bu zamonda elning niyati, fe'li shunchalik toza, shunchalik pokiza ekan! Hozir esa pul uchun odamlar bir-birlarini o'ldirib, qanchadan-qancha qon to'kishlar bo'lishini ko'rib turibsiz. U paytda hech kim bu haqda o'yamas edi.

Shu alfozda har doimgi yurgan ilonizi yo'l orqali katta yo'lga qarab ketmoqdaman. O'z-o'zimcha xirgoyi ham qilib qo'yaman. Tasodifan qarshimdan bir odam chiqdi. Yerdan chiqdimi, osmondan tushdimi, bilmay qoldim? Atrof biydek dala, ilon o'rmalasa ko'rindi. Hech bir shovurni ham payqamadim. Qayerda turgan ekan bu odam? Balki orqamdan ergashib kelayotgan bo'lsa, qayrilib qaramaganim uchun sezmagandirman?! Ko'rinishi ham g'alati: ustida paxtasi chiqib ketgan chopon, boshida malakay telpak, oyog'ida o'rama choriq. Jag'i tortilib, ichiga kirib ketgan, oriqdan oriq jussasi halvirab turardi. Urushdan yoki qamoqdan qochganlardan biri bo'lsa kerak deya o'yadim. Unga yaqinlashib borardim.

Yo'lovchini payqamagandek bo'lib o'tib ketishni ham xayol qildim. U menga gap otmasa, shunday qilmoqchi edim.

— Ey, bolakay! Xurjuningda nima bor? Qornim och, yeyishga bir narsa topiladimi? — dedi bexosdan kutilmaganda.

Uning so'zini eshitib seskanib ketdim. Vujudimni qaltiroq bosdi. Haqiqatan ham bu kishi ochdir, tabiiyki, mening xurjunimdagini yemak deb o'ylayotgandir. To'g'ri tushunishi uchun nima borligini aytsammikan?

— Ey, nega ovozing chiqmaydi? Xurjuningda nima bor deyapman? Kartoshkami yoki jo'xorimi? Ayt deyapman senga? Noning bormi? — dedi u baland ovozda.

Mendan esa sado chiqmas edi! Nima ham deyman? Xurjundagi xaltalarda nima borligini aytib, otni choptirib ketsammikan? Ichida kartoshka yoki jo'xori yo'qligini ko'rib turibdi-ku! Yo'q, men unga hech narsa deya olmayman. Ishimning taomili shunday.

Noqulay bir ahvolda qoldim...

Bir tomondan kulgili, ikkinchi tomondan qo'rqinchli bir holat edi...

Nima bo'lsa bo'ldi deb, tizginni mahkam tutgancha, otni niqtab, yonidan o'tib ketdim. Uning hayqirig'i butun dalani to'ldirdi:

— Aytganlarimni tushunmadingmi? To'xta deyman! Xaltalarinги yerga tashla!

Atrofda hech kim yo'q. Uchi-qo'yrig'i yo'q dalada jonzod ko'rinxaydi. Bunday joyda bu kabi kishi og'ziga kelgan so'zni aytib, yosh o'spirin bir bolani mazax qilib, do'q-po'pisa qilib qo'rqtaman deb o'ylagan chiqar. Men otni ustma-ust qamchilar edim. Boyagi odam orqamdan quvib kelardi. Men otni yo'rttirib ketib borardim. U bo'g'zi yirtilgudek bo'lib baqirar edi. So'ngra orqamdan toshlay boshladi. Agar uning niyati yomon bo'lganida, bilmayman, bu voqeа qanday tugardi? Orqamdan chogancha tosh otib charchadi shekilli uзala tushib yiqildi. Bir necha daqiqadan so'ng esa yalina boshladi:

— Toliqdim. Och ekanligimni ko'rmayapsanmi? Olisdan kelayotgan bir musofir yo'lovchi edim...

Men hamon sas-sadosiz edim. Meni bu og'ir ahvolga solgan narsa aqcha to'ldirilgan xaltalar edi. Yo'q yoki bor deya olmay iztirob chekardim. Yo'lovchi esa battar achchig'lanib, bor ovozi bilan meni so'kar va qarg'ardi. Yana qayta-qayta tosh otib, quvlay boshladi. Uzoqlashganim sari uning toqati toq bo'lib, holsizlanib borar, oyoqlarini zo'rg'a sudrab bosardi.

Yeta olmasligiga ko'zi yetdi shekilli:

— Ha odam bo'lmay ket! Hozirdan shunday toshbag'ir bo'lsang, kattarganingda kim bo'lasan? Yomonligindan inson zotiga foydang tegmaydi! — deya qichqirardi.

Shu alfozda u meni so'kar va qarg'ar edi. Undan kichik bo'lganim uchun og'iz ochib bir nima demadim. Qochishimning sababini tushuntirishim kerak edi chog'i.

Ko'p o'tmay otim chopish nari tursin, hatto oyog'ini boso'may qolsa bo'ladimi. Otdan tushib belini bo'shatdim. Kolxoz otlarining barchasi shunday, ozg'in va oriq edi. Yem yeishmas, tuzni esa onda-sonda ko'rishardi. Shunga qaramay odamlar ana shu otlar bilan jon saqlardilar. Ot oyoqlarini sudragancha menga ergashib kelardi. Uni bir oz dam oldirgach, yana minib oldim.

Shunday qilib, bu hikoyam ham oyoqladi.

Shu voqeadan yarim asr o'tgan bo'lsa-da, o'sha och kishining alam bilan yolvorgan ovozi hamon qalbimda aks sado beradi...

Bankda pulni topshirganimda keyin kelgan yo'lim orqali qaytishga qo'rqib, qo'shni ovuldag'i bir tanishimiznikida yotib qoldim. Ularga yo'lda sodir bo'lgan voqeani aytmadim. Ertaga Shakarga qaytganimda o'sha odam yana yo'limni to'sib chiqadi deb juda qo'rqedim. Qo'rqqanimga qaramay negadir u bilan uchrashgim ham kelardi. Boisi, xurjundagi xaltalarim bo'sh edi-da. Unga biror yegulik berib, kecha qochib

ketganim sababini tushuntirib, xaltalarimni ko'rsatmoqchi edim. Odamlarning qonu joni evaziga to'plangan pullarni xaltalarga solib bankka eltid topshirganimni aytmoqchi edim. Bu aqchalardan bir tiyin ham olishga haqqim yo'qligini tushuntirmoqchi edim.

Chindan ham unga duch kelib qolsam nima qilardim? Jambul bozorida yoki tasodifan qarshimdan chiqib qolsa ne qilar edim? Shunday o'ylar boshimda g'ujg'on o'ynardi.

Bu voqeа ham o'spirinlik xotirasi o'larоq yodimda qoldi. Biydek daladagi o'sha kimsasiz kishiga yordam bera olmaganim uchun o'zimni koyib yurdim. Bir tomondan javobgarlikni o'ylab, to'g'ri qilgandirman deb ham qo'yaman.

O'sha odamni qaytib uchratmadim. U bizning atrofdagi ovullardan emas edi. Harholda u qamoqdan qochgan, kasalmand va hayot shami tugab borayotgan bir kishi edi, nazarimda.

Keyinchalik Frunzeda qishloq xo'jalik institutida o'qib yurganimda o'sha odam Jambul bozori yoki boshqa biror joyda qo'qqisdan duch kelib qolarmikan deya o'ylar edim. Xudo yarlaqab shunday uchrashuv yuz bersa, o'shandagi ahvolni batatsil tushuntirib, undan uzr tilardim. Aytgandek, bu odam mening adabiyot dunyosiga kirib, qalam tutishimga ham sababchi bo'lgan.

Boshimdan kechgan og'ir kunlarni tasvirlab, boshqalarga aytib bermoq uchun adabiyot degan sehrli bir dunyoga kirishga to'g'ri keldi. Bir inson kabi bu dunyoda ko'rib-bilganlarimdan odamlar naf ko'radilar-ku, degan bir o'y taskin beradi, yupanch hissini tuyaman.

O'sha mash'um yillarda frontda halok bo'lganlarning xabari bitilgan «qora qog'oz»ni shahidlarning uyiga eltid topshirish ham mening zimmamda edi. Men bu jirkanch yumushdan aql bovar qilmas darajada og'ir azob chekardim.

Kolxozda xatchi va soliq to'plovchi bo'lib ishlagan kunlarim hayotiy tajribamning ortishida alohida ahamiyat kasb etdi.

O'sha ko'rgan-bilganlarim ta'sirida ilk qissalarimni yozdim. "Jamila", "Yuzma-yuz", "Somon yo'li", "Erta qaytgan turnalar", "Alvido, Gulsari" kabi asarlarim o'sha yillarning saboqlari o'laroq dunyoga kelgan. Bularning barchasi bolaligimda o'z boshimdan kechirgan og'ir kunlarimning xotiralari, badiiy ifodalaridir. Urush davrining voqealari azob berguvchi, kishi yurak-yuragini ezib yuborguvchi hikoyalardir. Mening bolaligim inson qalbiga vahim solguvchi qo'rqinchlarning, chidab bo'lmas azob-uqubatlar va odam bolasini ezib, yanchib tashlaydigan qayg'u-alamning qoq o'rtasida o'tgan.

Oradan ancha yillar o'tgach, Qobilbek aka bilan o'tirib, Shakarda kechgan kunlarimizni bir boshdan tushib esladik. U kishi uzoq yashadi. Nevara, chevarali bo'ldi. Qobilbek aka menga oddiy bir xodim kabi emas, o'z o'g'lidek ko'rib muomala qilar edi. U kishi meni hayotda ko'p narsalarga o'rgatdi. Juda tajribali, dili toza, donishmand odam edi.

O'sha yillari mening bo'yim o'smay, tengqurlarimdan ancha kichik ko'rinar edim. O'n to'rt yoshga kirgan bo'lsamda, bo'yim past, yosh ko'rinaridim. O'n olti-o'n yetti yoshdan boshlab bo'yga tortdim. Qisqasi, men juda kech o'sdim. Shu bois otga minishga qiynalar edim. Otga minish uchun avval uzangiga osilib, otning yolini tutgancha chap oyog'imga tayanib, zo'rg'a egarga o'tirib olar edim. Chap oyog'imni uzangiga qo'yib, o'ng oyog'im bilan egardan oshib, el qatori otga mingan emasman. Shundanmi, otga minmoq men uchun koni azob edi. Hech kimda yo'q, hech nimaga o'xshamaydigan, qo'pol va uzun paltom ham bunga xalaqit berar edi. Shuning uchun ham men boshqalarning ko'z o'ngida otga minishga iymanardim. Otni bir chuqurroq yerga yetaklab borib, egarga sakrab o'tirardim. Qobilbek aka buni sezib qolibdi. Shundan ham u kishi indamay kelib, ikki qo'li bilan meni ko'tarib egarga o'tqazib qo'yar edi.

— Qani, ha de! O'tirdingmi, bor endi, ishingni qil! — deb qo'yar edi.

Ko'p yillardan keyin ikkovimiz meni qanday otga mingizib yurganini xotirladik...

Sovuq xabar yozilgan mudhish qora qog'ozlarni topshirish ishini ham menga Qobilbek aka buyurgan. Bu hujjatning oti ham «qora qog'oz» edi. Haftada yo'q deganda bizning ovulga ikkita shunday qog'oz kelar edi. U paytda shahardan bir haftada ikki marotaba pochta olar edik. Frontdan sog'inch va armon to'la xatlar ham kelardi. Odamlarga bu xatlarni ular cheksiz suyunishar, o'lim xabari kelganda esa...

Urushda ulusimizdan ko'p odam qurban bo'ldi. Ko'plari esa dom-daraksiz ketdi.

Qobilbek rais qora qog'ozlarni muhim hujjat deb hisoblar, shu bois uni xat-savodli bir kishi egalariga rasmiy ravishda o'qib berishi kerak deya bu mashaqqatli vazifani menga yuklagan edi.

Ovuldan biror oilaga shunday qora qog'oz kelsa, oqsoqollar huzuriga borib voqeani tushuntirar edik. Ular esa avval halok bo'lganning yaqinlarini chaqirib, bo'lgan voqeani aytib, o'zaro maslahatlashgach, meni ergashtirib marhumning uyiga borishardi. Men oila a'zolariga qora qog'ozni o'qib berardim. Qo'ni-qo'shni, uzoq-yaqin qarindoshlar to'planishib, uvvos solib yig'lashar, dod-voy solishardi.

Ulog'im bu ayanchli yig'ilardan bitib qolar edi.

Xotin-xalaj bir-biri bilan yonma-yon, yelkama-yelka ushlashib, qo'sh-qo'sh bo'lib bo'zlab yig'lashar, erkaklar «bovurim» deb bor ovozda o'kirib-o'kirib ko'zyoshi to'kar, g'ala-g'ovur boshlanardi. Men ham taqdirimga tan bergen, tushkun va o'ksik bir hol-ahvolda shu olag'ovur orasida toshdek qotib o'tirar edim. O'zimcha: «Nima uchun qora qog'ozlarni doimo men topshiraman? Nima uchun kunora yomonlikning xabarchisi bo'lib uylariga kirib kelaman? Nima uchun o'sha

xatni o'qib berganim yetmagandek, bu azob-uqubatlarning guvohi bo'lib o'tiraman?» — deya iztirob chekardim.

Ovulimizdagilarning barchasi meni yaxshi tanishar edi. Ular menga ne qadar yaxshi muomala qilganliklari bilan qora qog'oz topshirmoq, o'lim xabarini yetkazishdek vazifa ham mening zimmamda ekanligini tushunishardi. Gohida kimningdir uyining yonidan o'tib ketayotgan bo'lsam ham, ayollar qo'rquvdan to'planishib, menga qarab ayuhannos solishardi:

— Kirma biznikiga! Yo'qol ko'zimdan! Ha, qorang o'chsin! Qani daf bo'l-chi! — deya baqirishardi.

Men nima ham qillardim? Vazifamni bajarishga majbur edim. Ular hamon menga qarab qichqirardilar:

— Qachon kelsang yomonlik olib kelasan! Uyimizni kuydirasan! Xonumonimizni tugatasan!

Zamonning chekimga tushgan og'ir xizmati — xatchilik bilan soliq yig'uvchilik, yoshimdan katta javobgarlikni zimmamga yuklab, o'sha og'ir hayotda odamlar hayotini izdan chiqarib yuboradigan mudhish vazifani bajarishga majbur qilgan edi...

JAJJIGINA JONIVORIM

Bu voqealoya men sizga aytib bergen, yolg'iz ketib bora-yotib, qo'rqinchli va g'alati odamga duch kelgan yo'lda sodir bo'lgan.

O'sha voqeadan so'ng oradan bir necha kun o'tgan, boshimdan kechirgan mashmashani ovuldoshlarimga aytib ulgurganman. Bankdagi kasbdoshlarim, yaqinlarim qatori Qoraqiz apam ham mening qo'rqinchli balodan qaytib qutulganimni bilishdi. Ular menga endi qurol olib yur deya maslahat bera boshlashdi. Men esa nima bilan qurollanaman? Pichoq bilanmi?

Temirchilik bilan shug'ullanadigan bir qarindoshimiz esa menga pichoq yasay boshladi. Men uni kuzatib turardim.

U ustaxonasining bir burchagida yotgan shunchaki oddiy temirni oldi-da, uni qip-qizil cho'g' bo'lgunga qadar yonib yotgan ko'mirda qizdirib, tobladi. Yasalayotgan bu xosiyatli xanjar cho'g'ni meni bu dunyodagi barcha balo-qazolardan asrab qoladiganday uning atrofida kuymalanib o'ralashaman. Temir bo'lagi bir necha bor bolg'alanib, qizdirildi. Usta avval xanjarning tig'ini yasadi. Sopini yasash esa bundan ham og'ir kechdi. Xullas, men xanjarli bo'ldim. Biroq u olib yurishga noqulay, qay shaklda belimga taqmayin eplolmadim. Qaytamga tig'i qo'limga, chekanagimga tegib ketib, meni dushmandan himoya qilish nari tursin, o'zimni kesib ketadiganday beso'naqay edi.

Qorako'z apam ham buni payqab, taqib yurishimga unamadi. Biroq men doimo uni yonimda olib yurgim kelardi. Kechayu kunduz xanjarimdan ajralgim kelmas, unda qandaydir bir sir borday edi. Ko'chada yurganimda odamlar uni ko'rib turadigan qilib taqib yurishni istar edim. Aqlimga negadir ovuldoshlarim belda osig'liq xanjarimni ko'rib: "Iye, bu bola peshona terimizni to'kib topgan pulimizni yaxshi qo'riqlar ekan-da" deb o'ylasalar kerak degan bolalarcha fikr kelgandi.

Shundan so'ng men xanjarni aqcha xaltamga solib qo'yadigan bo'ldim.

Hozir o'sha xatti-harakatlarimni eslab, qo'qqisdan dushman hujum qilib qolsa: xanjarimni olib, unga qarshi qanday kurashishimni o'ylaganlarimni eslab kulgim keladi. Avval xaltaning bog'ichini yechib, og'zini ochib, undan so'ng xanjarni olish kerak edi. Shu tariqa men xanjarni yonimda o'zimga qora qilib olib yurdim.

O'sha notanish odam bilan bo'lgan voqeadan keyin yig'ilgan soliqni qo'shni ovuldagi pochta bo'limiga topshirish haqida ko'rsatma keldi. Haytovur, Grozniyga qatnab qoldim. Grozniy esa bizga Kirovkaday uzoq emas. Bu yerdagi aholining ko'pchiligi ruslar bo'lib, pochtada faqat rus ayollar ishlashardi.

Yoz kunlarining birida odatimga ko'ra xaltani aqchaga to'ldirib, aloqa bo'limiga jo'nadim.

Doimgiday temiryo'l bo'ylab, Maymoqni ko'zlab ketib borardim. Yozning ko'ngilni ko'taradigan havosidan mast bo'lib, o'zimcha hordiq chiqarganday, otning jilovini bo'sh qo'yib ketardim. U yurishga eringandek mudragancha odimlardi.

Bexosdan chaqaloqning yig'isiga o'xshash bir tovush qulog'imga chalinganday bo'ldi. Yangi tug'ilgan bolaning ingalashiga o'xshash bu ovozdan sergak tortdim. Hayron bo'lgancha atrofga alanglab boqdim. Cheksiz biydek dalada odam zoti ko'rinsama. Bu bola qaydan paydo bo'ladi?..

Diqqat bilan quloq tutsam bolaning ovozi qalin o'sgan burgan o'tning orasidan chiqayotganday. O'sha tomonga qarab ketgan yolg'izoyoq yo'l ham bor edi. Otdan sakrab tushib, ovoz kelgan tarafga yugurdim.

Qamchin qo'limda. U bilan o'tlarni ikki tomonga yot-qizib, yurish uchun o'zimga yo'l ochdim. Ko'zim tushgan manzaradan aqlim shoshib, qotib qoldim. Shundoqqina burnimning ostida yo'g'on bir ilon kichkina quyonchaning oyog'idan boshlab yutayotgan edi. Odatda ilonlar o'z o'ljasini damini chiqarmay yutib, so'ngra hazm qilishadi. Bechora jonivor chiyillagancha o'zini o'ngu so'lga urar, jon talvasasida bu zaharli balodan qutulishga harakat qilardi.

Qamchi bilan ilonni savalay boshladim. Ilon hayiqqancha quyonni quyib yubordi-da, dikonglab o't orasiga ship etib kirib ketdi. Quyoncha bo'lsa qo'rqqanidan joyidan jilolmay, qotgancha turardi. Unga rahmim keldi. Avaylab quchog'imga oldim. Mayin junlarini silab, erkaladim.

Yo'l bo'yи uni ehtiyyotlab, silab-siyapab, uydagilarga bu g'alati voqeani aytib berishimni o'ylab kelardim.

Chindan ham hayratlanarli bir hol edi. Sal qoldi-ya, ilon uni yutib yuborishiga. Men esa uni dahshatli o'limdan

qutqarib qoldim. Quyonning chaqaloq kabi ingraganiga hayron bo'lgancha Grozniyga yetib kelgan edim.

Pochtada meni har galgidek orqa tarafdag'i bo'limga o't deyishdi. Soliqdan yig'ilgan aqchalar bu yerda yana bir bor qayta boshdan sanalardi. Pochtachi ikkovimiz uzoq o'tirib, pul sanar edik. Ayol odatdagidek men sanab bergen pul taxlamlarini shoshilmay qabul qilib olardi. Bir vaqt bexosdan xonani boshiga ko'tarib qichqirib yuborsa bo'ladimi! U jazavasi tutganday qaltirar, pullar esa sochilib ketgandi. Men ham cho'chib tushdim. O'rnimdan turib u tomonga qaradim-u, mashmashaning sababini tushundim. Mening o'sha jon yo'ldosh quyoncham yerda turar edi. Qo'ynimdan qanday qilib sirg'alib tushib ketganini sezmay qolibman. Aqcha sanab o'tirib uning sakrab tushganini payqamabman. U o'rmalab borib, qarshimda o'tirgan rus ayolning oyog'iga yopishgan ekan. Barcha qog'oz pullar yer bilan bitta bo'lib yotardi. Quyonni ushlab oldim-da, pullarni to'plab, qayta sanay boshladim. Biroq hamkasb ayolning titrog'i bosilmas, og'ziga kelganini qaytarmay meni so'kar edi:

— Bu nima degan gap! Odam bo'lmay qora yerga kirib ket! Burnidan mishirig'i oqib yurgan bu bolaga qanday qilib shuncha pulni ishonib topshirib qo'yadilar, aqling yetmaydi! Bu muttaham esa quyon quvalamoq bilan ovora!

Quyonni olib, Qoraqiz ammamnikiga keldim. Quyoncha bizga o'rganib ketdi. Biroq bir kuni uni yo'qotib qo'yidik.

Ishdan kelsam xolam menga ayanchli boqib:

— Quyoning qochib ketdi. Uni it yeb qo'yganga o'xshaydi, — dedi.

— Qanday yo'qoladi? — so'radim men.

— Birdan narigi qo'shnining itlari vovullab qolishdi. Nimanidir quvalab ketishyapti. Qarasam, sening quyoning. Narigi tomorqaga o'tib ketishdi. Quvib yetolmadim. Quyon qochib qutuldimi yoki yeb qo'yishdimi, bilmayman, — dedi ejam ayanchli ohangda bo'lgan hodisani so'ylarkan.

Ko'chaga otilib chiqdim. Ichim achishib quyonni qidira boshladim. Uy atrofini, hovlini, qo'ni-qo'shnilar tomonni izladim. Topolmadim. Astoydil qayg'urdim.

Keyin ham bu jonivor quyonchamni ko'p esladim. O'g'lim Eldor kichikligida men unga o'z boshimdan o'tgan voqealarni ertakdek qilib aytib berar edim. U esa quyon haqidagi xotiramni alohida bir diqqat bilan tinglar, bot-bot eshitgisi kelib, qayta-qayta ayttirardi. Unga, ayniqsa, pochtadagi ayolning qo'rqib baqirgani, u sanayotgan qog'oz pullarning havoda uchib yurgani juda yoqar edi. U bundan rohatlanib, qiqirlab kulardi...

SEYTALI: BIRINCHI MUALLIMCHILIGIM

Seytali Bekmambetov mening bolalik do'stim. Shoirtabiat, hazilkash yigit edi. Men Shakarga kelganda u shu yerdagi maktabning direktori ekan. Shunda u o'n olti yoshda edi.

Urush yillari xat tanigan savodli erkaklarning bari frontga otlanib, ovulda qolgan xotin-xalaj, keksa odamlarning ko'pchiligi o'qishni bilmas edi. O'sha paytdagi yoshlarning bilim berish sohasidagi xizmatlari tafsinga loyiq edi.

Seytali Shakarga qo'shni Archali ovulidagi maktabga direktor bo'lib o'tdi. Archali Shakarga qaraganda kichikroq qishloq. U yerda faqat boshlang'ich sinflar bor edi.

Seytali mening shu maktabda o'qituvchi bo'lib ishlashimni so'rab qoldi. Kichikligimizdan birga unib-o'sganligimiz bois juda yaqin edik.

— Ruschani yaxshi bilasan. Mendan qutulaman deb o'ylama. U-bu degan bahonalaring o'tmaydi. Bizga kelib rus tilidan dars berasan! — dedi u kesib. Aytganiday bo'ldi. Seytali meni paxsadan tiklangan pastqam, bir necha xonasi bor maktabiga ergashtirib bordi. Hech narsaga tayyor emasman. Qo'llimda na daftar-kitob, na boshqa bir o'quv quroli bor. Odatda o'qituvchi deganning qo'lida dars rejasi, qo'llanma deganlar bo'lguvchi edi. Shunga qaramay Seytali meni

muallim bo'lasan deb qo'ymay, bolalarning orasiga kiritib yubordi.

— E-y, nega tortinasan, darsingni berasan-da, chiqib keta-san. Tamom, vassalom. Boshqa ishing yo'q! Faqat o'ris tilini o'qitasan, bo'ldi! Buning uchun senga oylik ham yozib beraman, — dedi u menga umidli qarab.

Bizda muallimlarning maoshi oz edi. U paytdagi o'qituvchi maoshi nima ham bo'lardi. Gap oylikda emas edi. Seytali ikkimizning do'stligimizda edi. O'shanday og'ir sharoitda biz yuksak mas'uliyatni o'z zimmamizga olgandik.

Archali bolalariga uzoq saboq bera organim yo'q. Boisi, u yerga qatnab ishlash og'ir edi. Har kuni besh chaqirim yo'l yuraman, tunab qoladigan yerim ham yo'q, buning ustiga yo'l-yo'lakay Kurkura suvini kechib o'tishga majbur bo'laman. Shuning bois mening boshlang'ich mактабдаги muallimligim uzoqqa cho'zilmadi.

Lekin Seytali butun umrini maktabga bag'ishladi. Ko'p yillar davomida shu maktabga direktorlik qildi. Maktab ham borgan sari o'nglanib, o'zgacha bo'lib ketdi.

Yaqinda u bilan ko'rishdim. Bishkekka kelgan ekan. Yetmishdan o'tib, qartayib, oqsoqol bo'lib qolibdi. Ikkimiz yuzma-yuz o'tirib, o'tgan kunlarni qaytadan esladik. Suhbatimiz orasida u mening yodimdan chiqib ketgan bir voqeani aytib berdi.

Bir kuni odatdagiday ikkovimiz Archalidagi maktabga borish uchun birga yo'lga chiqibmiz. Kurkurani kechib o'tishimiz kerak. Suv yuzi muzlagan, muz ustidagi sir ham tizzadan keladi. Shunday daryodan kechib o'tishning o'zi bo'lmas edi. Shu azobni bittamiz tortaylik degan o'ya maslahatlashib, bir-birimizni ko'tarib o'tishga kelishib oldik. Bir kuni men suv kechib Seytalini ko'tarib o'taman, ikkinchi kuni u meni ko'tarib o'tadi.

Bir marotaba navbat kimda ekanligini unutib, adashibmiz. U kecha men ko'targandim desa, men yo'q, sen emas, men

der edim. Biroq ikkимизning ham muzdek suvni kechгимиз kelmay aytishib ketibmiz. Senu men avval yoqalashish, со'нgra mushtlashishga aylanib ketibdi.

Bu г'алати voqeani men negadir unutibman. Seytalining esida ekan.

“Birinchi muallim”ni o'sha Archalidagi qisqa muddatlik muallimlikdan olgan taassurotlarim asosida yozganman. Biroq unda boshqa davr va boshqa vaqt haqida fikr yuritganman. Urush paytidagi taassurotlarimni bir oz o'zgartirib foydalanganman.

Archalidagi bolalarga 1943-yilning qish oylarida dars berdim. “Birinchi muallim”dagi voqealar ilgarigi davr — yigirmanchi yillarni tasvirlaydi. Bu boshqa bir davr va odamlarning dramasidir. Biroq burni oqqan o'sha bolaning muallimlik his-tuyg'ularini yaxshi bilaman. Archalida o'qituvchilik qilib yurgan kezlarimda to'plagan tajribam bunda asqotgan.

CHARG'IN MULLA

Qoraqiz apam ovuldagi barcha odamlarni yaxshi tanirdi. Ovulning eng ulug' va bilimli odami deb esa Charg'in mullanı aytar edi. Shakarning machiti katta tepalikning ustiga joylashgandi. Uni «Oq uy» deb atashardi. Gumbazli bu bino inqilobdan ilgari solingan edi. Ovulning erkaklari har jumada ibodat uchun machitga yig'ilardilar. Odamlar otu eshakda, poyi-piyoda ovulning to'rt tarafidan kelishardi.

Charg'in mullaning uyi risoladagidek bog' bilan o'ralgan bo'lib, ovul machiti joylashgan tepalikning etagida edi. Tomorqasidan to'lib-toshib suv oqar, bu suvdan Shakarning ko'p dalalari obi-hayot ichardi. Mullaning ekin-tikin qiladigan yeri ham xiyla keng bo'lib, bog'idan uncha uzoq emas edi.

Jiyanlarim Japarbek va Boisbek bilan bu bog'dan ancha-muncha xom olmalarni o'g'irlab yeganmiz. Bizni ko'rib qolgan Charg'in mullaning uyidagilari tizillatib quvishardi.

Charg'in mulla haqida el orasida ko'p gap-so'zlar yurardi.

Ularning ayrimlarini men kolxozda xatchi va soliqchi bo'lib yurganimda eshitganman.

Kechasi uzun qish kunlari ovulning ko'pchilik erkaklari tong-azondan bo'za ichmoq uchun bo'zachining uyi tomon yo'l olishardi. U yerga tong-saharda yetib borish kerak edi. Buning sababi bor edi. Bo'zani tayyorlash uchun tariqni tinmay, uzoq qaynatish kerak bo'lardi. Gohida tariqning o'rниga arpa yoki unning kepagini qo'shishadi. Bo'za — alkogolli ichimlik. Uni achitqi uchun bug'doy yoki arpani nishlatib, o'sha qaynatilgan tariqqa qo'shib, aralashtirib qo'yishadi. Ertasiga shakarday qaynab, achiб tobiga kelgan qo'shilmani bo'z xaltaga solishadi va qo'lда suzishadi.

Suzilgandan chiqqan suyuqlik bo'za bo'ladi. Xaltada qolgan chiqindini esa top deb ataydilar va molga beradilar. Bo'za tayyorlash o'ta mashaqqatli ish bo'lgani uchun uni ko'pchilik birgalashib qilishardi. Baquvvat erkaklargina bu og'ir ishga chiday olardilar.

Shuning uchun ham bo'zaga xumor erkaklar erta tongdan turib, tizza bo'yi qor kechib, bo'zachinikiga yo'l olardilar. Bo'za suzilayotganda o'n-o'n besh chog'li erkak to'planib, uni kutib o'tirishardi. Nihoyat tomoq ota suzilgan ichimlikni bir oz iliqroq qilib, tomog'i taqillab turganlarga kosada ularsha boshlaydi. Bekorchi bo'zaxo'rlar bo'lsa, kayf qilish uchun oz-ozdan yutib, navbat bilan nimkosani aylantiradilar. Ular suhbatlashib, bo'zani maydalab, uzoq o'tirishadi. Odamlar shu bilan o'zlarini ovutib, kundalik turmush tashvishlarini unutishar, qayg'ularini bir oz bo'lsa-da, yengillatgan bo'lardilar.

Ularning ichiga bo'za kirib, tanalari yumshab, bo'shashgan shirakayf kishilar aqliga kelmas hikoyalarni aytishar, hangama quyuq bo'lardi.

Shunday o'tirishlardan birida bo'zaxo'rlardan biri barchaga ma'lum bir rivoyatni ayta boshladi. Qolganlar bosh irg'ab, tinglashardi. U esa qanday qilib eshak bo'lib qolganini tortinmay aytayotgan bir sodda odam edi.

Qarasa o'zini eshak qilgan Charg'in mulla ekan.

O'sha kishining aytishicha, Charg'in mullaning sehrli kuchi bor ekan. Voqeani ko'pirtirib, o'zidan qo'shib-chatib, to'qiganini chinday qilib, olib qochardi u.

— Charg'in mulla dalasini uch marta haydatib, uch marta ekin ekib, uch bora hosil olar edi. Bir kuni u mening uyimga kelib, "Ertaga menga beda o'rishga yordam berolasanmi?" dedi. "Albatta, yordam beraman" dedim suyunib. "Unda hech kimni chaqirmayman, senga ishondim. Tong-azondan kel. Charxlab qo'ygan ikkita chalg'im bor. Agar yaxshilab o'rib bersang, kunlik osh-ovqat mendan" deb ketdi. Ertasiga kelishgandek barvaqt mullaning uyiga bordim. U kelganimdan quvonib: "E, barakalla, azamat, yaxshi keldingmi? Qani, qo'lingni ber-chi! O-o, kuchli ekansan. Endi chalg'ini olib, ishni boshla-chi", dedi. Shunday qilib men mullaga yordam bera boshladim. Shunday hurmatli odamga yordam berayotganim bilan ich-ichimdan g'ururlanib qo'yaman. Astoydil ishga kirishdim. Chalg'ini hafsala bilan sermayman. Gohida cholorqa yotib bir oz dam olaman. Ikki kun o'roq o'rdim, biroq bitira olmadim. Uchinchi kuni ham qiya olmay ishlab qoldim. Toliqqandan ozgina ishlab dam olar edim. Charg'in mulla mening ishimni kuzatib turib, "Menga qara-chi! Nega mana bu yerni chala o'rding? Beda to'planib, chopilmay qolib ketibdi-ku" deya norozi bo'la boshladim. Uning so'zлari mening ensamni qotirdi. Soyada dam olib o'tirganimda mulla bedapoyaning qanchasi o'rilganini ko'rgani yana kelib qoldi. Men yotgan yerimdan qimirlab ham qo'ymadim. Cho'zilib yotaverdim. Shunda u mening oldimga kelib: "Nega bekdek chalqayib yotibsan? Ishlasang ishla! Ishlamaydigan bo'lsang nega kelding? Mening boshimni og'ritma!" deya baqira ketdi. Mening ham achchig'im chiqib: "Nima deb valdiraysan?! Ishingni qilayapman-ku, axir! Nega sen menga bunday deysan? Kim aytadi seni mulla deb?" deya baqirdim. Mullaning jini qo'zidi. «Eshak ekansan! Eshak bo'lib qol!» dedi. Charg'in mulla o'zicha qandaydir so'zlarni

aytib, qo'slini silkidi. Men o'zimga qarasam shal pangquloq, to'rt oyoqli eshak bo'lib qolibman. Mullaga yalinib yolvordim. "Jon mulla aka! Jahldan tush! Meni eshak qilma!" deya yolvorayotib, tilim boylanib qoldi. Charg'in mulla menga minib oldi-da, boshimga urganicha qoziqqa bog'lab qo'ydi. Men eshakday bo'lib, uni kutib turaverdim...

Eshakka aylangan kishi bo'za ichib o'tirib, hangama berar, u bilan birga bo'za ichib sarxush bo'lib o'tirganlar:

— Boyaqish-ey! Mullaning to'qmog'i qattiq ekanmi? Boshing yorilmadimi? Qulqlaring o'shandan keyin shunday uzun bo'lib qolgan ekan-da, — deya uni kalaka qilishar, hazilchin masxaralab, ustidan kulishardi.

Bo'zachilar shu alfovza bekorchilikdan aqllariga kelgan noma'qulchilikni o'ylab topishar, usiz ham qisqa bo'lgan qish kunlarida shuytib o'zlarini ovutar edilar. Eng qizig'i, o'ylab topgan yolg'on-yashiqlariga o'zlar iishonishib, nash'a qilib, bir-biriga gap bermasdilar.

Ularning hangamasiga qulq solib, chetroqda o'tirardim. Men tengi uch-to'rt nafar bola ham og'zilari ochilgancha bu g'aroyib hikoyalarni tinglar, qolganlarning bari keksalar edi.

Yana qanday gap-so'zlar bo'lar ekan deb kutib tursak, o'sha eshak bo'lib qolgan kishi hikoyasini davom ettirib qoldi:

— Men eshakka aylandim. Nima qilsam ekan-a, deya o'ylab yotdim. Uyga borishim kerak. Biroq qanday qilib boraman? Kech kirkach, meni eshaklar turadigan qo'raga qamab qo'yishdi. Ertasi erta bilan Charg'in mulla yonimga keldi. Shoshilmay orqamga egar-jabduq urdi, yugan solib ustimga minib oldi. Bozorga qarab jo'nadik. To'rt oyog'im qavarib, bozorni ko'zlab yo'rg'alab ketib boryapman. Bir payt uyimizga yaqinlashdik. Shu payt xotinim chiqib mullaga qarab qichqirib qolsa bo'ladimi? «Mulla aka, mulla aka! Mening erim qayoqda? Kecha ketgan bo'yicha yo'q!» Uning bu so'roviga mulla «Men qaydan bilayin! O'zing qidirib top!» dedi-da, meni xalalagan bo'yi yo'lida davom etdi. Mening

esa ovozim chiqmas edi. Boshimni osiltirib quloqlarimni dikkaytirgancha yo'rg'alab ketib boryapman. Biroq shunga qaramay Charg'in mulla xalacho'pi bilan meni xalalab urib qo'yadi. Boshim achishib og'riganiga qaramay noilojlikdan yo'rg'alab boryapman. Biz bilan birga boshqa otliq va eshaklilar, poyi-piyodalar ham bozor yo'liga tushgan. Men ular bilan basma-bas yuraman. O'zlarining bilasizlar, tanishlardan orqada qolish uyat-da. Mulla aka esa qo'lidagi xalacho'pi bilan turtib qo'yadi, men qadamimni ildamlataman. Ot ulovlilar bir-birlari bilan salomlashib, hol-ahvol so'rashib, so'zlashib ketib boradilar. Gaplarini eshitib tursam-da, ularga javob bera olmayman, tildan qolganman. Xullas, bozorga yetdik. Charg'in ustidan tushib, meni boshqa eshaklar bilan birga katta qoziqqa bog'lab qo'ydi. U eshaklar meni tishlab, tepkilay boshlashdi. Men ham ularga bo'yin bermay, bor kuchim bilan tepishdim. Qoziqqa bog'langancha kechga qadar mullani kutdim. Bozordan qaytishda ham u yana ustimga minib oldi. Uchinchi kuni deganda u menga rahm qildi. Darvozadan chiqarib, tayog'i bilan urib «Yo'qol! Ko'zimga ko'rinma ahmoq! Senday jinnini ko'zim ko'rmasin!» deya haydab soldi. Men o'z odamlik qiyofamga qaytayotganimni payqadim. Qo'lim, oyog'im, qornim, boshim – barchasi o'z holiga keldi. Orqamga ham qaramay bor kuchim bilan uyg'a qarab yugurdim. Kechga yaqin arang uyg'a yetdim. Entikib yetib kelganimni ko'rgan xotinim: «O'pkangni qo'ltiqlab qayoqdan kelyapsan? Qayerda eding? Qarindoshlarning izlamagan yeri qolmadni. Na o'ligingdan, na tiricingdan darak bor! So'ramagan yerimiz, qidirmagan joyimiz qolmadni!» deya tilini sakkiz qarich qilib qichqirardi. Men esa «Eshak bo'lib qoldim...» demoqqa arang yaradim. «Nima deysan? Shunday bahona bilan qutulib ketaman deb o'ylayapsanmi?» deb chakagi ochilgancha jahlg'a minib, meni o'qlov bilan savalay ketdi. Tug'ishganlarim kelib, o'rtaga tushib, ajratib olmaganda, bunday hangama berib, bo'za ichib oralaringga

o'tirmagan bo'lardim. Haytovur yaqinlarim: «Qanday qilib eshak bo'ladi? Eshak emas, miyasi aynib, aqldan ozgan bo'lsa kerak-da» deyishib og'izlari kelgan so'zlarni aytib yotishdi.

Shunday qilib, u hikoyasini tugatdi, o'tirganlarning og'zi ochilib, hayratdan yoqa ushlab qolishgan edi.

O'tirganlar "Ay, mulla Charg'inay! Qanday karomatli kishi ekan-a! Haqiqatan ham xudoning balosi ekan-da u!" deyishib, tanglaylarini qoqishar, bir-birlariga qarab bosh irg'ashardi.

«Hozirgilar Charg'in mullaning tirnog'iga ham arzimaydi», deyishardi.

TALABA VA ESHAK

Urush oyoqlagan kez. 1945—46-yillari Pokrovka degan joydagi rus maktabiga borib o'qiy boshladim. Biz esa Pokrovkadan hiyla olis, katta suvning narigi yuzidagi ovul — Jiydada turardik. Bu qishloqda maktab yo'q edi. Shuning uchun ham har kuni Talas suvini kechib, maktabga qatnayman. Daryo o'zani qishda torayib, kunlar isiy boshlashi bilan tog'lardagi qorlar va muzliklar erishi bilan kengayar, ko'pirib, mavjlanib oqar edi. Maktabga ukam Ilgiz bilan birga qatnardik. Ikkovimizning oyog'imizda bitta etik. Keyinchalik soldatlar kiyadigan eski bir botinkani sotib olishga yetishdik.

Bir marta ketayotib, katta suvga yetganimizda ikkimiz aytishib qoldik. Men etigimizni ayab, yirtilib qolmasin deya, suvni yalangoyoq kechib o'tishni o'ylab topgandim. Suvdan o'tib olgach, quruq etikni kiyib yo'limizda davom etardik. Ilgiz ham bu odatimizga o'rganib qolgan edi.

O'sha kuni qattiq sovuq edi, u ayozga dosh berolmay, etigi bilan daryoni kechib o'ta boshladi. Men unga:

— Menga qara, uka! Etizingni yechib ol! Nega yechmasdan kechib boryapsan? — dedim.

— Oyog'imsovqotadi, — javob qildi.

— Bu nima deganing? Etikni yech!

Shu tariqa so'zdan-so'z chiqib, ikkimiz qizishib urisha

Chingiz AYTMATOV

boshladik. Atrofda hech kim yo'q. Bir-birimizni do'pposlar edik. Bir vaqt u mening etigimni narigi yoqdagi o't-o'lanlar ichiga uloqtirsa bo'ladimi!

Hozir ham birga bo'lganimizda o'sha voqeani eslab qolamiz. «Etigim yirtilmasin deb, oyoq kiyimimizni ayab, muzdek suvni yalangoyoq kechaylik» deganim uchun tug'ishganim bilan yoqalashganmiz. Bu voqea endilikda g'oyat kulgili tuyular... Biroq biz uchun u paytda...

Shunda sakkizinchи sinfni bitirgandim. Kelajagim haqida o'ylamog'im lozim edi. Ustimiz yupun, yeish-ichishimiz nochor, hayotimiz amal-taqal o'tardi. Shuning uchun ham Pokrovkadan birorta uy sotib olib, ko'chib borishga qudratimiz yetmasdi. Shu tufayli mакtabga Talasning suvini kechib qatnamoqqa majbur edik.

Bu qatnov, ayniqsa, qish kezlari jonimizga tegib ketardi. Abgor ahvolimizni ko'raverib yuragi bezib qolgan apam o'ksinib:

— Shaharga borib, o'sha yoqda yashab o'qisang bo'lmasmikan? — der edi.

Nihoyat, Jambulga bordim. Bozor-o'char qilmoq uchun bu yerga ko'p kelib turardik. Savdo-sotiq qiladigan asosiy manzilimiz shu shahar edi.

Yaxshi o'qiganim uchun meni Veterinariya texnikumining zootexnika va veterinariya fakultetiga qabul qilishdi. Veterinariya kasbida ishlovchilarni u paytda «mol duxtur» deb atashar, bunday mutaxassislar ovullarda yo'q hisob edi. Men shunchaki mollarning mayda-chuyda kasalliklarini davolaydigan emas, chorvachilikning butun mas'uliyatini bo'yniga oluvchi mutaxassis bo'lishga ahd qilgan edim. Bu yerda biz chorvachilikka doir barcha fanlardan saboq olardik.

Men yomon o'qimas edim. Biroq yashash sharoitim og'ir edi. Texnikumning yotoqxonasida turaman. Bir haftalik yemagimni g'amlab kelmoq uchun Jambuldan Maymoq

temiryo'l bekatiga yetib, undan nari Jiydaga borardim. Yoki bo'lmasa Shakarga — ammamnikiga jo'nayman.

Texnikumdag'i o'qituvchilarimiz obdan yaxshi insonlar edi. Bularning ko'pchiligi Moskva va Leningraddan (hozirgi Sankt-Peterburg) O'rta Osiyoga qatag'on paytida surgun qilingan rus ziyolilari edilar. Ularning bir qismi yurtlariga qaytib ketgan bo'lsalar, keksayib, yoshi o'tib qolganlari shu yerga o'rganishib, yashab qoldilar. Hozir ham sobiq frontchi Tigriy Nikolaevichni unuta olmayman. Yana bir Ivan Grigor'evich otliq ustozimiz bo'lar edi. U kishi yilqi boqish, otlarni tobga keltirishning hadisini olgan, uchqur chavandoz bo'lib, bizga bu xususda ko'p narsalarni o'rgatdi. Bu saboq davomida men kechagi qiyomat-qoyim urushni ortda qoldirganimizni, yorug'likka intilib yashayotganimizni, oilamiz azob-uqubatda yashayotganini unutganday bo'lardim.

O'qish tashvishi yonida oyog'imga kiyim olmoq, egnimga kiyarlik biror narsani izlab topmoq zahmati ham fikrimni tark etmas edi. Ivan Grigorg'yevichning jozibali saboqlarida o'zgacha bir sehr mujassam bo'lib, shunday daqiqalarda bor g'am-g'ussalarimni unutib, o'zga, sehrli bir olamga kirib qolardim.

Bu odam oqin ham edi. Yilqi boqish va chavandozlikdan boshqa hunarlari ichida qaynab yotardi. Ajoyib romantik qo'shiqlar va hikoyalar yozardi. U otlarning biologik xususiyatlari, nasllarini yoki ularni qaytib boqish kerakligini-da aytib qolmasdan zotlarni chatishtirib, yangi nasl olish kabi qiziq mavzularda suhabtlar o'tkazardi. Men bunday mavzularni maroq bilan tinglar edim.

Bir kuni dars tugadi. Yanagi haftada qanday mavzu o'tishimizni eslatadigan Ivan Grigoriyevich:

— Endigi darsda eshakni o'tamiz. Buning uchun sizlar, albatta, praktikadan o'tib kelishlaring kerak, — deb qolsa bo'ladi.

Bu topshiriqdan barchamiz hangu mang bo'lib qoldik.

Piqirlashib kula boshladik.

U esa bizga qarab kulimsirab:

— Nega hayron bo‘lyapsizlar? Hayvonlarning shunday bir turi bor-da. Eshakni o‘rganib, unga bog‘liq barcha narsani bilishlaring kerak. So‘nggi kursda o‘qiyapsizlar, ertaga ishlaysizlar. Siz uchun eshak mavzusining hech bir kulgili joyi yo‘q. Barcha odamlar eshakni qo‘tos, xachir kabi jonivorlar qatorida bilishadi. Undan har xil og‘ir yumushlarni bajarishda foydalanishadi. Biroq sizlarga bir narsani aytmoqchiman. Agar eshak bo‘lmasa, insoniyat shunchalik ilgarilab keta olmas edi. O‘tgan zamонlarda poyezd, kema, mashina, samolyot, ot-arava kabi transport turlari bo‘lmagan. Biz, odamlar, hayvonlarning ichida eng birinchi eshakni o‘zimizga o‘rgatganmiz. Keyin otni. Ibtidoiy va o‘rta asrlardagi odamlarning asosiy transport vositasi sizlar ustidan kulgan o‘sha eshak bo‘lgan!..

Ivan Grigor‘yevich eshakning insoniyat tarixidagi ahamiyatini shu qadar ishonchli ta’riflaganidan kulmay qoldik.

— Odam eshak bilan cheksiz yo‘llarni bosib o‘tdi. Eshak odamzot uchun o‘ta og‘ir yuklarni tashidi. Eshakni insoniyat madaniyatidan ajratib qarash mumkin emas...

Shakardagi Qoraqiz ammam mening texnikumda o‘qiyotganidan terisiga sig‘may faxrlanar, suyunar edi. Shu qadar quvonganidan — bir dehqon yozu kuz tinmay ishlab bolaschaqasi uchun qancha aqcha to‘plasa, Qoraqiz apam men uchun ham bir tiyinini yo‘qotmay, shuncha miqdorda mablag‘ yig‘ib qo‘yar edi. U buni meni boshqalar oldida o‘ksimasin, qiynalmay o‘qisin deya qilardi. Veterinarlik kasbini kelajagi bor ish deb bilar, qo‘shnilarga mag‘rurlanib:

— Bizning Chingiz mol duxturlikka o‘qiyapti! — deya maqtanib qo‘yar edi.

O‘sha paytdagi eng obro‘li vazifalar prokuror, sud, militsiya boshlig‘i, partiya tashkiloti sekretari va kolxoz raislari hisoblanardi. Men ammamning ahvolini, ruhiy holatini yaxshi tushunaman. Tug‘ishgan jigarining fojiali qismatidan

keyin uning o‘g‘lini ko‘z qorachig‘iday asrar edi. To‘raqul Aytmatov butun o‘lkaning bir tarafini boshqarib, ulusning ko‘zga ko‘ringan insoni bo‘lgan. Elning, ziyolilarning eng oydinlaridan bo‘lib, markazda — Moskvada ta’lim olgan. Yana bir tomoni diydoriga to‘ymay qolgan akasi — atamning xalq dushmani deb atalishidan so‘ng uning to‘ng‘ich o‘g‘li er yetib, aynan otasining izidan ketib, elu yurtga otasining oqligini isbotlasa deya umid qilardi. Bu o‘yu fikrini har o‘tirib turganda, qayta-qayta takrorlar edi. Jambulda o‘qib yurarkanman, qayerda o‘qiyotganim haqida aniq-tiniq tasavvurga ega bo‘lmasa-da, ishqilib meni to‘g‘ri yo‘lda ketib borayotganimga astoydil ishonib, armonga yetmoqni intiqlik bilan kutib yashardi.

Qachon bo‘lmasin, Jambuldan yuk vagoniga minib, Maymoq orqali undan Shakarga yetib kelganimda o‘zini qo‘yarga joy topolmas, meni yero ko‘kka ishonmas edi. Uyida nimaki bo‘lsa, bor-budini oldimga to‘kib solar, ketar chog‘im qo‘lidagi mayda chaqasigacha cho‘ntagimga solib qo‘yardi. Imkonni bo‘lsa, ovuldan temiryo‘l bekatigacha meni kuzatib qo‘yadigan biror kishini izlab topardi. Tong-saharda Maymoqdan o‘tadigan poezdga ulgurishim uchun qoq tunda Shakardan yo‘lga chiqishim kerak edi. Jambul poezdining qatnov tartibi shunday edi.

Keyinchalik ammam uchun fojiaga aylangan bu g‘aroyib voqeа barchaga tushunarli bo‘lishi uchun uni ham aytib bermasam bo‘lmas.

O‘quv yurtimizda nazariy bilimlarimizni amalda sinab ko‘rish uchun sharoit yo‘qligidan, Ivan Grigor‘evich bizni har doim Otchopar bozoriga olib borar edi. Axir, eksperimentsiz o‘qish bo‘lmaydi-ku. Darsda o‘tilgan hayvonga dori berish yoki qanday ukol qilishni amalda ham ko‘rishimiz kerak-ku! Jambulning chekkasida yilqichilik zavodi bo‘lar edi. Bu zavod mashhur marshal Budyonniyning buyrug‘i bilan 1947-yili tashkil etilgan. Biz unga bir martagina borganmiz.

Budyonniyning buyrug'i Jambulda alohida muhim voqea sifatida nishonlangan. O'shanda afsonaviy Budyonniyni ham ko'rib qolganmiz. Keksayganroq edi chog'i, Jambulga poezd bilan kelib, shaharni usti ochiq mashina bilan aylanib chiqqan. Biz uni yo'l bo'yida kutib, qo'lini ushlab tabriklash uchun jon talvasasida o'zimizni to'daga urganmiz.

Yilqichilik zavodiga borish biz uchun ertakdagiday bo'lgan. Yuqorida aytganimdek, Ivan Grigorevich bizni har doim bozorga olib borar, amaliyotimiz o'sha yerda o'tar edi.

Biz boradigan bozor juda katta, har doim odam bilan liq to'la bo'lardi. Qo'y, echki, yilqi, qoramol sotilardi. Eshak sotilganini negadir eslay olmayman. Biroq bozorchilarining aksariyati eshakda kelishardi.

Bozorga borish bizga xonada o'tirib dars tinglashdan ko'ra qiziqarli edi. Ko'chalarni kezib, bozorni besh-olti aylanib chiqardik. Vaqtimiz maroqli o'tardi.

Mol bozorida bir yerda bog'lanib turgan qo'yga, sigirga yoki yilqiga yaqin boramiz. Yaqinlashganimizda Ivan Grigor'evich bizni to'xtatib oramizdan birimizni yoniga chaqirib olib:

— Sen mening yonimga kel! Bu yoqqa tur! Bu yilqi haqida so'zlab ber! Yilqining nasli qanday? Qancha yoshda? Tuyoq, yoli qay ahvolda? — deya o'tilgan mavzuga tegishli savollarni bera boshlardi. Talaba molning yoniga turib olib, uning savolda berilgan joylarini ko'rsatib, javob berishi kerak.

Jambul bozoridagi bizning amaliyotimiz shunday o'tar edi.

Boshda aytganimizdek eshak mavzusi kelganda domlamiz amaliyot uchun yana bizni o'sha bozorga olib bordi. Gruppamiz bozorni aylanib yurardi. Bozorchilar qumursqaday qaynaydi.

O'qituvchimiz bu safar kattakon, ot kabi, dumi ham kelishgan bo'z eshakning yonida turardi. Eshakning kuchga to'lgan, yetilgan kezi ekan. U odamlarning qaraganini payqab, qulqlarini tik qilgancha yer tepinib, bezovta bo'la boshladi. Negadir bu eshak menga tanishday tuyuldi. Chindan ham uni ko'rghanmanmi yoki ko'zim meni aldayotibtim? O'zimcha shuni o'ylab turganimda domlamiz:

— Talaba Aytmatov! Qani bu yoqqa kel! Oldingda bir maxluq, aniqrog'i, eshak turibdi. Qani yana bir oz yaqin borib, bizga bu hayvon haqida gapirib ber-chi! — dedi.

Bozorda ming bir kishi, biri bilan birining yo'q ishi degandek, bizni bu olag'ovurda kim ko'rib o'tiribdi degan xayolda eshakka yaqinroq kelib qarasam, Shakardagi qo'shnimizniki. Eshagini yonida turgan qo'shnim meni ko'rib, rosa suyunib ketdi:

— O-o, qaysi shamol uchirdi seni? Nima qilib yuribsan bozorda?

— Menmi? Men o'qiyapman...

— Qanday, yaxshi o'qib yuribsanmi? — Qo'shnim mening hol-ahvolimni so'ray ketdi.

Biroq ustozimiz so'zimizni kesdi:

— Bo'ldi! Talaba Aytmatov, har kim bilan so'zlashma! Senga eshak to'g'risida bilganlaringni aytib ber dedim! — dedi baland ovozda.

Kallamda hech narsa yo'q, o'zimni o'ng'aysiz sezib, uyalib ketyapman. Bir yondan qo'shnim holu jonimga qo'ymaydi:

— Ey, nega seni so'roqlashyapti? Nima bo'lyapti o'zi? — deya boshimni qotiradi.

— Men bu yerda o'qiyman, — dedim xijolatdan ter quyilib.

— Iye, bu qanaqasi? Bozorda o'qiysanmi?

— Ha, bu yerda tajriba qilamiz.

— Nima tajriba ekan u?

— Eshakni o'qiyapmiz.

— Nima, nima? Eshakni o'qiyapsanmi? Qo'ysang-chi, shu gapingni. Boshingni og'ritib nima qilasan? Qani ayt-chi, eshak haqida nimani bilasan? — deya qo'shnim kulib, meni mazax qila boshladi.

Og'zimga kelgan narsani o'tlab, bu safar yomon baho oldim. A'luchi bo'lishimga qaramay bir hol-ahvolda, bozordan asabiylashib qaytdim. So'ngra bu voqeа esimdan chiqib ketdi...

Bir oydan keyin har doimgidek poyezdda Maymoqqa jo'nadim. Shakarga piyoda ketdim. Jambuldagи voqeani

unutganman. Hech narsadan xabarim yo‘q Qoraqiz ammamning uyiga sog‘inch bilan kirib keldim. U meni boshqacha, g‘alati qarshiladi. Hech qachon men uni bunday holatda ko‘rgan emasman. Achchiqlanib, tumtayib olgan.

He yo‘q-be yo‘q zahrini sochdi:

— Shu bugundan boshlab sen men uchun bir... Sen kimni aldab yuribsan? Uyatsiz! Juda yaxshi o‘qiyotgan ekansan! Nimani! Eshshakni! Eshakchi bo‘lmoqchimisan! — deb baqirardi.

Men ovozimni pastlab so‘radim:

— Nima bo‘ldi? Nima gap o‘zi?

— Nima bo‘lganini bilmay qoldingmi? Ana u qo‘shti menga hammasini aytib berdi. Shaharga borib o‘qiyapman deb barchani aldab, bozorda itdek sanqib yurish sharmandalik emasmi? Gap nimadaligini bilgandirsan?! Sen o‘sha yoqqa borib olib, bozorda eshakchi bo‘lib yurgan ekansan-da?! Shundaymi?

Oxiri chidolmay javob berdim:

— Ha!

— Unday bo‘lsa sandiraqlab shaharga borib nima qilasan? O‘zimizning ovuldagи eshaklar senga yetmasmidi? Ko‘chaga chiqib olib xohlaganingcha qaramaysanmi o‘sha eshaklarga! Ana u yo‘Ining narigi betida bir qo‘ra eshak turibdi! Bor o‘shalarning oldiga! Men seni... Boshimga balo qilib olgan ekanman! — Qoraqiz ammam shunday deb alamdan yig‘lab yubordi. — Men jonim halqumimga kelib, oxirgi chaqamgacha senga berib yursam! Sening eshakdan boshqa o‘qiydigan narsang yo‘qmidi?!

Ha, bu voqeа mana shunday bo‘lgan... Mening Qoraqiz ammam alomat bir inson edi.

TULKI

Jambulda o‘qib yurganimda birinchi marta men o‘zimga yangi palto sotib oldim. Uni hozirgilarga solishtirganda besh chaqaga ham arzimaydigan kigizdek bir narsa edi. Biroq o‘sha

paytda u juda baholi bir mol sanalardi. Men pul to'plagandim. Apam va Qoraqiz ammam ayrim narsalarini sotishib, menga ko'maklashishgan. Ochig'ini aytganda, hayotimiz og'irligidan, bitta palto sotib olish bir dunyo tashvish edi. Nihoyat, palto sotib olingach, uyimizda bayram bo'lgan, barcha meni bu matoh bilan qutlagan.

Etagi sudralgan, chuqur cho'ntakli, ko'kimir paltom bilan faxrlanar edim. U paytda men yosh, qonim gupurib, o'z-o'zimga sig'may yurgan chog'im. Buning ustiga egnimda hech kimda yo'q palto. Uni kelishtirib kiyib olib, o'zimda yo'q mammun, ko'chaga sig'may yuraman. Bir necha kunga cho'zilguvchi qishki ta'tilda Shakarga shu paltomni kiyib borganman.

Qoraqiz ammamning eri Olloh rahmat qilgur Do'sali mergan ov desa o'zini tomdan tashlaydigan kishi edi. U ovga chiqib, tog'u toshlarda uzoq qolib ketib, bola-chaqasining tinkasini quritardi. Bu paytda tulki bilan kiyikka ovga chiqilardi. Tulkini avaylab otib yoki tozi itlar bilan ushlab, terisini buzmay shilishar, so'ngra rayon markazidagi maxsus joyga topshirardilar. Bunday terilarni bozorda sotish taqiqlangan edi. Uni hukumat yig'ib olib, ovchilarga arzimagan choychaqa berardi. Biroq men aytadigan hikoya u haqda emas.

Jezdamning to'rt-beshta ovchi tozisi bor edi. U uchayotgan burgutni ham ko'zidan uradigan mergan edi. Oti bor, o'zi cho'pon bo'lishiga qaramay, ovchilikning orqasidan tushgan, ovchi uchun neki zarur bo'lsa, barchasi unda muhayyo edi.

Uning boshqa ovuldoshlari kolxozning molini boqib tirikchilik qilishar, pochcham esa ovchilik bilan bola-chaqasini boqardi. U kishi, ayniqsa, tozilar bilan ov qilishning hadisini olgan edi. Ammam ham shu itlar bo'lmasa, tirikchilik o'tmasligini yaxshi tushunardi. Shu bois itlarga yaxshi qarashardi. Tozilar tinimsiz ovda yurganidan oriqdan oriq bo'lib, ammam ularni uyga, qozon-tovoqqa yaqinlashishini

yogtirmas edi. Men ham itlarning odamlar bilan yashashini, dasturxon atrofida o'ralashib yurishini yomon ko'raman. Darvoqe, itlarning yashash joyi uy emas, maxsus qo'rada bo'lgani durust.

Qish sovuq va izg'irinli edi. Tozilarning nam junlari to'ngib, qaltirashib yurishardi. Ularning beso'naqay tanasi titrab, kech kirishi bilan ilojini topib uyg'a kirishga harakat qilishardi. Biz bo'lsa ko'rpalarn yetishmaganidan, ikki-uch kishi bo'lib yotamiz. Ko'p hollarda birorta tozinining sudralib kelib, kimningdir ko'rpasiga bosh suqayotganini ko'rib qolardik.

O'shanda kechasi ulardan biri sovqotib qolibdi. U bir amallab uyg'a kirib olib, men bilan jiyanim Japarbek ikkovimizning oramizga suqilibdi. Biz bilmay uxlayveribmiz. It ham buni sezib damini chiqarmay yotaveribdi. Uning ham iliqqina yerda uplashga haqqi bor-da, to'g'rimi? Biroq, ammam bexosdan uyg'onib qolib, bizning qo'ynimizda yotgan itni ko'rib qoladi. Qo'liga tayoqni olib, qarg'agancha itni quvadi.

— Ha qora boshingni yegurlar! Yana bir uyg'a kirgin-chi! — deya yozg'irar edi.

Eshikka qochib chiqqan itlar hurib, g'ingshishar, bunday paytda pochcham uyg'onib itlarning tarafini olardi:

— Nega quvasan ularni? Tashqarida to'ngib qolishadi-ku,
— deb ejemni koyigan bo'ladi.

— To'ngmasa qotib o'lsin! — ammam bo'yin bermas edi.

Shu tozilarning jattidan uyda ko'p janjal chiqar, biroq ko'p o'tmay ammam bilan jezdam yarashib ketar edilar.

Yangi palto kiyib, o'sha ta'tilda Shakarga kelganimda jezdam meni oxirgi kurs talabasiswa deb ovga birga olib chiqmoqchi bo'ldi. Men ham suyunib rozi bo'ldim. Biz tozilar bilan tulki oviga borar edik. Pochcham menga tulki ushlashni ko'rsatmoqchi bo'lgan, tezroq bu antiqa ovni ko'rish uchun ichim qizirdi.

Ovuldan menga bir ot topib berishdi. Qoraqiz apam ertalab nonushta tayyorladi. Fevral oyi edi, chamamda. Biz jezdam

ikkovimiz ikki ot, olg'ir tozilar bilan ovga otlandik. Albatta, men ovga borayotganim uchun xursand bo'lib, yangi paltomni kiyib olganman. Ovga ketayotib nega uni kiyib olganimni hozir ham tushunmayman. Odatda ovga borayotganda po'stin kiyishmasmidi? Jezdam to'n, men esa drap paltomni kiygancha uzun-qisqa bo'lib yo'lga chiqdik. Ovchilikda ham bir o'zimni ko'rsatib maqtangim kelgan bo'lsa ajab emas.

To'qay oralab uzoq yurdik. So'ngra tog'u tosh, qirlar boshlandi. Xayolimda Qozog'iston dalalaridan o'tgandek edik. Dalada yovshan ko'p o'sar ekan. Biz bilan birga ovga chiqqan to'rt tozi gohida uloqib oldinga ketib qolar, gohida esa orqada qolib, is olardi.

Tong oqarib kelardi. Biz iz quvar edik.

— Mana, mana bularni qara! Izlar mana bu yoqqa ketgan. Ana u qorli dara tomonga boramiz. Tulkilar o'sha tepaning narigi yog'ida bo'lishi kerak, — deb gapirib kelardi pochcham.

Darvoqe, tulkilarning izi qorda aniq ko'rinish turardi. Tulki — uzun qo'yrug'i paxmaygan, o'ta quv jonivor bo'ladi. Tozilar ularning hidini olib, o'sha tomonga otilishdi. Ularning orqasidan biz ham otga qamchi bosdik.

Shu payt pochcham menga qarab qichqirdi:

— Sen shu yerda tur! Narigi maydondagi jangallarni ko'rdingmi? Hozir tulkini itlar quvlaydi. U esa o'sha janga ni ko'zlab qochadi. Sening vazifang ularni shu tikanlarning ostiga kiritmaslik. Kirgizib yuborsang, ish tamom, ushlolmaymiz!

U shunday deb otni choptirib ketdi.

Aynan jezdamning aytganlari keldi. U tozilari bilan tulkilarni quvalay boshladi. Men esa o'sha yerda joydirab kutib turaverdim. Tulki keng dalada ilong-bilong qilgancha men tomonni ko'zlab kelardi. To'rt tarafim ochiq, yoyiq dala. Bu yerdan u hech qayga qochib qutula olmasligiga shubham yo'q. Itlar uni charchatib, oxiri tappa bosgunga qadar keng dalada quvlashmachoq davom etaveradi.

Tulki ham jonini qutqarmoq uchun panaroq joy axtarardi.

Chingiz AYTMATOV

Kutilgandek, men qo'riqlab turgan jangalzorni ko'zlab yugurdi. Tikanli butazorlarga itlar oralay olmaydi. Men esa otda tulkini kutib turibman.

Tulki to'ppa-to'g'ri menga qarab chopib kelardi. Qanday g'aroyib bir holat. Tulki oppoq qorning ustida jon holatda qochar edi. Naqadar ajoyib manzara! Cho'g'dek chaqnagan qip-qizil ko'zları, tikraygan quylqlari, selkillagan quyrug'i, uzun tanasi. Ko'zlaridan o't chaqnab qorda men tomon suzib kelardi. Nima qilib bo'lsa-da, men uni tikanaklar ostiga kirishiga yo'l qo'ymasligim kerak. Boyadan beri men shuning uchun bu yerda turibman...

Men esa hamma narsani unutib, bu betakror go'zallikka tikilgancha, manzaradan hayratlanib, unga to'y may qarab turardim. Shum tulki esa mendan xavflanishga hech qanday hojat yo'qligini payqaganga o'xshardi. Uni yonidan, yaqindan ko'rayin deb otdan sakrab tushdim. U esa shu yugorganicha ko'z ilg'amas bir harakat bilan yonimdan ikki-uch qadam naridan o'tib men qachondan buyon qo'riqlab turgan tikanzor orasiga kirib ketdi. Shundan so'ng ko'zdan g'oyib bo'ldi.

Tozilar tulkini tutisholmaganidan chorasiz g'ingshib, tikanaklarga yaqin yo'lomay, uni gir aylanishardi.

Shu tobda otining boshini qo'yib, jezdam ham yetib keldi.

- Tulki qani? — dedi entikib, nafasi bo'g'ziga tiqilgancha.
- Tulkimi? Tikanlarning orasiga kirib ketdi shekilli... — arang ovozim chiqdi.

— Axir, men seni bu yerga nima uchun qo'yib ketgan edim?! Uning yo'lini to'sgin demadimmi? He, tag'in bu mishiqi o'qiydi emish! Shaharda! Paltosi bor emish! Bir tulkini qaytara olmaydi! Moxov! Sening shunday moxovligingni tulki ham bilgan! Itlar uni o'n chaqirim quvalagan edilar-a! Natija qani? Men kimga ishongandim-a? Shalpaygan anqov! Qo'llidan bir ish kelmaydi-yu, yana boshqalarga aql o'rgatadi!

— og'ziga kelgan so'zlar bilan meni haqoratlar, so'kinar edi. Oxiri aytmagan so'zi qolmadi shekilli, otiga minib, itlarni chaqirdi-da, jo'nab qoldi.

BOLALIGIM

Men o'sha yerda serraygancha turib qoldim. Hozir eshitganim achchiq-tiziq gaplar etimdan o'tib suyagimga qadalgan, yer bilan bitta bo'lgan edim. Tulki esa kirgan joyidan qayta chiqadigan emasdi.

Jezdam tozilarini ergashtirgancha otining jilovini burdi. Menga qarab ham qo'ymadidi. Tarvuzim qo'ltig'imdan tushgancha g'amgin ovulga qaytdim.

O'shanda men o'zimni haqiqatan odam bo'lmayman chog'i deb o'ylaganman. Mendan boltaga sop chiqmas ekan-da, degan qarorga kelganman. Shu narsaga o'zimni ishontirgan ham edim. Buning ustiga qaytarkanman, havo ham buzilib, osmonni qora bulut qoplab kelardi. Adashmaslik uchun erta bilan ketgan yo'limizga tushib oldim. Lopillab qor yog'ayotgan bo'lsa-da, izlar hali bilinib turardi.

Uyga ertaroq yetsam deya shoshildim. Qor yog'ishi borgan sari kuchayar edi. Yangi paltomni qanchalik qoqib silkitmayin qor unga singiyverar, o'ziga suvni tortaverardi...

Ertasi kuni qarasam paltom qiyshayib, qurigan kigizning bir parchasiga o'xshab burishib, tarashadek qotib, kirib qolgandi.

HAQIQIY ISMOIL

Haqiqiy Ismoil deganim bundan bir necha yil burun qazo qildi. U erkinlikni shu qadar sevgan, to'g'rilik uchun jonini beradigan inson edi. Yeb-ichib, ayqirib yurishni hamma narsadan ortiq ko'rardi. O'zi esa hech kimdan tap tortmas, jasur bo'lganidan har qanday odam bilan tirlasha olar, kezi kelsa mushtlashishdan ham qaytmas edi.

Undan oldin ham ovulimizda urushdan qochgan eski dizertirlar bo'lardi. Uning nima uchun urushdan qochganini bilmayman, biroq tag'in bir sherigi bilan frontga bormay yashirinib yurgani to'g'ri edi. Ismoilning qochib, tog'u toshlarda berkinib yurganini bola chog'im ko'p eshitardim. Odamlar bo'lsa, erkaklarning bari frontga ketsa-yu, bu Ismoil jonini saqlab, qochib yuribdi, uning joni jon, boshqalarini savil qolganmi deb ochiq-oydin aytishardi.

Chingiz AYTMATOV

Rost, keyin Ismoildan boshqa qochqinlar ham chiqdi. Ularning ikkitasiga Grozniyga cho'chqa olib borayotib Kichik oshuvdagi tegirmonchining uyida duch kelganman.

Bir necha hikoyalardan keyin yozgan ilk qissam "Betmabet" deb atalgan. Bu qissani Moskvada o'qib yurganimda yozganman. Maksim Gorkiy nomidagi Adabiyot institutida o'qirdim. Ijodimning eng yaxshi mahsullaridan bo'lgan "Jamila" ham o'sha talabalik yillarimda yozilgan.

Qirg'iz adabiyotchisi, tanqidchi Keneshbek Asanalievga men yuqori baho beraman. "Kassandra tamg'asi" nomli keyingi asarim haqida yaxshi maqola yozdi. Men u bilan do'stona munosabatdaman. Tez-tez ko'rishib, ijod haqida fikr almashib turamiz. Keneshbek bilan bo'lgan bunday uchrashuvlarim g'oyat foydali bo'lib, meni ijodga undaydi.

O'sha «Betma-bet» qissasi yozilganda Keneshbek Asanaliev ham Moskvada yashar edi. Endi qo'ldan chiqib, siyohi qurimagan qissamni kimgadir o'qitib, fikrini eshitgim kelardi. Biroq, qissa qirg'izcha yozilganidan Moskvada uni kimga o'qitaman yoki qanday o'qib beraman?

Keneshbekka telefon qilib, muammoni tushuntirdim. «Moskva» mehmonxonasi yonida uchrashishga kelishdik. Ko'rishgach, xoliroq joy izlab, mehmonxonaga kirdik. Chetroqdan bir joy topib, birimiz kursiga ikkinchimiz divanga o'tirdik. Men o'tirar-o'tirmas qirg'iz tilida yozilgan qissani sharillatib o'qiy boshladim.

Ikki soatcha tinmay o'qidim. Keneshbek men o'qiyotganda bir marta ham to'xtatmadı. Mijja qoqmay, voqeaga kirib, tinglab o'tirdi. O'qib bo'lganimda qissa yaxshi chiqqanini aytib, maqtab ketdi. Bir mahal esa kutilmaganda:

— O'sha Ismoil chindan ham bormi? — deb so'rab qolsachi.

Mening tilim kalimaga kelmas edi...

...Ismoilning rolini yaxshi ijro etgan Arsen Umaraliyev bu holatni juda ma'noli bera olgan. U tomosha o'rtasida

BOLALIGIM

bo‘g‘zi yirtilgudek bo‘lib, sahnadan zalga otilib tushadi. Urushayotganlarni ajratishga harakat qiladi: «U – menman!» bor ovozda hayqiradi u. «Ismoil – menman! Sizning ovulingizdanman! Yoqalashishni to‘xtatinglar! Hech kimning meni ayplashga-da, qarg‘ashga-da haqqi yo‘q! Hozir men sizlarga o‘zim to‘g‘rimda aytib beraman!» U shunday deb yana sahnaga sakrab chiqadi. Baqirib, o‘kirib, o‘zining Ismoil ekanligini, frontdan qochishga nima sabab bo‘lganini odamlarga tushuntira boshlaydi. So‘ylayveradi, so‘ylayveradi. Oxiri tomoshabinlarga o‘zining monologini aytadi: «Men – Ismoilman! Hozir Sibirda, qamoqda yotibman! Qayta ozodlikka chiqib vatanimga qaytib, sizlarni, yaqinlarimni, tug‘ishganlarimni, ovuldoshlarimni bag‘rimga bosib quchoqlagim keladi! Barcha qilgan ishlarimga o‘kinib, har kuni yig‘layman!..”

Kolxoz klubidagilar uni uzoq olqishlashibdi. Ismoil jazo muddatini o‘tab tug‘ilgan ovuliga qaytib kelganida unga bo‘lgan voqealarni aytib berishadi.

Ismoilning Sibirdan qaytib kelgani haqidagi xabarni men ham eshitganman.

Urush yillarida ovulda xatchi, soliqchi bo‘lib ishlab yurgan, uning ismini o‘z kitobiga bosh qahramon qilgan, so‘ngra nomdor yozuvchi bo‘lib ketgan men haqimda Ismoilning prototipiga aytib berishadi. U esa suhbatdoshlariga: “Yozuvchidan roziman. Bu yerda, Shakardan boshqa joyda hech kim tanimas edi. Yurtdosh yozuvchining sharofati bilan men haqimda yozilgan kitob turli tillarga tarjima qilinib, dunyoga tanildim” deb xursand bo‘libdi.

Hatto u menga xat ham yo‘llagan edi. Xatida: “Qochqin bo‘lib yurgan men to‘g‘rimda kitob yozibsan. Ikki o‘g‘lim hozir sho‘ro armiyasi safida xizmat qilmoqda. Biri harbiy – dengiz flotida, ikkinchisi ham o‘scha yoqda bo‘lsa kerak. Ikki o‘g‘lim askar. Tushundingmi? Endi barchasi o‘z yo‘lida», deb ikki o‘g‘lining suratini ham xatga solib yuboribdi.

Mana, men ko'rib-bilgan asl Ismoil shu edi...

Qissani o'qiganlar qochoqning ayoli Saida dastlab kuyoviga yordam berib, unga ichi achib, og'zidagi ovqatini unga eltib bergenini, keyin qo'shni ayolning to'rt nafar bolasini chiyadek chirqiratib, uyini, o'g'irlab ketgani uchun Ismoildan nafratlanib, uni yashiringan g'oridan ushlab bergen joyda Ismoil bilan yuzma-yuz kelganini yaxshi bilishadi. O'quvchi bu syujetda o'zimning mashaqqatli bolaligimda boshimdan kechirgan voqealarni Saida bilan Ismoilning obrazi orqali tasvirlaganimni endi tushunar deb o'layman.

DJERS BUQASI YOKI DOVONDAGI MUHABBAT

Texnikumni bitirgandan so'ng Qirg'iz chorvachilik ilmiytadqiqot institutiga qarashli naslchilik zavodida zootexnik bo'lib ishlay boshladim.

O'sha paytda "Sarviqomat dilbarim" nomli qissamni yozganman.

Institutga qarashli ilmiy eksperimental fermamizning qaramog'ida alohida saqlanadigan, yaxshi sut beradigan yuzdan oshiq naslli sigir bor edi. Bu ferma ilmiy izlanishlarining natijalari foydali bo'lgan. Respublikada sut yetishtirish bo'yicha oldingi qatorda turar edik. O'sha paytda men o'zimcha "mehnat faxriysi" kabi edim. Ishimga bog'liq bir tajribani amalga oshirmoq niyatida edim. Angliyaning janubidagi eng katta Djers orolida yetishtirilgan Djers sog'in sigirining sersutligi bilan butun dunyoga mashhurligini yaxshi bilardim. Sariq, o'ziga xos xususiyatlari bor bu sigir sutining yog'lilik darajasi yuqori edi. Oddiy sigirlar sutining yog'lilik darajasi 3,5 bo'lsa, uniki 5,6 foiz edi. Men o'zimizning qo'toslar bilan o'zga qit'adagi Djers qoramollarini chatishtirib, ikkovining o'rtasidagi bir naslni yaratmoqchi edim. Bu niyatimni amalga oshirmoq uchun kattalarga o'z fikr-mulohazalarimni aytgandim. Institut rahbariyati mening taklifimni qabul qilib, talablarim baho keltirilishini bildirishdi.

Djers buqasini olib kelish uchun Leningradga, undan Gatchinaga bordim. Gatchina inqilobga qadar Rossiya podsholari oila a'zolarining qarorgohi sanalardi. Ikkinchiji jahon urushi davrida zotli mollarning barchasi shu yerga to'planib, asralgan va boshqa joylarga tarqatilgan. Men olmoqchi bo'lgan zot turli qiyinchiliklarga chidamli, har qanday og'ir sharoitga ko'nikib ketadigan, eng muhimmi, sovuqqa chidamli edi. Bizning qo'toslar esa qorli va muzli joylarda yashab, tog'li iqlimga obdan moslashib ketgan emasmi. Mening eksperimentimdan asosiy maqsad — sutliligi va yog'liligi yuqori bir zotni yaratmoq edi.

Qo'toslar Qirg'iziston, Tojikiston va Afg'onistonda bo'lib, bu yerlarning og'ir geografik iqlim sharoitida yashasa-da, biroq bir nuqsoni bo'lib, suti oz edi.

Shunday qilib, Djers buqasini mol yuklashga moslashtirilgan vagonga ortib, Qirg'izistonga olib jo'nadik.

O'n kun yo'l yurib, ko'zlagan manzilimiz — Jambulga yetib keldik. U yerda bizni izzat-hurmat bilan kutib olishdi. Undan institutning fermasiga olib keldik. Endi boshqa bir tashvish — boyagi olib kelgan buqadan qochirish uchun kamida o'n-o'n beshta qo'tos kerak edi. Bularni olib kelgandagina eksperimentni boshlashim mumkin bo'lardi.

Qo'tos bizda yo'q edi. Shuning uchun ikki "Kamaz" avtomashinasi bilan Tyan-Shanni ko'zlab yo'lga chiqdik. U paytda Tyan-Shan yo'li boshqacha, dovon oshuvi hoziriday emas, tik va xatarli, burumlari ko'p, undan tashqari o'ta xavfli edi. Bugungiday tosh to'shalgan, asfaltlangan yo'llar qayda... O'sha yo'lda men ilk bor tirkagich sudragan "Kamaz"ni ko'rghanman. O'shanda u Xitoyga ketayotgandi.

Yo'limiz olis bo'lganidan, dovondagi bir manzilda tunab qoldik. Tunashga to'xtagan uyimiz o'ta nochor, yo'l yoqasida o'tgan-ketgan yo'lovchilar uchun qo'l uchida solingan bir boshpuna edi. Kirganimizda bir ayol chiroq yoqib, joy solib berdi.

Katta bo'lmaning ichida bir necha karovat qo'yilgandi. Ularning ko'pi bo'shed. Bir burchakda oyog'ida turolmaydigan ikki haydovchi chayqalishib, mast-alast o'tirishardi. Mening yotar joyim ularning yonida edi. Bularning biri o'sha tirkagichli "Kamaz"ning shofyori ekan. Meni ko'zlariga ilmay, o'zaro laqillashib yotishardi. Iotasam-istamasam-da, ikkovining so'zini tinglamoqqa majbur edim.

— O'sha oshuvning yonida men yaxshi ko'rgan ayol yashaydi. Biroq u menga qiyo ham boqmaydi, — deb biri ikkinchisiga o'zining dardini to'kib solib, boshidan o'tgan sevgi hikoyasini aytib berib yotdi.

Boyagi tirkagichli "Kamaz"ning haydovchisi deganim shu odam edi. U o'zining o'sha sevganini hecham unuta olmaganini, har doim dovonni oshganda o'sha dilbarni bir ko'rishini, muhabbat qanday boshlanib, qanday olovlanib turganini bir boshdan aytib berdi. Uning boshidan o'tgan o'sha lazzatli, azobli va armonli voqealar menga qattiq ta'sir etdi...

Ha, men o'shanda yuksak tog'lar tomon yo'l olgan yo'lovchigina edim. Tamoman boshqa bir maqsad bilan keta-yotgandim. Biroq bu olis yo'lida "Sarviqomat dilbarim"ni topib, unga asos bo'lgan bir taqdirga duch kelgan edim...

JAMILA BILAN DONIYOR

Moskvadagi Xalqaro M. Gorkiy nomidagi adabiyot institutida ekanligimda «Jamila»ni yozganman. Qissa yozilgan joy ham esimda. «Jamila» Tver bulvaridagi yotog'imizda yashagan kezda qog'ozga tushirilgan. O'sha uyning yonidan derazasiga qarab o'tarkanman, doimo 1956–58-yillardagi talabalik hayotimning unutilmas ikkinchi yilini xotirlayman.

Qissani dastlab «Sado» deb atagandim. Albatta, bu Jamila bilan Doniyorning yo'lida, aravada ketib borayotib, histuyg'ularini to'lib-toshirgan, bu yerda unchalik ahamiyatiyo'q, soy sharqirashining sadosi edi.

Bugun radiosи, magnitofoni bor mashinaga o'tirib qolganizda davrimizni o'sha Jamilalarning vaqtiga solishtirib qo'yaman. Odam yo'lda ketayotib, istagan musiqasini eshitsa qanday yaxshi! Biroq hozirda bu uzuq-yuluq musiqalarni tinglasang undan yo rok, yo pop va yo estrada deganlarining unsurlari eshitiladi. Agar mening suyukli Doniyorim hozirgi davrda yashasalar, rok-popga to'la avtolar ichida, sevishib-suyushganlarga unchalik rahmi kelib, yuragi achimas edi.

Texnika rivojining foydasiz tomonlari ham yo'qemas. Tayyor musiqa, kasseta, disketlar kishining ichki his-tuyg'ularidan paydo bo'ladigan, sehrli siru sinoatdangina yaraladigan sadolarini chiqarmog'ini cheklab, deyarli yo'q qilib yuboradi. O'sha tayyor radio irlab boraversa, yo'lovchilarning sadosi chiqadimi?.. Bu yerda esa yo'l yurgan odamlarning o'zlarini xirgoyi qiladilar. Sog'inch, sevgi, falsafiy kuy-qo'shiqlarni o'z his-tuyg'ularidan qalblari tubidagi dardu hasratlardan yaratadilar. Bunday daqiqalarda qanchadan-qancha sado, qanchadan-qancha ilohiy his-tuyg'ular qo'zg'alganini kim hisobga olib o'tiribdi deysiz? Inson tuyg'ularida ne qadar ruhiy rohat-farog'at, yangilanish va poklanish yashaydi...

— Har narsaning o'z vaqtি va o'z zamoni bo'ladi. Doniyor uchun yo'l — hayot qo'shig'inинг bulog'i, cheksiz, so'nmas muhabbatni to'lqinlantirib turuvchi cheksiz sadoning chashmasi...

Albatta, bu asarimni ham hayotdan olib yozganman. Men ijodimda har doim Ikkinci dunyo savashini eslataman. Bu urush faqat biz uchun emas, butkul insoniyat uchun o'ta og'ir va dahshatli yo'qotish, xotiradan ketmas voqeа bo'lgan. Bu urush odamlarga o'lim bilan ocharchilik olib kelgan desak, uning kasofatini ozaytirgan bo'lamiz. Bu urush o'sha davrdagi odamlarning odob va axloqiga ham tajovuz etib, asrlardan beri shakllanib kelgan urf-odatlari, rasm-rusumlariga ham cheksiz ziyon-zahmat yetkazdi.

Urushdan oldin kuyovga chiqqan kelinchaklar erlari

harbiyga ketishi bilan erkin qushga aylanib qolmaganlar. Qiz tur mushga chiqqandan keyin o'sha borgan yerdan oxiratlik o'rin-o'choq olishga haqli. Agar umr yo'ldoshi frontda halok bo'lib, tul qolsa, qaynog'alari uni kuyovga bermaslikka harakat qillardilar. Buning ustiga u bolalik bo'lsa, o'zi ham hech qayoqqa keta olmas edi.

U paytda oila ichidagi, jamiyatda yozilmagan qoidalar shunday bo'lgan. Biroq kasofat urush bu e'tiqodlarni buzib yuborgan hollar ko'p bo'lgan. Qavm-qarindoshlarimiz hayotidagi shunday bir voqeа "Jamila"ga sabab bo'ldi.

Olisroq qarindoshlarimizning ikki o'g'li teng frontga ketgan. Ularning kattasi askarga olinishdan oldin endi uylangan bo'lgan. Shunda urush boshlanib qolgan ekan. U yoshi yetmasa-da, armiyaga chaqirilgan. Asardagi Jamila kuyovining hayotdagi prototipi mana shu yigit edi. Bu ikki aka-uka ham frontdan qaytmadilar.

Jamilanig prototipi bo'lsa, shoirtabiat va ko'r kam kelinchak edi. U shakarlik emas, qo'shni ovul ko'ksoylik. Biz uchun bu narsa u qadar muhim emas edi. Bizning el qo'shni Qozog'iston bilan ham qiz olib, qiz berishadi. Jamilani qaysi ovuldan misol olganim yodimda yo'q. Urush vaqtida yosh kelinning yomonotliq bo'lmasligi, uning qaynilariga sidqidildan xizmat qilishi, kuyovining ko'ziga cho'p solmay, tegishli rasmrusumlarga amal qilib, yorini kutmog'i kerak edi.

«Kelin» degan so'zning o'zi ham aytib turganday, "kel" «bizga kel» degan ma'noni beradi. Kelin oilaga keyin kelgan, xonadonga qo'shilgan yangi odam. Boshqa oiladan kelib, yangi oiladagi yigit bilan bosh qo'shgan qiz shu uyg'a, shu ovulga kelin bo'ladi. Kelin kelgan joyidagi tartib-intizomga bo'ysunadi, shunga yarasha muomala qiladi. U tortinib, qimtinib, bora-bora yangi hayotga o'rganib, el orasiga singib ketadi.

O'sha paytda bizning ovullarga frontning ilk yaradorlari kela boshlagan. Bundan tashqari nemislar bosib olgan yerlardagi ellar ham evakuatsiya qilingan edi.

1942–43-yillari ko‘p odamlar Kavkazdan biz yoqlarga surgun qilingan. Ularning ko‘pi chechenlar, qorachoylar, cherkeslar bilan balqarlar edi. Bu xalqlarning ayrimlari Sibirga, ayrimlari O‘rta Osiyoga zo‘rlab haydalgan. Bularning bunday azobini sho‘ro rahbarlari “Asl Ata yurtga qaytish” deb izohlashgan.

Shakarga to‘p-to‘p yaradorlar kelar, bundaylar Ko‘ksoy, Kirovka, Grozniyga ham oqib kelayotgandi. Oralari-da bir paytlar bolalar uylarida tarbiyalaganlar ham bor edi. Doniyorning prototipi o‘shanday o‘sipinlardan biri. Yanglishmasam, Qozog‘istonda tug‘ilgan, bolalar uyida ulg‘aygan bir o‘sipin kimningdir orqasidan qolmay muhabbat maydonidagi barcha xatti-harakati, gap-so‘zlarini kuzatib yurganini qaydan bilsin? Unda men ham unchalik ko‘zga tashlanmagan, hech kim e’tibor bermaydigan kichkina bir bola edim-da...

Biroq o‘zim istamagan holda o‘sha ikki qalb sevgi-muhabbatining shohidi bo‘lib qoldim. Gohida Doniyor Jamilani, gohida Jamila Doniyorni kutar edi. Ikkovi birga yuk aravaga o‘tirishib, dalaga qarab ketishardi. Bepoyon dalada ikkisi har doim birga yurishardi.

Bir kuni ovulda qiy-chuv ko‘tarilib qoldi. Ko‘ribdilarki, bizning kelin frontdagи kuyovini kutishdan bosh tortib, qaynog‘alarini tashlab, «oqsoq Doniyor» bilan kechasi qochib ketibdi...

Buni Qoraqiz apamdan eshitdim. Achchig‘i chiqib ularni qoralardi:

— Anchadan beri eru xotin bo‘lib yurishgan ekan-a?! Juvonmarglar!..

— Haliyam sizlarning ko‘zlarining ochilgani yo‘q? — dedim men ham.

Ammamning yanada qahri qo‘zib, menga qarab o‘shqira ketdi:

— Bu nima degan sharmandagarchilik?! Eri bechora jon

O'shanda «klassik»larimizdan biri kutilmaganda minbarga chiqib qoldi. Men joyimda qotib qolgandek o'tirar edim.

— Ertalabdan beri yozuvchilarni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash haqida fikr almashdik. Biroq ular xato yo'lga tushib, o'zlariga yanglish poydevor tiklab, adabiyotni bulg'ab yotsalar ularni qaytib tarbiyalaymiz? Yaqinda Issiqliq o'lga komandirovkaga borib keldim. Bir kolxozda mehnatkash xalqning dalada qanday ishlayotganini ko'rib, ular bilan fikr almashib, yaqindan tanishmoqchi edim. Shu maqsadda yo'lda ketayotsam, orqamdan bir ot-aravali kishi kelib qoldi. Men unga yo'l bo'shatdim. U esa otning jilovini tortib, to'xtadi. Aravaga yaxshi otlar qo'shilgan edi. Kolxozning rahbarlaridan biri ekanligini darrov sezdim. U menga: «E bek aka, qayoqqa boryapsan?» — dedi. Men bo'lsa: «Kolxoz mehnatchilarining hayoti bilan yaqindan tanishuv uchun dala shiyponiga boryapman», — dedim. «Aa, men sizni endi tanidim. Siz o'sha falonchi degan atoqli yozuvchi emasmisiz?» Men: «O'shaning o'ziman» dedim. «Aravaga o'tiring! Istagan yeringizga olib boraman. Nimani xohlasangiz, ko'rsataman» degandan so'ng aravakashning yoniga o'tirdim. Bir mahal u menga qarab: «Siz yozuvchi Aytmatovni taniysizmi?» — deb qoldi. «Albatta taniyman», — dedim men. «Unday bo'lsa unga mening mana shu to'qmoqlarimni aytib qo'ysangiz!» dedi. «Nimani?» — desam u aytdi: «Jamila haqida nimalarnidir valdirabdi. Eri frontda yursa, boshqa birov bilan qochib ketarmish. Shunaqa kitob yozish mumkinmi?! Mana, xalqning fikri shunday!» — deya so'zini tugatdi «klassik» yozuvchimiz. «Men eldan eshitganlarimnigina sizga aytayapman. Mana, o'sha yozuvchi hozir biz bilan birga shu yerda. Xayriyatki, qo'llimda qamchi yo'q. "Jamila" uchun yeydigan tayog'ini hoziroq mendan olar edi!» — deya so'zini tamomladi.

Yuragimni o'rtagan bunday so'zlarni eshitib, nima qilarimni bilmay, ilojsiz tinglab o'tirdim. To'planganlarning

bari menga qarab, masxaraomuz kulishardi. Ayrimlari meni turkilar, hatto chimchilashar edi... Boshqa birlari esa:

— To'g'ri! Bundaylarga faqat kaltak kerak! Elni buzgan mana shular! Burjuaziyaning ta'siri bu! Xalq dushmanlari mana shulardan kelib chiqadi! — deya qiyqirishardi.

Ularga javob bermay, noiloj kulibgina qutuldum. Biroq aslini olganda bu voqeа bir umr yuragimda qoldi...

E'lон qilingandan keyinroq «Jamila»ning baxti elaro miyosda ochilib ketdi. Qissa ilk bor rus tilida Moskvada, «Новый мир» jurnalida bositgan. U paytda jurnalning bosh muharriri Aleksandr Tvardovskiy edi. Yigirmanchi asr rus adabiyotining buyuk vakili bilan ko'p yillarga cho'zilgan do'stligim o'sha "Jamila"dan boshlangan. O'sha paytda u jamoatchilikning hurmat-e'tiboriga sazovor inson edi. Ittifoq ziyo'lilari orasida demokratiyani tushuntirishga harakat qilib, Ittifoqning totalitar tuzumdan qutulishi kerak degan g'oyani ilgari surib, fikrida qat'iy turgan sobit shaxs edi. Tvardovskiy har qanday ijodiy bahs, qay bir badiiy ijod namunasi bo'lmashin, uning bahosini bichib, keyingi taqdirini hal etib qo'ya qolardi.

O'sha davrning paradoksi shundan iborat ediki, har qanday siyosiy o'zgarishga o'z fikringni aytmasdan, uni so'zsiz-sadosiz ma'qullab, qabul etish kerak edi. Shunda sen biror narsa yozsang-u to'siqlarga duch kelmas edi. Biroq yozuvchini eng yuqorida qo'llab turuvchi kattaroq odami bo'lsa, jazo ham shunga yarasha bo'lar edi. O'sha paytda yozuvchilarning totalitar-buyruqbozlik tuzumining qurbanini bo'lib qolmasligi uchun Tvardovskiy siyoqli obro'-e'tiborli shaxslarning qilgan sidqidil yordamlarini qanday eslamay bo'ladi?

«Jamila» haqidagi partiya yig'ilishlarida, tanqidiy fikrlarda aytilgan gaplarga duch kelaverib, tuzukkina tajriba to'plaganday bo'ldim. Menga aytishlariga qaraganda «Betmabet» qissasining qarshilikka uchramay, jamoatchilik tarafidan iliq qabul qilinishi uning Moskvada «Октябрь» jurnalida ruscha chop etilishi bilan uzviy bog'liqdir. Bu jurnalning o'sha paytdagi bosh muharriri Parfenov edi. Agar adabiy asar

Chingiz AYTMATOV

Moskvada e'lon qilinsa, jamoatchilik unga sin taqmasdan, hammasi yaxshiday, ovozini chiqarmay qabul qilardi.

O'shanda qochqin Ismoil bilan ayoli Saidaning fojiali taqdiri haqida og'ziga kelgan gapni aytgan o'z yurtdosh, qalam-doshlarim «o'zingdan chiqqan yotlar» bo'lganligiga hayron qolganman. Biroq bu gap-so'zlarni yuragimda saqlab, ko'nglimga yaqin olganim yo'q.

Ha, aytganday, "Betma-bet" Qirg'iz drama teatrida sahnalashtirilib, san'atning boshqa turiga o'tganda ham qirg'iz tanqidchilari rosa tepkilaganlar. «Bizning tipik qahramonlarimiz, urushda g'alaba qozongan botirlarimiz qani? Haqiqiy jasurlar, o'lmas-o'chmas jasorat ko'rsatganlar qani? Dezertirlar u paytda darrov tutilib, otib yuborilgan! Bu Aytmatov shu g'oyasi bilan ishini davom ettirsa, antisovet fikr-mulohazalari bilan bizni qayoqqa olib borayotganini yaxshilab, hozirdan o'ylamog'imiz kerak!» — deyishardi.

Xayriyatki, qissa Moskvada nashr etilgan edi. Bu esa bizning yozuvchilarga boshqacha ta'sir etgandi.

«Jamila»m o'z yo'lida ko'p voqealarga, qiyinchiliklarga yo'liqdi. Xuddi tushdagiday kabi «Новый мир» jurnalining bosh muharriri meni o'z kabinetida qabul qildi. Men uchun bu uchrashuv, bo'lib o'tgan iliq suhbatlar, yaqindan tanishuv, o'y-fikrlarimizning bir-biriga to'g'ri kelishi umr bo'yi esdan chiqmas xotira bo'lib qoldi. Shu uchrashuvimizda Aleksandr Tvardovskiy menga qissaning «Sado» deb atalishini o'zgartirib, bosh qahramon Jamilaning ismi bilan «Jamila» deb qo'yishimni taklif etgan. O'shanda nima uchun bunday qilish kerakligini aytganmi, aytmaganmi esimda qolmagan. Biroq qissani «Jamila» deb atalishiga joni dilim bilan rozi bo'lganman.

Aleksandr Tvardovskiy o'shanda bu kompartiya degan narsa bilan adabiyot orasida turgan amaldorlarning mustabid o'y-fikrlariga qarshi yurib, uni chetlab o'tib, qanday strategiyada yozish kerakligini menga yaxshilab, boplab tushuntirgan edi. Asarlarimni har doim ikki tilda, rus va qirg'iz tillarida yozib,

BOLALIGIM

dastlab Moskvada ruschasinib bostirib qo'yib, jamoatchilikka shu tilda tarqatish kerakligini maslahat bergen. Moskvadan boshqa joylardagi partokratlar sallani ol desa kallani olishlarini ham, u kishi menga tushuntirgan edi.

“Alvido, Gulsari” qissasini yozganimda Tvardovskiy o'shanda aytgan so'zlarning naqadar haqligiga ishonch hosil qilganman. Shunday aql va strategiya bilan harakat qilmasam, mening «Alvido, Gulsari»m yulduz ko'rmay ketardi...

ICHKI DUNYO HAYQIRIG'I

Yashayotgan hayotimizning egri-bugri yo'llarida naridan beri yurib, so'zlarning qanchalik ma'no va mazmun kasb etishiga u qadar e'tibor bermaymiz. Ma'lum vaqt o'tishi bilan qarashlarimiz o'sha eski zamonda qolib ketadi. Davr bilan birga dunyoqarashimiz ham o'zgarib, oqibatida qanday tajribalarga ega bo'lganimizni ham sezmay qolamiz.

Biroq o'sha vaqt davomida ko'rgan ko'p narsalarimiz yodimizdan chiqib unutilgan bo'ladi. Bora-bora unutilgan narsalar oxir-oqibat tarix sahifalariga kirmay, o'z-o'zidan yo'q bo'lib ketadi. Balkim kechmishtayotimizdagি qandaydir bir iliq, ibratli xotiralarni umr bo'yi saqlamoq, bu muqaddas e'tiqodlarning ohorini to'kmaslik, bu qutlug' his-tuyg'ularning shaffofligini saqlab qolmoqlik uchun ham tinmay kurashmoq kerakdir. Vaqt bilan aqlning chegarasi bor emasmi...

Bolalik va yoshligimda saboq olganim – qirg'iz xalq og'zaki adabiyotidan abadul-abad qarzdorman. Har bir aymoqning o'zigagina xos urf-odatlari aksini topgan og'zaki adabiyotining shaydosiman. O'z davrida bu xalq san'ati odamlarga kuch-qudrat baxsh etib, umrlariga sayqal bergen. Keyin men el urf-odatlari, udumlari, qo'shiqlaridagi falsafani, orzu-umidni, ishonch va intilishni, maqsadu muddaoni, tabiat bilan bo'lgan uzviy bog'lanishni o'zim uchun kashf etdim. Bular buyuk bir chorlov o'laroq, inson zotiga har bir ishda, hayotiga ma'no baxsh etib, umriga sayqal beradi.

«Ekin ekkandagi aytuv» men uchun qandaydir bir sirli

duo, bugunning tili bilan aytganda manifest edi. Otalarimiz o'zlarining bu yorug^{*} dunyodagi vazifalarini o'sha xalq so'zi orqali tuyib, tushunishgan bo'lalar kerak. Men uchun bobolar merosi doimo muqaddas va tabarrukdir.

Hozirgi davrda ekkinning non bo'lganiga qadar qilingan mehnatini kim biladi, kim his eta oladi? Yoki shu bir parcha nonni yetishtirmoq yo'lida azob chekkan inson zahmatini kim qadriga yetib, kim baholay biladi?

Ha, non ma'lum bir qiymatga ega narsa. Do'konga aqchangni sanab berib, pulga ayirbosh qilib olasan. Burungi qirg'iz dehqonining ekin ekkandagi termasini eshitganda, uning o'z kasbini naqadar yaxshi ko'rishini anglab, hayratga tushasan, uning qanchalik tadbirli va bilimdon ekanidan og'zing ochiladi, birodar...

Dovondan oshish oldidagi yoki shamolga qarshi aytildigan xalq termalarida naqadar teran falsafa aks etgan. Bugungi o'quvchilar tabiatning inson ruhiga bo'lgan ta'sirini hisobga olmay, kunlik hayotimizning asl manbayi bo'lgan ilohiy xazinani oyoq-osti qilib, unga e'tiborsiz qarashga o'rganib qoldilar. Shundanmi, ular kechmishdagi ota-bobolarning aqlu idrokida, iymonu e'tiqodida, fahmu farosatida nimalar yashirinib yotgani bilan ishlari bo'lmay qolganday...

DEHQON TERMASI

Mana, sepdim uch boshoq
Iliq yerga qo'sh qo'shib
Biri yetim-yesirga,
G'arib, miskingga biri.
Bu qo'shim – och-nahorga,
Olisda umidvorga,
Bular qurt-qumursqaga,
Bunisi so'ramchiga
Bunisi tilamchiga,
Bular qushlarning haqi,

Yo'rtib yurgan quyondan,
Qolgani sizga, menga.
Bobodehqon qo'llasin,
Har bir ishim o'nglasin.
Ishimni xo'p bilaman,
Xirmonim chosh uyaman.
Ariqlar kengroq chopilar,
Qo'riqchi mudom topilar...
Tilagim katta bugun,
Niyatimni ber, egam.
Berdim Bobo Dehqonga!
Biring aylansin mingga!..

MUQADDIMA O'RNIDA

...Uchinchi sinfga ko'chgan Chingiz otasi bilan onasining xayrlashuvini kuzatarkan, otajonining ko'zlaridan yosh tirqiragancha vagon ila barobar chopib kelayotganidan ko'z uzolmas ekan, murg'ak aqli bu iliq va mehr-muhabbatli yuzni endi hecham qaytib ko'ra olmasligini his etgancha kupening ikkinchi qatidagi yotoqda bo'taday bo'zlab yig'layotganda osmonu falakka o'rlagan ohu zori, nidosi...

ODAMZOD GULTOJI BO'L

**Ulug' ustoz
Chingiz Aytmatovning avtobiografik
“Bolaligim” asarini tarjima qilib bo'lib...**

Holim behad yomondir,
Imkon yog'iy tomondir,
Do'st ham bugun yobondir,
Xayriyat, jon omondir.

Nokas bog'i chamandir,
Oqil qaddi kamondir,

Ulus rangi somondir,
Xayriyat, jon omondir.

Qotil qo'li uzundir,
Qahriga ne cho'zimdir,
Tangridanmi, to'zimdir,
Xayriyat, jon omondir.

Ezgulik yo'li banddir,
Razil shami balanddir,
To'g'rilik so'ni panddir,
Xayriyat jon omondir.

Sharafsizkim, sha'n quchar,
Nasabsiz ko'kda uchar,
Iymonsiz to'ning bichar,
Xayriyat jon omondir.

Nomardlik hayot bo'lsa,
Tug'ishganing yot bo'lsa,
O'jar eshak ot bo'lsa,
Xayriyat jon omondir.

Yashay bilmoq, san'atdir,
Adl turmoq bir ahddir,
Ketmoq — azal ne'matdir,
Xayriyat, jon omondir.

Odamzod gultoji bo'l,
Haqiqat yo'lida o'l,
O'lsang, mard qo'lida o'l,
O'zi ham sen tomondir.

Nurali QOBUL

CHINGIZ AYTMATOV IJODINING KALITI

Chingiz Aytmatovning "Bolaligim" kitobi 2008-yilda Nurali Qobul tarjimasida bosilib chiqqandi. Bu asarning nomlanishi Lev Tolstoy va Oybek kabi ikki ulug' yozuvchining shunday atalgan asarlarini eslatishi bilan birga, butunlay o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ya'ni unda Chingiz Aytmatovning fojiali bolalik davri, .1930-yillarda Turkistondag'i olti million ajdodimiz qirilgan ocharchilik, 1937–38-yillarda avjga chiqqan stalinizm qatag'onida otasining qamalishi va otilishi... Ana undan so'ngra urush davridagi yo'qchilik va mustabidlarning turli zulmlari ostidagi hayotning jonni qiymalovchi xotiralari... Lev Tolstoyning bolaligi boy va badavlat bir graf oilasining to'kin turmushi, Oybekning bolaligi esa Turkistonning o'tgan asrdagi chor imperiyasi davridagi qoloqlik yillariga to'g'ri kelishi ma'lum.

Chingiz Aytmatov tug'ilgan Talas Toshkentga, Xumson taraflarga yaqinligi ma'lum; otasi rahbar bo'lib ishlagan, Chingizning bolalik yillari kechgan Aravan esa Farg'ona vodiysisidagi qadimdan turkiylar yashab kelgan go'zal maskan, bugundagi Namangan va Andijon viloyatlariga qo'shni tumanligi bilan, shuningdek, u moldo'xtirlikka o'qigan va ishlagan Jambul ham o'zbeklarga yaqin va tanish makondir hamda bular yozuvchi asarlarini o'zbek kitobxoniga yanada yaqinlashtirgan, ommalashtirgan omillardan deb o'ylaymiz. Zoton, adibning ko'plab hikoyalari va qissalarida bu manzillar tilga olinadi. Men bir necha yil oldin qardosh tillardan o'zbekchaga qancha va qaysi asarlar tarjima qilinganiga qiziqib, kutubxonadagi kartotekaga suyangan holda bir narsa yozgandim, o'shanda qirg'iz adabiyotidan 1935–1990-yillar orasida ellikdan oshiq nomdag'i kitob o'girilgani ma'lum bo'lgandi. Shundan yigirmatachasi birgina Chingiz

Aytmatov qalamiga mansub kitoblar edi. Bu dalil uning bir o‘zbek yozuvchisi kabi xalqimizga suyukli bo‘lib qolganini, o‘zbekning ham Chingizi ekanligini isbotlaydi. Muallifning o‘zbeklarning sevimli adibiga aylanishida uning mohir tarjimonlari – Asil Rashidov, Ibrohim G‘afurov, Mahkam Mahmudov, Yoqubjon Xo‘jamberdiyev, Suyun Qorayev va boshqalarning, shuningdek, uning ijodini ommalashtiruvchi so‘zboshilar, maqolalar, xotiralar yozgan Komil Yashin, Shukrullo, Vohid Zohidov, Odil Yoqubov, G‘aybull Salomov, Mahmudjon Nurmatov, Saydi Umirovlarning alohida xizmati bor.

Dunyoning 160 tiliga o‘girilgan adib asarlarining umumiy bosma adadi oltmis milliondan ortiqdir. Bu hisobda uning o‘zbekcha asarlarining ham salmog‘i katta, albatta.

O‘sha millionlarcha adaddagi kitoblar bir necha millionlab o‘zbeklarning ma’naviy tarbiyasiga xizmat qilgani kabi, 1990–2016-yillar orasida o‘zbekcha bosilgan Chingiz Aytmatov asarlari ham shunday savobli ishni bajarayotgani shubhasizdir. Chunki ulkan yozuvchilarning asarlari hamma zamonu makonlarda, xuddi muqaddas kitoblar kabi doim o‘qiladi va insonlarga ruhoniq quvvat beradi, yo‘l ko‘rsatadi, dardiga malham bo‘ladi. Bu jarayonda kitobni ko‘zda tutilgan ma’noda anglash juda muhimdir. Shuning uchun tavsirlar, sharhlar, tadqiqiy asarlar yoziladi. “Bolaligim” ana shunday asarligi, ya’ni Chingiz Aytmatovning mashhur “Jamila”, “Yuzma-yuz”, “Sarvqomat dilbarim” kabi qissalari va qator hikoyalarining tub ma’nosini anglashda va his etishda bir ochqich, ya’ni Chingiz Aytmatov ijodining kaliti vazifasini bajaradi. Shu ehtiyojni ko‘zda tutib, bu asarning ham kirill, ham lotin yozuvida qayta nashr etilgani tahsinga sazovordir.

Chingizning 1935-yil bahoridan 1937-yil avgustigacha kechgan bolaligi, rus mакtabida o‘qishi Moskva shahri bilan bog‘liq. Ungacha Aravanda yashashgandi, otasi o‘qishga

kelgani bois u ham Vorovskiy ko'chasidagi 5-uyda yashagan, mamlakat Yozuvchilar uyushmasi joylashgan 25-uy hovlisida esa doim tengdoshlari bilan o'ynab yurgan...

Taqdirni qarang, "bolaligim ocharchilikda o'tdi" ("Bolaligim", 15-b.) degan muallifning, chetdan qaralganda, ana shu poytaxtdagi ilk maktab yillari, otasining davlat rahbarlaridan bo'lganini, Moskvada yashab turganini hisoblaganda, nurli, boringki, nurliroq yillari, bizningcha, keyinchalik uning yana Moskvada jahon adabiyoti institutida o'qishi va ilk qissalarining muvaffaqiyatlari nashrlari, keyinchalik o'n beshta respublikadan yetishib chiqqan barmoq bilan sanarli eng mashhur yozuvchilardan biriga aylangani, bir necha bor davlat mukofotlari olib, o'sha o'zi birinchi sinfda o'qiganida o'ynab yurgan Yozuvchilar uyushmasi binosida, minbarida qirq yil mobaynida olqishlangani – bu porloq taqdir orasida qandaydir bog'lanishlar borday tuyuladi menga. Zotan, agarda otasi o'qishga yuborilmaydi, u ham balki qirg'izcha o'qirdi va oddiy bir qirg'iz ziyolisi va ijodkori bo'lishi mumkin edi. Uning ruschada o'qigani, keyinchalik qishloqqa qaytganidan keyin ham, bu asarda ta'kidlanganidek, bolalikda ilk mehnat qilib topgan puli ham ruschani bilganidan ekanligi, yozuvchining o'zi ham, boshqalar ham ko'p bor aytganidek, asarlarini ruscha yozgani uchun Chingiz Aytmatov bo'lib tanilgani ham ana shu nuqta bilan bog'liqidir deb o'ylayman. Agarda bu asarni o'qimasaydim, bu o'ylar ko'nglimdan o'tmasdi. Shunga ko'ra, Chingiz Aytmatov hayotidagi, xarakteridagi, qismatidagi ko'plab nuqtalar, albattaki, asarlaridagi ayrim qarashlari ana shu bolalikda va o'smirlikda kechirgan yillariga, olgan ta'limtarbiyasiga tutashdir. Demoqchimanki, Aytmatov shaxsi va ijodini anglashda "Bolaligim"ning ahamiyati katta.

Bu esdaliklar kitobida adib "Jamila" asaridagi prototiplar haqida so'zlarkan, Jamila va Doniyor obrazining yaratilishiga aynan bo'lib o'tgan, o'zi ham qatnashgan voqeа-hodisalar

sabab bo'lganini eslaydi. Eri frontda yurgan yosh kelinning yot bir yigit bilan qochib ketishi qirg'iz o'quvchilariga ham, ijodkorlariga ham boshda yoqmagan, yozuvchi qattiq tanqidga uchragan. Bu holat faqat qirg'izlardagina emas, o'zbegu qozoqda ham milliy va diniy an'anaga zidligi bilan birga, tipik hodisa ham emas. Menimcha, asarga tanqidiy ko'z bilan qaraganlar shu jihatlarni hisobga olgan bo'lsa kerak. Zotan, yosh muallif adabiyot instituti talabasi ekan, qissani yozarkan, bu holatning tipik yoki tipik emasligiga unchalik e'tibor bermaganday tuyuladi menga. Hatto "Bolaligim"da ham yana bu hodisaning aynan bo'lib o'tganini, qanday bo'lsa, o'shandayligicha hayotdan olganini ta'kidlamoqdaki, bu uning naturalizm ta'sirida qolganini ham anglatadi. Aytmatovning bolalik va o'smirlikdagi hayoti o'ta og'ir bo'lganini bu asardan o'qib o'rgangandan keyin, Jamilaning o'shanday ovuldag'i baxtsiz, xo'ranganlardan biri ekanligini bilgandan so'ngra, e, shunday do'zaxiy turmushdan nafaqat Jamila, boshqa juvon ham qochib ketadi-da, axir u — bir inson-ku, degan fikrga boradi odam. Demak, "Bolaligim"ni o'qigach, hayotning og'ir zarbalari oldida ba'zi adabiy va ilmiy qarashlar ham tob berolmay qolarkan-da, deya o'yladim.

O'rta Osiyo muhitida bu holat an'anani, milliy va diniy turmush tarzini buzish deb hisoblanadi, ammo bu muhitdan chiqib, tashqaridan boshqalar ko'zi bilan qaralganda, Jamila — og'ir turmushga isyon qilgan, o'z baxtini axtargan kurashchan xotin obrazi sifatida olqishlanadi. Rus va fransuz ijodkorlaru o'quvchilariga bu asarning ma'qul kelganining sababi shudir balki.

Yana bir narsani ham unutmaslik kerakki, o'sha davrda xotin-qizlarni eski turmush tarzidan sug'urib olib, yevropacha, ya'ni ruscha turmush tarziga yaqinlashtirish siyosati davom etayotgan va bundayin "an'anaviy turmushga isyon" qiladigan obraz maqbul hisoblanardi. Cunki yerli

musulmon turkiy xalqlar o‘z milliy va diniy turmushlaridan, an’analaridan uzoqlashtirilgach, sekin-asta ulardan “yagona sovet xalqi” yaratish mumkin deya hisoblanardi. Yosh muallif ijodining boshlanishida bunday qarashlarga ko‘nikkan bo‘lsa ham, yillar o‘tib, sovet totalitar tuzumining bu kabi g‘oyalariga, millatlarni o‘zligidan ayiradigan tushunchalar va yo‘nalishlarga qattiq qarshilik ko‘rsatgani, buni ijodi bilan isbotlagani ma’lum: manqurt obrazi bu fikrimizning yorqin dalilidir. Chor mustamlakachilari Sibir, Kavkaz, Qirim va Turkistonni bosib olib, qonini ichgandi, uning davomchisiga aylangan sovetlar ham ikkinchi jahon urushidan keyin Boltiqbo‘yidan uchta respublikani o‘z hukmiga bo‘ysundirdi, o‘sha o’n to‘rtta respublika adiblaridan birortasi qilolmagan buyuk qahramonlik ishini Chingiz Aytmatov bajardi: agarda sovet mustamlakalarida millatlar, tillar yo‘qotilib, “yagona sovet xalqi” yaratilsa, yuz millionlab insonlar manqurtga – tarixini, o‘tmishini bilmaydigan, onasini ham tanimaydigan maxluqlarga aylanib qolishini badiiy aks ettirib, nafaqat sovet mamlakatidagi qaram respublikalar ommasini, balki butun dunyodagi ana shunday zulmga mahkum jamiyatlarni larzaga soldi. Bunday umumbashariy fojiani fosh qilish Nobel mukofoti berilgan birorta yozuvchining qo‘lidan kelmagan, Chingiz Aytmatovning ulardan farqi va o‘ziga xos buyuk adib ekanligi ana shundadir deb o‘layman.

“Bolaligim” kitobida eslanganidek, yosh Chingizning qishloqda xat tashuvchi, soliqchi bo‘lib ishlagani uni har kuni turli fojalarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rishga, qora xat kelganlarning baxtiqoraligi iztirobini ular bilan birga har kuni barobar ko‘rib yashashiga majbur etgan. Yo‘qchilik shu darajadaki, ikki bola, Chingiz va ukasi narigi ovulga borish uchun soy kechib o‘tishi kerak, poyabzalini ayab, sovuqda ham uni yechib, yalangoyoq o‘tishadi... Ana shunday azobu og‘irchiliklardan omon qolib, ulkan yozuvchi maqomiga yetgan insonning qalbini,

dunyoqarashini, uni otasidan ayirgan bir hukumat bilan murosaga kelib, yana rus tilida asar yozib, barcha raqiblarini yengib o'tib, bu saviyaga yetishining o'zi bir maktab, ibrat olinadigan, yashash san'atini o'rgatadigan bir ta'limgoh. "Bolaligim"ni o'qirkan, shunday fikrga boradi kishi.

Adib asarlarini rus va qirg'iz tillarida yozdi. Agar rus tilida yozmasaydi, balki Chingiz Aytmatov bo'lolmasdi ham. Ikki tilda asar yozish, aslida bir ijodkor uchun ikki misli mehnatdir. Bunga chiday olish insondan ikki hissa g'ayrat, ikki hissa fidokorlik talab etadi. Bu og'irliklar yonida, uning ikki tilda yozishining o'ziga ko'p naf yetkazganini ham adib "Bolaligim" asarida ko'rsatib o'tadi.

Muallif "Birinchi maoshim" degan esdaligida ikki yil Moskvadagi mактабда o'qib, qishloqqa kelgach, birortayam ruscha biladigan odam bo'limgani uchun, bir o'lib qolgan mol muammosini hal qilishda undan tarjimon sifatida foydalangan kattalar bolaga pul berishadi, ya'ni ruschani bilgani uchun maosh. O'sha voqeani eslab, adib shunday deydi: "Qismat menga ikki tilni bilmoqni nasib etgan ekan. Biri ona tilim, ikkinchisi o'n sakkizinchи asrdan beri, ikki yuz yilga yaqin biz bilan yonma-yon yashagan, taqdiru toleimizga yozilgan rus tili. Rus tili bizning – Turkistonning tarixiy, madaniy rivojiga ulkan ulush qo'shdi. Rus tilini bilmoq hayotimizdagи muhim bir omil bo'lib qoldi." ("Bolaligim", 14-b.)

Chingiz Aytmatovni ba'zi manbalarda rus va qirg'iz nosiri yoki faqat rus adibi deb yozishadi. Uning zamondoshi, asarlarini ruscha yozgan atoqli qozoq shoiri O'ljas Sulaymonov fikricha, Chingiz Aytmatov ijodining qirq yili, ya'ni 1950–1990-yillar uning yozuvchilik hayotidagi eng baxtli davr sanaladi. U adabiyotga kirib kelarkan, unga professional muharrirlar yo'liqdi – bu uning rus nasrida o'z yo'lini egallashida muhim omil bo'lgan. Shoир ana shuni ta'kidlarkan, bugunda ko'plab nashriyotlarning malakali muharrirsiz, hatto musahhihsiz

ishlayotganini tanqid qiladi. “Qozoq tabiat, keng sahrolar dunyosi Avezovdan keyin Aytmatov romanlarida jahoniy ma’no kasb etdi”, “bu dohiyning qanday odam ekanligini va uning butun borlig’ini fikr va tushuncha elagidan o’tkazib anglash uchun zamon kerak” deya adibga yuksak baho berad mashhur qozoq shoiri (“Qardosh qalamlar”, 2008, №19, 82-b.)

Chingiz Aytmatov qissalari va romanlarida qirg’izlar va boshqa turkiy xalqlarning afsonalaridan, folkloridan unumli foydalangani ham umumturkiy adabiyot uchun katta xizmatdir Ko’pchilik asarlaridagi voqealar bugungi Qirg’iziston, Qozog’iston va O’zbekiston hududlaridagi tog’laru adirlari qishlog’u shaharlarda kechadi. Bu ham eski Turkistonning bugungi avlodlarini bir-biriga bog’laydigan bir xizmatdir. Jahonshumul adib jamoat ishlarida ham faol qatnashgani, ulkan anjumanlarda qandosh xalqlarning manfaatlarini doim himoya qilgani ham uning yuksak odamiylik va milliy fazilatlaridan biridir. Masalan, Ikkinchiji jahon urushi tugashida arafasida, sovetlar g’alaba qozonishi aniqlashib qolgach, stalinchilar mustamlakadagi Kavkaz xalqlarini surgun qilish siyosatini amalga oshirdi (maqsad Kavkazning unumli, go’zal va oltin tabiatli yerlarini mahalliy aholidan bo’shatish va o’z odamlarini joylashtirish; zotan, bu ham xuddi chorlik davrida mujiklarga bir oltindan tarqatib, mustamlaka o’lkalarga yoyish siyosatining davomi edi). Bu siyosatning eng og’ir zarbasi Qirim tatarlari boshiga tushdi, ular butunlay ona vatanidan ko’chirib yuborildi, O’zbekiston, Qozog’iston va boshqa yerlarga joylashtirildi. Rusiya musulmonlarini uyg’otgan, “Tarjimon” gazetasi va yangi ochilgan jadid maktablari bilan butun mustamlaka turkiy xalqlarni jaholatdan qutqarib qolgan Ismoilbek G’aspiralining xalqi vatansiz qoldi – taqdirning bu shum jilvasiga qarang. Balki imperialistlar bu bilan o’ch olishgandir, deb ham o’ylab qoladi odam. Xullas, bu majburiy ko’chishdan o’n besh yil o’tib, Qirim tatarlari

vatanga qaytish uchun bizning Yangiyo'lda turib siyosiy kurashga kirishdilar, Mustafo Jamilyevlar yetishib chiqdi va natijada, 90-yillarda asosan vatanlariga qaytib bordilar. Ana shu mujodaladan Chingiz Aytmatov ham chetda qolmagan, u 1989-yil 2-iyuldag'i communistlar qurultoyida deputat sifatida so'z olib, Qirim tatarlarining haq-huquqlarini himoya qilgan. Buni O'zbekistondan vataniga ko'chgan qardoshlarimizdan shoir Shokir Salim Chingiz Aytmatovning vafoti munosabati bilan yozgan xotirasida chuqur minnatdorlik bilan eslagan ("Qardosh qalamlar", 2008, №19, 71-b.).

O'tgan 2016-yil avgust oyida Bishkekda, Qirg'izistonning shimol-sharqidagi Barskun qishlog'ida Urkun qatlomining yuz yilligi o'tkazildi. 1916-yilda chor hukumati butun Turkiston xalqidan birinchi jahon urushida va frontorti ishlari uchun odam olgani, bu siyosatga qarshi Turkiston xalqlarining isyon qilgani ma'lum. Chor mustamlakachilari Turkistonning moddiy boyliklarini tashib ketgani, xalqni arzonga ishlatgani, haq va hurriyatini toptagani yetmaganidek, endi jon istayotgandi, ommaga jon solig'i solgandi. Bunga isyon qilganlardan 100-120 mingtasi qo'shni Chin hududlariga qochib borarkan, chor harbiylari ularning asosiy qismini otib-qirib tashladi. O'qdan qutulganlar ham Tangri tog'larining 3-4 ming metr balandlikdagi vahshiy qoyalaridan oshib o'tolmay yo'lda o'ldi. Chor hukumati ham, sovetlar ham bu voqealarni tarixga ko'mib keldi, musulmonlarni yuz minglarcha inson suyagi qalashib yotgan daralarga o'tkazmadı. Nihoyat, oradan yuz yil o'tib, u gunohsiz ajdodlarning qonli qismati eslandi, mustabidlarga la'natlar yog'dirildi. Bu – mustaqil davlatning vijdonli insonlari tomonidan amalga oshirildi.

Xalq boshiga tushgan xuddi shunday fojiani Chingiz Aytmatov ham boshidan o'tkazdi, uning otasi ham 1938-yilda otib tashlangan, ammo uning qayerda otilgani, suyagi qayerda yotganini, hatto, Chingiz Aytmatovdek jahonga mashhur

adib, qolaversa, hukumatning bosh gazetasi “Pravda”da, elchilik maqomigacha bo’lgan boshqa mas’ul vazifalarida ishlagan, barcha oliy mukofotlarga sazovor bo’lgan yozuvchi ham oltmis yilga yaqin uzoq muddat ichida bilolmay yurdi, bir umr ezildi.

Adib dardining ma’lum bir qismini sho’ro turmushidagi ayrim ijtimoiy nuqsonlarni ochgan asarlarida, xususan, dinsiz va millatsiz tuzum qurish uchun kurashayotgan sho’ro boshqaruv tizimining vahshiyona siyosatini fosh etgan, tarixiy xotirasidan ayrılgan katta-kichik xalqlarning onasini ham tanimaydigan manqurtga aylanishini ko’rsatib bergen romanlarida to’ka oldi. Dunyoni titratgan, sovetlarning bosh siyosatidagi manfur yo’nalishni badiiy obrazlar, matndagi falsafiy ishoralar orqali ochib bergen bu asarni chorlik va sovet imperializmi zulmini chekkan boshqa biror millat vakili emas, bizning Chingiz Aytmatov yozgani o’shanda bo’lganidek, bugunda ham barcha turkiy xalqlarni g’ururlantiradi. Jumladan, Ozarbayjon yozuvchilar uyushmasini o’tgan asrdan beri boshqarib kelayotgan atoqli adib Anor tahkidlaganidek, “Chingiz Aytmatov iztirobli kechgan bolalik yillaridan yuraklarni titratuvchi sof, sodda bola suvratini olib kelib abadiylashtirdi... U oq kema ortidan oqib ketadi... u Issiqko‘lning qutlug’ suvlariga emas, mangulikka qarab suzadi”.

Haqiqatan ham, adib yaratgan ko’plab adabiy qahramonlar bashariyat bilan birga abadiyatga tomon doimo yo’lda; Chingiz Aytmatov ham ularning yonida, u ham bir mangulik yo’lchisi.

Tohir QAHHOR,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

ҚАЛБИМИЗ ВА ҚАДРИМИЗДАГИ УЛУФ ЧИНГИЗ ОҒАМИЗ (Үнгсўз ўрнида)

Қирғиз улуси бизнинг Алишер Навоийни қанчалиқ мұйтабар билса, Чингиз Айтматов ҳам биз учун шу қадар азиз ва қадрдондир.

Дунёдаги бирор-бир ёзувчи йўқки, асарлари ўзбек тилига Чингиз Айтматов асарларидек кўп таржима қилинган бўлса. Жаҳонда бирор-бир мамлакат ҳам бўлмаса керакки, ижоди Ўзбекистондаги қадар деярли тўкис ўтирилган бўлса. Бу ўринда гап шунчаки таржима устидагина кетаётгани йўқ. Кейинги ярим аср мобайнида ушбу улуф ёзувчидан таъсиранмаган, унга маълум даражада, ўзи сезган ёки сезмаган равишда, иярмаган каттадан-кичик ўзбек ёзувчисини топиш қийин. Шу вақтгача унга бағишланган шеърлар жамланса, ажабтовор, ўрта ҳол бир тўплам бўлиши мумкин.

Чингиз Айтматовнинг Ўзбекистондаги ўрни унинг адилларимизга кўрсатган таъсири билангина белгиланмайди. Ёзувчи ўзбек китобхонларининг янги даврда – янги типдаги адабий-бадиий диди шаклланишига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Бугина эмас, адаб асарлари, умуман, ўзбек халқининг янги йўналишдаги дунёқараши шаклланувида, ўзи ва ўзини англаш муаммоларини дадил идрок этишда ва ҳеч муболағасиз, Истиқлол ғояларини чуқурроқ ўйлаш ҳамда амалга оширишда, позитив аҳамиятга эга бўлди.

Биргина мисол. Чингиз Айтматов ижодидаги манқарт образи ҳақида халқаро миқёсда ҳам, ўзимизда ҳам кўп ёзилган. Шунга қарамай, у ҳақда мен ҳам икки оғиз гапириб ўтгим келади. Унинг асаридаги манқарт образи, айниқса, Собитжон қиёфасида намоён бўлувчи ихтиёрий манқартликнинг кескин фош этилиши,

назаримда, XX асрнинг сўнгги чорагида ер юзининг катор минтақаларидағи миллий-озодлик йўналишидаги ҳаракат ва дунёқарашлар ўзгарувида ўзига хос ўринни эгаллади десам муболаға бўлмас. Бу образ дадил ва мустақил равишда ижодий қўзини очган ўзимизнинг Рауф Парфи, Чўлпон Эргаш, Машраб Бобоев, Тилак Жўра, Асқар Қосимов, Шавкат Раҳмон, Нурали Қобул, Хуршид Дўстмуҳаммад, Ҳалима Худойбердиева, Тоҳир Қаҳҳор, Усмон Азим, Эркин Аъзам ва бошқалар ижодига нечоғлик баракали ва фаол таъсир кўрсатганини фақат менгина эмас, бошқа кўплаб адабиётшунос олимлар ҳам тасдиқлай олади.

Айни вақтда Чингиз оғанинг ўзбек халқига, Ўзбекистонга меҳр-муҳаббати фақат адаб сифатдагина эмас, давлат ва жамоат арбоби, оддий бир инсон ва дўст, шунингдек, билимдон ва файласуф сифатида ниҳоятда кучли ва холис эди. “Қадим-қадимлардан ўзбек маданиятининг Ўрта Осиёга кўрсатган таъсирини кўхна Византияning қадим Русга кўрсатган таъсири билан қиёслаш мумкин”, деган эди буюк ёзувчи.

Чингиз Айтматовнинг ўзбек адилари билан оғанииларча тарихий дўстлик муносабатлари ҳозир ҳам, келгуси авлодлар учун ҳам, назаримда, ибрат намунаси бўлиб қолишга арзигулиkdir.

“Манас”дан парчалар таржима қилган Миртемир оғанинг меҳнати ва маҳоратига у тўлқинланиб юқори баҳо берган эди. Тошкентга қисқа вақтга тўхтаб ўтганида ҳам у Шукрулло ва Одил Ёқубов каби дўстларини албатта зиёрат қилишни унутмасди. “Улуғбек хазинаси”, – дейди қирғиз адаби, – “Юксак ва олижаноб проза намунаси... Бадиий қуввати жиҳатидан салмоқдор бу тарихий роман мени ларзага солди... Романни ўқирканман, кўнглимда туркий халқларимиз тарихи учун ифтихор туйфуси жўш урди” (“В соавторстве с зем-

лею и водою”, 1979, с.235). У дўстининг янги ютуқла-ридан ҳам, ўзи мансуб туркий халқлар тарихидан ҳам, кези келганда ғуурини яшира олмайдиган, фикрини тўлқинланиб изхор қила оладиган буюк инсон эди.

У фақат расмий ҳолатлардагина эмас, умуман, яқин таниш-билишларига меҳрини аямас, яширмас эди. 80-йилларнинг охирларида Қирғизистонда ўтган халқаро бир анжуманда, шу ерлик атоқли адабиётшунос олим, институт директори Абдуғани Эркабоев Чингиз оға билан мени таништириди. Шунда оға мендан: “Шукрулло, Одил, Асил акалар, Нурали яхши юришибдими?” деб Нурали Қобулнинг “Юность” журналида чоп этилган қиссалари ҳақида илиқ фикрлар айтгани ёдимда.

Ф. Саломов, А. Рашидов, И. Фофуров, П. Мирзааҳмедова, С. Қораев, С. Умиров каби адабиётшунос ва таржимонлар Чингиз Айтматов асарларини тадқиқ ва таржима қилиш борасида Ўзбекистонда катта ишларни амалга оширдилар. Иброҳим Фофуров унинг сўнгги асарларидан бири – “Қулаётган тоғлар”ни бамисоли қўшиқдек ўзбек тилига таржима қилди. Адид бундай меҳнатларнинг қадрига етар ва ҳамкорларидан буни яширмасди. “Оқ кема”, “Жамила”, “Алвидо, Гулсари!” каби бир қатор қиссаларимни Асилжон ўзбекчага худди мен қирғиз тилида ёзгандек жарангли таржима қила олди” деган адебнинг фикри таржимон маҳоратига берилган баҳо эди. Кейинчалиқ, адабиётшунос олим ва таржимон А. Рашидовнинг 2008-йилда Тошкентда чоп этилган “Чингиз Айтматовнинг бадиий олами” монографияси ёзувчининг 80 йиллигига ўзбек биродарларининг муносиб тухфаси бўлди.

Чингиз Айтматов ижодини тадқиқ этиш нуқтаи назаридан ўзбек олимлари амалга оширган айрим ишлар ёзувчининг ўзи томонидан тан олиниб, халқаро

миқёсда эътироф этилганини ҳам таъкидлаш ўринли-
дир. Бу ўринда мен 2004-йилда Московда чоп этилган
салкам “Манас”дек ҳажмли “Ковчег Айтматова” ном-
ли – халқаро миқёсдаги улкан олимлар ҳамкорлиги-
да яратилган тадқиқот-китобни назарда тутмоқдаман.
Ёзувчининг ўз назаридан ўтиб, маъқулланиб тартиб
берилган бу китобга икки ўзбек олими Паризод Мирза-
аҳмедова ҳамда Сайди Умировларнинг салмоқли мақо-
лалари киритилганини, ўзбек “айтматовшунослиги”га
халқаро миқёсда эътибор топиши сифатида қабул қи-
линиши мумкин. Паризод Мирзааҳмедованинг “Наци-
ональная эпическая традиция в творчестве Чингиз Айт-
матова” номли монографиясини ёзувчи жуда қувониб,
яхши баҳолаганидан хабарим бор. Умуман, бу ўзбек
олимасига ёзувчининг ҳурмати баланд эди. Ўз ижоди
ҳақида Туркияда ўтказилиши мўлжалланаётган катта
халқаро анжуманга уни шахсан адибнинг ўзи таклиф
этиб, маърузасини йигин дастурига киритилишини
тавсия этгани бу олимамизнинг мазкур буюк адиб ол-
дидаги ҳурматидан дарак бера олади.

Шу ўринда Чингиз Айтматовнинг Ўзбекистон ҳаёти-
га, унинг буюк фарзандлари хотирасига доимо катта
ҳурмат-эътибор билан қараганини таъкидлагим келади.
Буюк бобокалонимиз, Амир Темурнинг 660 йиллиги
Тошкентда нишонланганда Туркистон саройида ўтка-
зилган халқаро анжуманга Чингиз Айтматов ҳам келди
ва соҳибқироннинг соҳибқирон табиатидаги толерант-
лик ва жаҳон тамаддунидаги роли мавзусида эътиборга
молик маъруза қилди. Теран ва чуқур мазмунли маъру-
зани мароқ билан тингладик. Маъруза матбуотда ўша
вақтда эълон қилиндими, йўқми, ҳозир хотирамда йўқ.
Лекин маъruzанинг машинкаланган нусхасини Пари-
зод опа Мирзааҳмедовадан олиб ўқиганим эсимда.

...Чингиз Айтматовдек буюк инсоннинг ҳам орзу-

умидлари, армонлари бўлиши мумкин экан. Умуман эмас, ҳатто қирғиз-ўзбек ёзувчилари, айниқса, ёшларининг дўстлиги, ҳамкорлиги, яқинлашуви, ҳамнафаслиги масаласида.

Тошкентда сўзлаган нутқларидан бирида у шундай деган эди: “Хозир ўзбек адабиётида, хусусан, ёш ўзбек адиблари ижодида қандай ютуқлар бор, улар қандай мавзуларни қаламга олмоқдалар, қандай янги йўналишлар мавжуд – бундан биз томондаги тенгдошларингизнинг хабари йўқ. Ва аксинча, бизда нима гап, ёзилаётган, чол этилаётган асарларнинг мазмуни, фоявий-бадиий савияси қандай – буни сизлар билмайсизлар. Бу юришда бир-бири миздан жуда узоқлашиб кетамиз. Бир-бири мизни танимай қоламиз. Бориб-бориб, бир-бири мизга ишончсизлик, ҳадик кўзи билан қарашиб бошланади. Мен асло бўрттираётганим йўқ. Бепарво юраверсак, бир-бири мизга интилмасак, шу даражага тушишимиз аниқ. Бу – тузатиш қийин кечадиган, катта маънавий фожиа бўлади”. (Асил Рашидов. Чингиз Айтматовнинг бадиий олами. – “Ўқитувчи”, Т.: 2008, 153-6).

Бу фикрлар бамисоли васиятдек жаранглайди. Халқларимизни, ижодкорларимизни, ёшларни аҳилликка, бирдамлик ва ҳамжиҳатликка чақиради.

Чингиз Айтматов ижодига мансуб ўзбек тилида ilk бор чол этилаётган ушбу китоб ана шундай яхши ният, қутлуғ мақсад йўлида амалга оширилаётган иш сифатида ҳам эътиборлидир. Зотан, биз бир-бири миздан узоқлашув эмас, яқинлашишга, бир-бири мизнинг қадримизга етишга интилишимиз керак.

Ўзбекистонда Чингиз Айтматовнинг янги-янги қирраларини очиш бўйича, умуман, халқаро “айтматовшунос”ликка муносиб ҳисса бўлиб қўшила оловчи янги тадқиқотлар пайдо бўлмоқда. Адибнинг диплома-

тия йўналишидаги шахси ва фаолияти илк бор ёритилган ҳуқуқшунослик фанлари доктори, давлат ва жамоат арбоби Акмал Сайдовнинг тадқиқоти ана шундай.

Қулингиздаги янги китоб ҳам ана шундай янги йўналишдаги тадқиқотлар яратилишига, ёзувчи ҳаёти, шахси ва ижодини янада чуқурроқ билишга, идрок этишга ёрдам беради, деб умид қиласиз.

Чингиз оға хотирасини абадийлаштириш учун ўз Ватани ва ундан хорижда кўплаб ишлар амалга оширилган, ҳайкаллар қўйилган. Шулардан фақат бир-иккитасини эслаб ўтгим келади. Литвада унинг хотираси ва ҳурматини абадийлаштириш, келгуси авлодларга етказиш мақсадида олти тур ёдгорлик кумуш тангаси зарб этишибди. Улар “Чингиз Айтматов”нинг ўзига, “Жамила”, “Биринчи муаллим”, “Она ер”, “Алвидо, Гулсари!”, “Оқкема”га бағишлиланган.

Чамаси, бундан уч йил аввал “Аэрофлот” томонидан ўзининг “Боинг” русумли самолётларидан бирига Чингиз Айтматов номи қўйилди. Бу яхши, албатта. Лекин, ҳеч қандай учар ликобчалару, учоқ-самолётлар парвози Чингиз Айтматов буюклигидан ва асарларининг шаъншавкатидан баландроқ уча олмайди, деб ўйлайман.

Чингиз Айтматов давлат ва жамоат арбоби, ёзувчи сифатида жаҳон халқларининг, санъаткорларининг биродарлашувига катта ҳисса қўшди. У ташкил этган ва раҳбарлик қилган “Иссиққўл форуми” шундай халқаро ташкилот эди. Чингиз Айтматов (раис), Одил Ёқубов ва қўшни мамлакат ёзувчиларининг атоқли вакиллари ҳамраислигидаги “Марказий Осиё халқлари маданияти” ассамблеясининг фаолияти ҳам, асосан, бирдамлик, ҳамкорлик, ҳамжиҳатликни мақсад қилиб қўйган эди. Уларнинг фаолияти узоқ давом этмади. Ана шу кутлуғ ниятларни давом эттирувчи ва амалга оширувчи Ассоциацияларнинг янги шароитлардаги ташкиллашиши ва фаолият юритиши, фикримча, Ўрта Осиё халқлари ма-

данияти равнақи учун ҳам, умуман, жаҳон маданияти равнақи учун ҳам ижобий ҳодиса бўла олар эди.

Чингиз Айтматов ва Ўзбекистон мавзуси устида гап борар экан, XX асрнинг бу улуг адиби шахси ва ижодига Ўзбекистон давлат миқёсида эътибор ва ҳурмат кўрсатиб келгани ва келаётганини эътироф этиш ортиқча бўлмас, деб ўйлайман. Ёзувчи Ўзбекистоннинг “Дўстлик” ҳамда “Буюк хизматлари учун” орденлари билан мукофатлангани ҳамда унга мамлакатимизнинг умумхалқ меҳр-муҳаббати бунга ёрқин далилдир.

Чингиз Айтматов ижоди ҳақида халқаро миқёсда, шунингдек, бизда ҳам чуқур, атрофлича тадқиқ ишлари олиб борилган, асарлари ўгирилган. Лекин бу, биз Чингиз оғанинг шахси, табиатини, ижодини жуда яхши биламиз деган маънони англатмайди. Биз уни, ижодини маълум даражадагина биламиз, холос. Ҳолбуки, унинг инсон сифатидаги феъли-табиати, асарларининг ёзилиш сабаби, тарихи ва аҳамиятида бизга но маълум хоссалар оз эмас, асарларининг ҳанузгача бизга очилмаган қирралари ҳам бисёр. Шу вақтгача етарли-ча тўлиқ ўгирилмаган ёки таржима қилинмаган асари, қарашлари, фикрлари эса, биз учун ниҳоятда қимматлидир. Унинг аввалги асарлари, қарашларининг давоми, узвий қисмлари сифатида бизнинг такомилимизда, шубҳасиз, муҳим аҳамиятга эга бўлади. Қўлингиздаги китоб адабнинг ана шундай, асосан шу вақтгача тўқис ўгирилмаган, шунингдек, илк бор ўгирилаётган асаридан ташкил топгани учун ҳам китобхонларимиз учун қимматли нашр сифатида қабул қилинади, деб ишонамиз.

Бахтиёр НАЗАРОВ
**Ўзбекистон фанлар академи-
ясининг академиги**

КАТТА ЭНАМ

Болалигимнинг илк эсдаликларини катта энам Ойимхоннинг ёрқин хотирасини ёдга олиш билан бошламоқ вафо бурчимдир. Раҳматли энам ўзгача бир инсоний сифатлар соҳиби бўлиб, овулда обру-эътибори, теран ақли заковати билан ажралиб турар, худо у кишини табиатан доно қилиб яратган эди. Катта энамдан жуда кўп нарсани ўргангандан отам онаси билан фахрланиб юрарди. У кишининг бошларидан ҳеч қачон оппоқ дасторлари тушганини кўрмаганман. Халқимизнинг удумига кўра бундай маҳобатли дасторда бир уйнинг ҳақиқий бойвучча хоними юрар эди. Бу қадрдон, кўзга ва кўнгилга яқин бош кийими катта энамни янада чиройли, суюмли ва салобатли кўрсатарди.

Катта энам беш нафар фарзанд кўрган бўлиб, бунинг учи қиз, иккиси ўғил эди. Шу қизларнинг бири – Қорақиз аммамнинг менга жуда кўп хизматлари сингган.

Энг катта аммамнинг исми Ойимгул бўлган. У кишини яхши эслайман. Турмушнинг азоб-уқубатларини шу аммамчалик кўп тортган инсон зоти бўлмаса керак. Оиласдаги учинчи фарзанд менинг атам – Тўрақул, кейин Гулойим аммам, энг кенжаси эса Рисқулбек амаким. Рисқулбек акам ўткир зеҳнли, билимли киши бўлган. Айтиб беришларича, менга «Чингиз» деган исм қўйишни ҳам у киши таклиф этган экан. Кечмиш тарихни яхши билганини шундан ҳам билса бўлади – бундайлар болаларига тарихдаги улуф шахслар исмини қўйишни маъқул кўрадилар.

Рисқулбек акамнинг тақдири ҳам атам Тўрақулнинг қисматига ўхшаш бўлди. Атам ўлдирилгандан кейин Шакарга қайтиб келганимизда бизга шу – Рисқулбек акам қаради. Ўшанда у киши йигирма беш ёшда эди. Бизнинг ейиш-ичишимизга қараб, қўлидан келган яхшиликни дариф тутмасди. Бироқ негадир уни ўша ай-

Чингиз АЙТМАТОВ

моқнинг бошлиқлари қайта-қайта чақиришиб, сўроқ қила бошладилар. Ишга ўрнаша олмай, охир-оқибат кўчада қолишига ҳам ўшалар сабабчи бўлдилар. 1937-йил куз ойларининг сунгида уч милиция ходими яrim тунда келиб, уни олиб кетишиди. Ўша кечаси Рисқулбек акам иккимиз ётган эдик. Негадир шу кеча мен уйқудан тез-тез чўчиб, босинқираб уйғонганман. Эсимда бор, ҳар чўчиб уйғонганимда акам бош тарафимда хаёли қочганча мижжа қоқмай ўтирас, мени овутмоқчи бўларди.

— Қўрқма, ухлагин! — дея елкамга уриб, тинчлантиришга уринарди.

Ўшанда мен акамнинг не қадар мени овутиб, ухлатишга ҳаракат қилганига қарамай, керосин чироқнинг ним ёруғида милиционерларнинг қор қўнган уст-бошларини қалтираб-титраганча кузатиб қолганим ҳамон-ҳамон ёдимда. Шу-шу Рисқулбек акамни қайтиб кўра олмадик. Анчадан кейин Бурятистондаги бир лагерда қазо қилгани хабари келди.

Катта энамнинг беш боласи бўлган демабидим. Қаҳратон кунларнинг бирида у киши ҳам нариги дунёга сафар қилдилар.

Хат саводи бўлмаса-да, худо берган ақл-зако соҳиби, бўлган катта энам ҳалқ қўшиқлари, термалар, ўланлар, ривояту эртакларни кўп билар эдилар. Болалигимнинг totли кунлари ўша чўнг энамнинг меҳри-муҳаббатига йўғрилиб ўтди.

Бир воқеа ҳамон хотирамда. Мен унда беш-олти ёшларда эдим. Катта энам мени ўзи билан бирга яйловга олиб кетди. Биз яйловдаги қўшга етмоқ учун кун бўйи юрдик. Бу Шакардаги энг узун кунлардан бири эди назаримда. Бу пайтда барча ҳудудлардаги каби келган жойимизда ҳам коллективлаштириш сиёсати амалга оширилиб, колхозлар ташкил этилаётган, яйловма-яй-

лов кўчиб юрадиган қавмлар ўтроқлаша бошлаган эди. Ҳаёти чорвачиликдан иборат одамлар бола-чақасини эргаштирганча кўч-кўронини кўтариб, сурувлари учун қўнаға, яйлов танлашар, барча бирдек ёзни қай манзилда кўнгилдагидек ўtkазиш ташвишига тушган кунлар эди. Бундай дақиқалар менинг болалик ҳаётимда унутилмас онлар, согинчли хотиралар қолдирди. Яйловнинг сўз ила ифодалаб бўлмас сеҳри, биз – мурғак болалар қалбida янги бир дунёни яратар, унинг сираноати ҳар биримизнинг ўю хаёлларимизни тўзғитиб юборарди.

Бўз уйларни туяларга от ва ҳўқизларга ортган, қутурган йилқи уюрлари ва қўра-қўра сурувларни ҳайдаган одамлар дашту далаларни босиб, қояларидан қор ари-майдиган, самога тиралиб турган оппоқ тоғлар томон кетиб борар эдилар. Улар юра-юра буюк ошувлардан ошиб, ниҳоят соя-салқин жойларга етиб, қўш ташлашар ва шу теварак-атрофдан сурувлари учун қулай, серут жой танлашарди.

Кўчдаги одамлар қаерга бориб, қандай жой танлашини яхши билган тажрибали кексалар сўзларига амал қилар эдилар. Ҳар бир одамга сафардан олдин тегишли вазифалар юкланар, ошувлардан осон ва талофатсиз ўтмоқликнинг чора-тадбирлари кўрилар эди. Йўлчилардан камчилиги бўлган кишиларга ҳашар уюштириб ёрдам беришар, яйловчилар зўр иштиёқ билан сафарга ҳозирлик кўрардилар.

Кўч келиб қўнган манзил тоза, бундан олдин ҳеч бир қўш ва сурув оёқ ости қилмаган жой бўлиши керак эди. Қунлар илий бошлаган май ойининг охирларида гина катта довонлардан ўтиб бўларди. Шундан сўнггина яйловга йўл очиларди. Бир метрдан ошган қор ва музиклар саккиз ой мобайнида тоғни қоплаб ётар ва шу муддат давомида қиши қолипини бузмас эди.

Сентябрнинг охири – октябрнинг бошларида яна совуқ тушар, бола-бақра, қўй-қўзию, от-улов оёқ қўлини ёзил, ҳузур қилиб юрган бу яйловларни тарқ этишга мажбур бўлар эди. Агар сурув қишлоамоқ учун шу олис дараларда қолса, этакдаги йиртқичлар ҳам ҳатто бу та-рафларга келолмас эди. Денгиз сатҳидан уч-тўрт минг метр баландликда бўлган бу ерларнинг иқлим шароити фоят оғир. Яшаш манзилларидан узоқ бўлган бундай қўраларда қишилаган чўпон-чўлиқларга қаҳратон қишининг қировли кунларида ёрдам бермоқ ҳам мушкү эди. Бироқ ёзнинг илиқ иссиқ кунларида бир оз бўлса да сурувнинг оёғини ёзил, яйратмоқ учун бу сокин гўшалар одамларни доимо ўзига тортар эди. Шу боис ҳаи одамлар қуш уйқуси каби умрларидаги шону шухрат тўю томоша каби майда турмуш тирикчиликларида иборат ҳаётларини мана шу бир неча ойлик баҳтга ал-масиб яшар эдилар. Яйлов бу – жаннатнинг тўридағ ажойиб бир хилқат эди.

Юксак тоғлар бағридаги беғубор ва бетакрор яшиллик, кўзни қамаштирувчи турли-туман анвойи чеклар. Асрий музликлар қаъридан оқиб келадиган салқин ва тоза ҳаво. Тошдан тошга урилиб оқаётган шарқироқ тоғ сой. Турли хил ҳайвон ва қушларнинг сеҳрли саслари. Булар ўчоққа ёқадиган ўтиндан ҳам кўп... Қайси бирини айта оласан? Қисқаси, яйлов неч ёшга кирмагин, ҳеч қачон хотирангдан кўтарилимайдиган, айтсанг адo бўлмайдиган бир армондир.

Хуллас, қирғизлар ёқимли чарчоқ ва ҳорғинлик-ла мўлжалдаги жойни топишгач, қатор қилиб бўз уйларини тикадилар. Яйловдаги кунлар охирлар экан, чўпон-чўлиқ довон бекилиб қолмасдан бурун ундан ўтиб олиш ташвишига тушадилар. Қиши эрта тушиб, қор ёғиб қолса кўчки кўчиб қор остида қолиб кетиш хавфи туғилар эди. Бундай қор кўчкилари фақат одамларни

эмас, уюр-уюр йилқиларни ҳам таппа босиб қолар, барчанинг ҳаёти бирдек шу ерда тугарди. Шу боис ҳам дарадаги сой сувининг чети қаймоқланганда кўч-кўронни йиғиширишга тўғри келарди.

Бир маротаба мен ҳам катта энам билан бирга кўчга қўшилдим. Энам мени тойга мингазиб қўйди. Мен ҳеч қачон уша тойни эсимдан чиқара олмайман. Беш-олти яшар боланинг бир ўзи отга миниб юриши жуда қизиқ-да!.. Йиқилмаслик учун эгарнинг икки томонига ёғочдан узанги қилинган эди. Катта кишилар ўтирган эгарларга солиштириб қараганда, болалар учун атай-лаб ясалган бундай эгарлар айирмач деб аталиб, шаҳарлик болаларнинг ўтиргичларига ўхшаб кетади. Менинг ўз отим, ўз эгарим борлиги учун фурурланиб, теримга сифмай, тўлиб-тошиб борар эдим. Мен тойчоғимни си-лаб-сийпаб сафарга ҳозирланар, катта энам билан қўш юкларини ташиб, у ёқдан бу ёқقا от чоптириб юрар эдим. Уюр-уюр йилқилар ва қўра-қўра қўйларни ҳайдаб яйлов йўлига солар эдик. Туялар ҳам лўкиллаганча устларидаги юкни чайқалтириб биз ошиқаётган сеҳрли яйлов сари кетиб борар эди.

Бироқ икки ойчалик мароқли яйлов ҳаётидан сўнг, яна ўшандай, ит азобида овулга қайтишга тўғри келар эди. Боришда-да, қайтишда-да минг бир қийинчиликлар кутиб турарди. Бу машаққатлар етмаганидек қор ёғиб, бўрон турар, кўчки кўчиб, мол-ҳолимиз қор остида қолиб кетарди. Бола-чақаси, хотин-халажи, мол-мулки билан бутун бошли оилаларни кўчки босиб қолган кунларни кўрдик. Яйловга кўчув олдидан қандайдир руҳий тайёргарлик кўрилар, ирим-сиримлар қилинарди.

Довонга бир кунлик йўл қолганида кўч бир ерга тўпланиб, тин олади. Бу тун «шиқама туни», яъни «чиқадиган, ошиб ўтадиган» тун деб аталади. Бизнинг

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

карвон ҳам ниҳоят «шиқама»га йиғилди. Кичик-кичик бўз уйлар тикилиб, одамлар унинг атрофида исиниш учун ўт ёқдилар. Қаршимизда мангу музликлардан иборат виқорли, учи-қўйруғи йўқ тоғ ястаниб ётарди. Бундай дамда киши хаёлига эртага қандай қилиб қаршидаги довондан эсон-омон ўтиб олсак экан, деган ўйдан бошқа нарса келмайди. Уюр-уюр һилқилар сурв-сурув қўйлар эса одатдагидай тунда қўш тортиб, тинчгина кавш қайтариб ётишарди. Одатда бундай кунларда подага бирор киши кўз солиб турмаса, оғзи кўкка теккан жониворлар пешинга қолмай ёйилиб кетади. Фақат теварак-атрофи тоғ билан ўралган жойлардагина сурувлар олислаб ўтлаб кетмас, бир-бирига хомуш суйканишганича туриб қолишар эди. Катта-кичик, кексаю ёш эса гулханни гир айланиб ўтириб олганча қўшиқ айтишар, дуолар ўқишиб, суҳбатлашардилар.

— Мана довонга ҳам етиб олдик. Худога шукр, бола-чақамиз, мол-ҳолимиз билан тўрт кўз тугал шу ерга етиб келдик. Елкамизга офтоб тегиши учун яйловга чиқамиз. Ошувдан сўнг бизни ям-яшил ўтлоқ, тиниқ булоқлар кутиб турибди. Бизни серўт ва серсув яйловимиз кутмоқда! — деган орзу тилакларни қиладилар.

— Бизни тўсгувчи бало кўрмайлик! Қору ёмғирингдан ўзинг асра! Туман ва булатларинг кўзимизни тўсмасин! Биз бу тогларни ва яйловларни жонимиздан ортиқ кўрамиз! Болаларимизга баҳт бергин! Молу жонимиз яйловга соғ-саломат, тўқис-тугал етсин! Қайтганимизда ҳам бизни шу балолардан қўригин! Бор қийинчиликлар шу ерда қолиб кетсин! Молларимизга кўк шабердан ўз насибасини бергин! Қушларнинг унини тинглаб, ўтовнинг туйнугидан қуёш нурига боққимиз келади! Тангрим, сенга шукур қиласиз! Қаршимиздаги ошувдан бизнинг эсон-омон, тўрт кўз тугал, бағри бутун ўтказ! — дея яратганга ялиниб ёлворардилар.

Не қадар ҳикматли сұзлар. Кейин ҳам бир неча бор тоғ яйловига бордим. Бироқ шундай, ҳикматли тилякларни қанчалик күтсам-да әшитмадим.

Не-не замонлар кечмасин бу қадрдан яйловлар үша беғубор нафасини йүқтотмаган. Бу сеҳрли үтлоқлар болалигим камол топған ҳикояларга бой эди.

Бир куни жағ тишим оғриб қолди. Биз яйловда әдик. Карвон манзилига етиб келган, барча бирдек өндер ва бұз уйларини тиккан, ҳар юртда йигирма-үттизтадан бұз уй турарди. Одатда күчдагилар бұз уйларини уруғуруғ, қавм-қавм бұлиб, ёнма-ён тикишар, шу тариқа ахил бир улус бұлиб яшар әдилар.

Шундай қилиб, тиши оғриғига чидаб бұлмас әди. Дуч келган бұз уйга бош суқиб, жон азобида чирқираганча нажот излар әдим. На бир қариндошим ва ё бир құшнимиз ёрдам бера олди. Яйловда эса тиши дұхтури қайда?

Тишим куну тун оғриб, азоб берарди. Шунда ҳам тонг-сағардан болалар билан үйнаб кетиб, кечгача тиши оғриғидан қийналиб бұзалаңда ағанаб ётардим. Болалар тиним билмай яланғ оёқ чолиб үйнашар, катталар ҳам бу үйинқароқликка күникиб қолған әдилар. Улар ҳам болаларининг тоза ҳаводан нафас олиб, мириқиб үйнашларини истардилар. Ҳеч бир киши бизни тек тур демасди. Күм-күк осмон бизда чинни косани түнкариб қўйғандек таассурот қолдирған әди. Атрофимизда оқаётған мусаффо ирмоқлар, бұзалаң үтлоқ чарчоқни ёзар, қани энди шундай пайтда тишим оғримаса әди дея үйлайман...

Тиши оғриғидан ҳолим қолмади. Ниҳоят, боши қотған катта энам ҳар хил қўкатлардан дори тайёрлади. Бұлмади. Тишимнинг оғриған жойига иситилған тош босди. Шифо топмади. Энам қўлидан не келса қилди. Ҳеч иложи бұлмади. Тишим зирқирагандан зирқирап-

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

ди. Охири, тоқати тоқ бўлган энам бир йилқичи қариндошимизни табибни олиб келмоқ учун жўнатди. Табибининг қаерда яшашини билмайман. Ҳарҳолда бизга қўшни яйловдан бўлса керак. Йилқичи яна бир отни эгарлаб, дарров йўлга тушди. Эндиликда бундай иш учун машина юборишади. Бироқ бизнинг яйловларда ҳартугул ҳозирга қадар машина йўли йўқ.

Тишим эса оғригандан оғрирди. Йиғлаб, ер тепганча ўзимни чалғитмоққа уринишларим ҳам беҳуда кетарди. Охири, биз сабрсизлик билан кутган табиб етиб келди. Кекса бўлса-да, у сергак ва ҳаракатчан одам қўринарди. Катта энам унинг қорасини узоқдан қўриб:

— Ана, келяпти! — деди суюниб менга қарап экан: —
Худо қўллади сени!

Мен ағанаб ётган еримдан иргиб турганча ўтовдан отилиб чиқдим. Йилқичи туққанимиз эгарлаб кетган отга табибни миндирганча бизнинг ўтовни кўзлаб келар эди. Табиб минған отнинг жиловини унинг қўлидан олиб, муносиб қаршилагач, у шу заҳотиёқ менга қаради.

— Қаеринг оғрияпти?

Мен кўкариб йиғлаганча тишимни кўрсатдим.

— Йиғлама, ҳозир оғримай қолади, — деди табиб мени юлатиб.

У мени кўздан кечира туриб, энамга шундай деди:

— Бўз уйда боладан бошқа ҳеч ким қолмасин. Уни бошдан оёқ кигизга ўраб ўтиргизаман!

Сўнгра у айтганини қила бошлади. Мен ерга чордана қуриб ўтирганча бошимни қуи эгдим. Табиб шам ёниб турган идишни олдимга олиб келди. Шам милтираб ёниб туарди.

— Оғзингни очиб шамга тақа, — деди. Мен айтганини қилдим. У эса устимга кигизни ёпди. Қоронғида қолдим. Шам липиллаб ёниб туарди. Юзи салқи та-

биднинг улоқ-қуроқ кийим-кечаклари ҳар хил ҳайвонларнинг териларидан тикилған эди. Бу қандайдир биз билмаган ҳайвонларнинг терилари эди. Унинг бошдағи бүрки ҳам ғалати эди. Кигиз остида, шам ёруғида оғзимни катта очганча узоқ ўтиредим. Табиб бұлса мен тушунмаган қандайдир тилда алланималарни сўйлаб, гайритабиий овоз чиқаарди. Табибнинг шаман эканлигини бу пайтда мен билмасдим. Исломни қабул қилганимизга кўп йиллар бўлган бўлса-да, ҳамон шаманизм эл орасида яшаб келарди. У баланд овозда дуолар ўқиб, қушночлар каби ҳайқиради.

Балким менга ҳеч ким ишонмас. Бироқ тиш оғриғим таққа тұхтади. Неча кундан бери туз ва ҳар хил дорилардан тортиб, ҳатто иссиқ тошдан ҳам босилмаган оғриқ сен кўр, мен кўр йўқ бўлди-қўйди.

— Оғрияптими? — дея сўради мендан табиб. Мен бошимни иргаб «йўқ» ишорасини қилдим. У менга яна бир оз чидаб туришни тайинлади. Мен индамадим. Ниҳоят, у бошимдаги ёпинғични очганда ерда майдамайда оқ тошга ўхшаган нарсалар сочилиб ётар эди.

— Кўрдингми мана бу кичкінтой қуртларни? — деди у суюниб. Диққат билан тикилиб, соч каби ингичка қуртларнинг қимиirlаётганини кўрдим. Табиб шу тахлит тишимни даволади. Мен бу воқеани ҳеч-ҳеч унута олмайман...

Анча йиллардан сўнг тиш табибларидан ҳақиқатан ҳам одамнинг тишида қурт бўладими дея сўраганим эсимда. Улар бот-бот бундай бўлиши мумкин эмаслигини таъкидладилар. Бу воқеани ҳозиргача тушуниб етолмайман. Ўшанда шаман менга:

— Мана, яхши бўлиб кетдинг! Энди ҳечам тишинг оғримайди, — деган эди.

У мени сеҳрладими ёки мен ҳақиқатан ҳам қуртларни кўрдимми, тушуна олмадим.

Албатта, тиш оғриғини унутиб ўртоқларим билан

шаталоқ отганча ўйнаб кетдим. Табибга энам катта совға-салом бериб, келган отида кузатиб қўйди.

Бу топишмоқли ҳикояни бошдан кечириб, нима демоқчиман? Энг муҳими, энди тишим оғримайди-да, тўғрими?

БИРИНЧИ МЕҲНАТ ҲАҚИМ

Шундай қилиб, яйловда ҳаётимдаги энг биринчи меҳнат ҳақимни олган жойим бор.

Бу пайтда эл жамоатлашиб, колхозларга бирлашишар ва бу жараён тугаб қолган эди. Ўша пайтда бизникилар уюр-уюр йилқиларни ҳайдаб яйловга чиқишаётганди. Назаримда ўшанда бу йилқилар тоғ яйловларида ўз умрларини жаннатда ўтказаётгандай туюларди. Ўшанда ўйлар эдим: Агар Яратган жониворига эс-хуш берган бўлса, албатта, улар қирчиллаган қиши кунларидағи оғир ҳаётларини эслашлари керак... Бундай қарасанг эса от жониворга барибир... Шимол изфириинининг қақшатқич бўронига парво қилмай, танасини тешгудек бўлиб савалаётган довулга сафрисини тутиб яшайди. Кечалари эса сонсиз юлдузлар тўла осмон остида ётади.

Кунлардан бир кун ўтлоқдаги эл кутилмаганда безовта бўлиб қолди. Кўп ўтмай улар йифилишиб, маслаҳатлашмоқ учун катта энамнинг ўтови қаршисида тўпландилар. Йифилганларнинг бари йилқичилар эди. Улар қарасаларки, уюрни бошлаб юрган, етакчи айғир бўладиган от ўлган... Одатда кексалар ҳар бир қўналгада бу ернинг иқлимига кўра сурувни қандай боқиши ва асраш кераклиги ҳақида ёшларга йўл-йўриқлар бериб туришар эди. Бу пайтда колхозлаштириш ўлканинг барча бурчакларида амалга ошириларди. Гўёки йилқилар ҳам бу иқтисодий ўзгаришларга аралаштирилгандек эди. Мен буни кейинроқ, эр етганимда (вояга) – Чорвачилик техникумининг ветеринария ва зоотехника фа-

культетида үқий бошлаганимда тушуниб, үшандагина
англай олдим.

Одатда, йилқичиликда янги зотлар яратмоқ, асл айғир наслларини асраб қолмоқ борасида узоқ ва ма-шаққатли тажриба ва синовлар ўтказилади, натижаларни сабрсизлик билан кутишга тұғри келади. Колхозлаштириш даврида ҳам асл зотли от, буқа ва құчқорларни наслчиликни яхшилаш учун олис ўлкалардан катта харожатлар эвазига олиб келишган. Масалан, Австралиядан келтирилган құчқорлар ва ўзимизнинг жайдари құйлардан туғилған зот бирдан бошқача бўлиб қолар эди. Бундай тажрибалар йилқичиликда ҳам қўлланиларди.

Яйловда ўлиб қолған ўша от «Дон айғири» деб аталған бўлиб, колхоз уюридаги баҳосиз бир мол экан. Биз унинг юксак тоғлар этагида не вақтдан бери айқириб, чопиб юрганини қайдан билайлик?..

Хуллас, Дон айғири туйқусдан ўлиб қолди. Биз ўша пайтда одамлар “улуг шибер” деб атайдиган, Улу-Саз деган яйловда эдик. Бу ерларда узун-узун, бесёнақай заҳарли ўт-ўланлар кўп ўсарди. Бизнинг йилқилар бундай ўтларни яхши билишар ва уларга яқинлашмай, айланиб ўтиб кетишарди. Ўша бечора “меҳмон” Дон айғири бу заҳарли ўтларни қайдан билсин? У шу ўтлардан еб қўйиб, заҳарланиб ўлган экан.

Биз – барча болалар тўпланишиб, Дон айғири ўлган жойга жўнадик. Воқеани ўз кўзимиз билан кўргимиз келарди. Келдигу, серрайишиб туриб қолдик. Дон айғири узун оёқларини чўзганча тарашадек қотиб ётар, қорни ёрилгудек шишиб кетганди. Унинг оғзи карракадек очилиб, тишлари оқариб кўриниб турар, кўзи ойна каби ялтирас, боши букилиб қолган эди.

Йилқичилар эса айғирнинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб қарашар, бошларини чайқаганча қайта-қайта афсусла-

Чингиз АЙТМАТОВ

нишар, қовоқларини солғанча, шундай азамат отнинг қандай ўлиб қолғанлигини тушунмай ҳайрон эдилар. Уюрни доимо бошлаб юрган, қулондан ҳам соғлом, шундай йилқи кутилмаганда қандай қилиб ўлиб қолғанини барча бирдек ақлига сиғдира олмасди. Аслида гап бошқа ёқда эди. Улар йилқининг ўлганига эмас, эрта кунда юқорига қандай қилиб бунинг жавобини бериш ҳақида бош қотирадилар. Наслли бир айғирнинг ўлими колхоз етакчилари учун ҳам тақдирларини ҳал этадиган бир воқеа эди аслида.

Бўлар иш бўлган, бўёғи синган эди. Энди биргина амал қолган, бу ҳам бўлса наслли отнинг қандай қилиб ҳалок бўлгани батафсил ёзилган бир тилхат — акт зарур эди.

Оувуга чопар юбориши. Эртаси куни у билан бирга яйловга сариқ сочли ўрис бир киши — мол духтури етиб келди. Йилқичилар бўлса, айғирнинг ўлими сабабини англата олмай овора эдилар. Рус киши эса ўзига қараб жовдирашиб турган йилқичиларнинг оғзига қараганча ҳеч ерида жароҳати бўлмаса-да, сулайиб ўлиб ётган отни гир айланиб нима дейишини билмай, ҳангуманг эди. Отнинг оғзини очиб кўриб, ҳеч бир ерида жароҳат изини кўрмай, не бўлганини тушуна олмай баттар боши қотган эди молдухтурнинг. Йилқичилар эса русчани билмаганликлари учун не воқеа содир бўлганини сўйлай олмасдилар. Ўрис эса қирғизча билмас, у пайтда икки тилни билганлар жуда кам учради.

Шу маҳалда отбоқарлардан бири Ойимхон бойвуччанинг набираси ўрисча билишини эслаб қолади-да, катта энам ҳузурига югуради. Чопар энамдан айғирнинг қандай қилиб ўлганлигини ўрис духтурга ўрисчалаб тушунтириб беришимни илтимос қиласди. Мен одатдагидай ўртоқларим билан ўйнаб юрадим. Катта энам менинг қўлимдан тутиб:

БОЛАЛИГИМ

— Юр, улууларга тилмоч бүласан! — деб етаклаб жүнди. Мен эса ўйиндан қизғаниб тайсаллаб, күнмайман. Катта энам қистайди:

— Қўйсанг-чи, худо урган! Сен ўрисчани биласан-ку. Тилмочлик қилмасант, барча қариндошлар сени ёмон кўриб қолади. Фақат сени эмас, ата-энангни ҳам ёмон кўриб қолишади. Бас қил энди! — дея тергаб овулдошлар тўпланиб турган ерга етаклаб борди. Одамлар эса ўлган айғирни гир айланиб туришар эди. Ўрис киши улар ўртасида турарди.

У киши менга қараб ўрисчалади:

— Эй, бола! Саломатмисан? — деди.

Тўпланганлар серрайишганча, сас-садосиз менга тикилиб туришарди. Мен ҳамон ўзимга келмай тортиниб турар эдим. У саломини яна қайталади.

— Зздравствуйте! — дедим мен ҳам унга.

— Сен менга ёрдамга келганга ўхшайсан? Кўп ақлли бола кўринасан? Қарагин, бу азamat отнинг ўлиб ётганини. Буни қандай қилиб ўлганини менга тушунтириб бер-чи! — деди рус киши эркалаган овозда.

Оломон ичидан бир оқсоқолроғи менга яқин келиб, сочимни силаганча айғирнинг қандай ўлганини тушунтириди. У менга шундай деди:

— Ўғлим, сен бу ўрисга бизнинг тоғда узун бўйли, заҳарли ўт ўсишини, айғир шуни еб қўйиб, заҳарланиб ўлганлигини айт. Бизнинг йилқилар эса бу ўтларни яхши билиб, емайдилар. Айғирнинг бу яйловга биринчи бор келиши. У бу ўтнинг фарқига бормай еб қўйган. Шундай деб тушунтиргин.

Мен ҳамон тортиниб турар эдим.

— Бўл энди, айт! — дейишарди одамлар мени туртиб, қисташиб.

Ҳайрон бўлиб турган рус киши чидамай мендан сўради:

Чингиз АЙТМАТОВ

— Нима бўпти, нима дейишди? — деди жиғибийрон бўлиб.

— Амаки, айғир заҳарли ўт еб қўйибди, — дедим мен аранғ тилим калимага келиб.

— Нима? Қандай заҳарли ўт экан? — деди ўрис дикқат билан.

— Бизнинг тоғларда баланд бўйли заҳарли ўтлар кўп ўсади. Ерлик йилқилар уларни яхши билиб, яқин йўла-майдилар. Бу от эса билмай ўша ўтни еб қўйибди, — де-дим мен таъкидлаб.

Йилқичи қария яна менга ўгирилди:

— Қарасин, заҳарли ўт егани учун ичи кўп кетган. Қорни шишиб кетгани ҳам шундан.

Мен рус кишига бу гапларни ҳам бир бошдан таржи-ма қилиб бердим.

Рус киши менга:

— Азamat! Ҳаммасини тушундим. Энди актини ҳам ёза оламан, — дея бир қофозга алланималарни ёза бошлади.

Йилқибоқарлар бирин-кетин қофозга имзо чекдилар. Русни бўлса, энамнинг ўтовига меҳмондорчиликка олиб жўнашди. Дарров қўзи сўйилиб, қўноқ сийлов удуми бошланди.

Мен эса одатдагидек бўз уйимиз атрофига болалар билан ўйнаб юрар эдим. Бир маҳал ичкарига чақириб қолишди. Катта энам тўрда савлат тўкиб, фахрланганча менга қараб ўтиради. Мезбонлардан бири менга ёғли илик узатди:

— Сен жуда пишиқ бола экансан. Шу ердалигинг асқотди, бўлмаса, ўрисга гапимизни тушунтира олмай овора бўлардик. Мана, ол, сенга устухон! — деди. Мен суюниб иликни олдим.

Ўшандан бери икки маданиятга хизмат қилиб кела-ман. Бу воқеа менинг бу борадаги илк тажрибам эди.

Болалик дунёмни ларзага келтириб, ҳаётимда ўчмас из қолдирган ушбу воқеа шу кундан бошлаб, тақдиримнинг ажралмас бир бўлагига айланди. Қисмат менга икки тилни билмоқни насиб этган экан. Бири она тилим, иккинчиси ўн саккизинчи асрдан бери, икки юз йилга яқин вақт биз билан ёнма-ён яшаган, тақдиру толеимизга ёзилган рус тили. Рус тили бизнинг, Туркистоннинг тарихий, маданий ривожига улкан улуш қўшди. Рус тилини билмоқ ҳаётимиздаги муҳим бир омил бўлиб қолди.

Мен буни сиз шоҳиди бўлганингиз каби ўз бошимдан ўтказган жойим бор.

АТАМДАН ҚОЛГАН ХОТИРАЛАР

Атам кўз олдимда шу тахлит гавдаланади: қоп-қора қуюқ сочи, ўша кўмирдай қора сочнинг бир тарафидаги тиккайган бўлаги, ишга киядиган ҳарбийча кўйлаши, қўнжи узун булғари этиги...

Атам кўпинча қўш от қўшилган арава билан юрар эди. Аравада икки кишилик ўтиргич бўлиб, усти тери билан сириб қопланган эди. Атам доимо араванинг ёрқасида ўтирас, олдинда эса аравакаш.

Атамни эслашим билан Фарfonona тарафдаги лойсувоқ йилар кўз олдимга келади. Пахса ёки гувала деворлар билан қуршалган айвонсиз, усти ва ёnlари теп-текис ер ѿмлари бўлгувчи эди.

Фарfonанинг турмуш тарзи бир бошқача. Эл бирлашиб, аҳил-иноқ яшашади. Қишлоқларда аёлми эркакли иттифоқ бўлишиб, оқсоқоллари сўзини ерга ташлайдилар. Улар яхши-ёмон кунларда ҳам доимо бирга ўладилар. Бундай аҳиллик бугунги кунга қадар Ўзбекистонда сақланиб келади.

Минг тўққиз юз ўттиз тўртинчи йилнинг боши. Менинг олти ёшли бола кезим.

Атам Тўрақул ўз ерининг белгили инсонларидан

Чингиз АЙТМАТОВ

бири бўлган. Хат-саводи эрта чиққан. Жамбулдаги Авилиёата номли рус мактабини битирган, ўттизга етар-етмай, давлат хизматида ишлаган одам эди.

Тўрт тарафда колхозлаштириш деган катта сиёсатнинг дағдағаси. Бутун ҳалқ асрий ҳаёт тарзи ва дунёқарашини ўзгартириб, янги сиёсатга ўзини урган, ҳукумат тўп-тўп қилиб ўқитиб, одамларнинг хат-саводини чиқариш чорасини кўрар, ўзларича озодликка чиққан одамлар бой ва қулоқларни таг томиридан йўқ қиласиз деган гоялар билан яшаган ҳолда келажакнинг умидли кунларини кутардилар.

Аравон тумани Фаргона водийсининг пахта экила-диган ерларидан иборат. Пахта қора тер билан йўғрилган, меҳнат билан оқарадиган бир ўсимликдир. Уни экиб, ҳайдаб, сугориб ва териб олмоқ узлуксиз, кўпчиликнинг бирлашиб ишлашини талаб қиласиди. Отам мана шу ишларга бош-қош эди. У куну тун тиним билмай аравада юрар, чарчадим-толиқдим демасдан далама-дала кезарди. У ҳар доим эл орасида эди.

Болалигим очарчиликда ўтди. Девона ва тиламчилар ҳозир ҳам худди ўша пайтдагидек кўз олдимда гавдала-нади. Улардан бири – кичик болакай бизникига тиним-сиз келар эди. Ўн-ўн бир ёшларда бўлса керак. Егулик тилаб, бир амаллаб кун кечириб юрар эди. Очиқ турган дарвозадан ёки деразадан бошини суқиб аянчли оҳангда хайр-садақа сўрарди. Русча, қирғизча аралаштириб:

– Мамочка, мамочка! Курсак пропал! Ё Мамочка! – дегувчи эди.

Унинг киши дилини юмшатувчи овозидан раҳми келган апам бир бурда нон ёки емакни ўраб, унга бериб келишни буюарди. У айланиб-ўргилиб бизникига келаверарди. Бора-бора мен у билан дўстлашиб кетдим ва бирга ўйнайдиган бўлдик. Бир куни атам буни пайқаб қолди ва унинг кимлигини сўради. Ўша болага танга берганимда у роса суюнган эди.

БОЛАЛИГИМ

Тиламчи бола ҳар доим бир хуржунни күтариб юрар эди. Ҳали-ҳали кўз ўнгимда. Ўша хуржуни тол-тол бўлиб сўқилиб кетганди. Унинг хуржунида катта қалай консерванинг бўш идишлари юрарди. Иккимиз хас-хашак тўплаб ўт ёқардик, у ўша консерва қутисида було-миқ пиширас эди.

Бир марта атам иккимиз Андижонга бордик. Бу сафар унутилмас бир воқеа сифатида хотирамда муҳрланиб қолган. Андижон – Фарғона водийсининг энг йирик шаҳарларидан бири эди.

Йўлчилик узоқ кечди. Биз йўл-йўлакай тўхтаб-тўхтаб, дам олиб борарадик. Йўл бўйи одамлар отам билан сўрашиб-суҳбатлашар, алланималарни сўрашарди. Элнинг яшаш шароити оғир эди. Қандай сўров-саволлар берилмасин, атам уларга умидлантирувчи жавоблар қайтарар, ўз маслаҳатларини берарди. Халқнинг кўпчилиги янгича турмуш тарзига тушуна олмай аро йўлда қолганди. Колхозлаштириш шу муаммони ечиши керак эди. Ёлғиз умид шу коллективлаштиришдан бўлса-да, оғир ҳаёт элнинг белини букиб, эзив ташлаганди.

Ана шу ташвишларнинг барчаси бир одамга – ақлли, ҳар доим жонсарак, толиқмай ишлайдиган отамга қолгандай эди.

Бир оз фурсат ўтгач, атамни Москвага юбориши. Бунинг сабабини мен билмас эдим. Мен фақат бир нарсани билардим – биз Фрунзега (ҳозирги Бишкекка) қайтиб келганимиз билан барибир атам деярли уйга келмас эди. Кейин билсам, Москвага ўқишига кетибди. Юқори ташкилотлар давлат ишидаги таниқли қодирларни ўша давр сиёсатини янада пишиқроқ эгаллашлари учун Қизил профессорлар институтига ўқишига жўнатаетган экан. Улар орасида атам ҳам бор эди. Шу баҳона биз бир ярим йил атамни кўрмадик.

Биз бир атадан уч фарзанд эдик. Мен, опам ва укам.

Чингиз АЙТМАТОВ

Шундай қилиб охири апамиз бизни атамизга — Москвага олиб борадиган кун етиб келди. Бу кунлар менинг эсимда қадимгидай яхши сақланиб қолган. Қариндош уруғларимиз тұпланишиб бизни Фрунзедан кузатиши. Поезд Жамбилга келиб тұхтаганида, бекатда, Таласдан келган қариндошларимиз йиғилишиб, бизни узатиб қўймоқ учун тұпланишиб, кутиб туришарди. Улар бизга йўл учун озиқ-овқат ҳам фамлаб келишганди.

Биз поездда роппа-роса беш кун йўл юрдик. Йўловчиларнинг ҳар бири ўз фами-ташвиши билан банд. Фақат биздагина бир идиш бўлиб, унга қайноқ сув олиш имконига эга эдик. Одамларнинг барчаси қоринларини тўйғизиш билан овора эдилар. Бу олис йўлчилик мен учун ҳаётимдаги энг романтик сафар бўлиб қолди. Ахир, Москвага боряпмиз! Умримда илк маротаба Москвага — отажонимга боряпмиз! Апам ўша ёқда яшаб, ўша ерда ўқишимизни айтиб юрарди. Атам Москвада оиласиз юрганини раҳбарларга билдириб, болачақасини олиб келишга рухсат олган экан.

Ўша сафар-саёҳатнинг эсдан кетмас хотиралари Орол кўли ва унинг соҳилларида қолиб кетди. Бу кўл у пайтда учи-қўйруги йўқ даланинг ўртасида чайқалиб ётган кўм-кўк денгиз эди. Ҳаётимда илк бор кўрган денгизим ҳам Орол эди. Унинг залворли тўлқинларининг темир йўл изларига келиб урилиши ҳали-ҳануз кўз ўнгимда.

Поезд бир неча маротаба тўхтади ва биз опам билан ташқарига чиқиб келдик. Опам Бойқуш биздан хавотир олиб, изимииздан қолмасди. Биз бўлса, кўзга илинган барча нарсаларни кўрмоқقا интилар эдик. Поезднинг ойнасидан денгизни кўрмоқ биз учун ўзгача бир сиру синоат эди. Денгиз билан поезд оралиғида одамлар наридан бери чопиб юришар, булар балиқ сотувчи қозоқ болалар ва қизлар эдилар.

Мени чайқалиб, тўлқинланиб ётган денгизнинг чексиз ва улуғворлиги ҳайратга солганди.

— Бу бола нега бунча ҳис-ҳаяжонли? Фильм барчамизга бирдек таъсир қилди. Бироқ ҳеч биримиз бор овозда бўзлаб йиғламадик, — деди мендан шикоят қилган бўлиб.

Атамнинг бу сўзларидан бир оз хижолат чексам-да барибир суюнганман.

1936-йилнинг ёзи ҳам келди. Москваликлар ёз ойларида дачаларига кетишади. Бизнинг ҳам Парфyonовка деган жойда дачамиз бўларди. Унга Ленинград темирийулидан бориларди.

Ёз ойларида поездлар серқатнов эди. Локомотивлар шаҳарликларни хутор ва қишлоқларга, у ердагиларни эса шаҳарга ташир, вагонлар доимо лиқ тўла бўларди. Биз ўшандада бироннинг дачасининг ярмини ижарага олганмиз. Бу пайтда оиласиз олти кишига етган, синглим Роза туғилиб, унга эндиғина тўрт ой бўлган эди.

Ҳаётимиз равон, турмушимиз осуда кечарди. Овулнинг болалари билан гоҳида урушиб-тортишиб ўйнар, узук-кун дарёдан чиқмасдик. Янги соғилган сут ичиб, қўзиқорин терардик. Биз бу ерда русларнинг қишлоқ ҳаётини бошдан кечирардик. Атам билан апам қўшниларимиз билан тўпланишиб таниш-билишларнинг тўю маъракалари ёки туғилган кунларини нишонлашга боришар эди. Биз болалар билан чиллик отиб ўйнар эдик.

Кунларнинг бирида бизга қўшни турган икки рус уришиб қолишиди. Бунинг устига ота-бола. Иккиси бир-бировини аёвсиз саваб, тепкилашарди. Уларга қараб туриб, қўрқувдан даҳшатга тушдим. Чинқириб йиғлаганча, уйимиз томон югурдим. Менинг кўкарған рангимни кўрган атам ўзини тута олмай ўша икки рус томон хезланди. Чамаси, улар мени урди деб ўйлаган бўлса керак. Воқеа тафсилотини англагач, аччиғланиб уйга қайтиб келди.

Кўрсатгич бармоғи билан мени кўрсатиб апамга:

Чингиз АЙТМАТОВ

— Бу боланг одам бўлмайди! У иккови фирт масти бўлиб ёқалашиб ётса, бу чинқириб йиғлаб юрибди. Шуям гапми?! Бунинг бу қадар таъсирчан, ҳайронман! — дея бўлган воқеани апамга айтиб берарди. Апам эса куйибишиб мени оқлашга уринарди. Ўша, кинодаги воқеа қайталанган эди. Икки кишининг муштлашиб бирбирини аямасдан тепкилагани юрагимни яралаб, ҳистуйғуларимни жунбушга келтирганди.

Парфироновкада бир ойга яқин ўша ердаги мактабга ҳам қатнаб юрдим. Темирийўл бўйидаги кечмиш рус тарихий уйини мактаб қилиб олишган эди.

Ата-энам ўзларини оддий кишилар каби тутгандари билан олис бир ўлкадан пойтахт шаҳар Москвага, давлат марказига келиб ўқиб, яшаётгандари билан фахрланаар эдилар. Улар чанқоқлик билан ҳаёт тажрибаларини орттиришар, имкон қадар кўпроқ нарсаларни ўрганиб олмоқ учун ҳаракат қилишарди. Дарвоқе, бу қисқа фурсатда кўп нарсаларни ўрганиб ҳам олишди.

Бироқ... Бироқ уларнинг Москвадага ҳаёти фожиавий равишда тугади, тамом бўлди...

1937-йил келган, сиёсий таъқиб атамнинг ҳам ёқасидан тутиб, ўз комига тортаётгандек эди...

Август ойида дачадан шаҳарга қайтдик. Атам бир фалокат юз беришини олдиндан сезгандек, бизни юртимизга қайтариб юбориш тараддудига тушиб қолди. Тақдирнинг бу даҳшатли балосидан қутулиб қолишга заррача ҳам илож йўқлигига, бу йўлдан чиқа олмаслигига кўзи етгандай ана шу қисматдан олислатмоқни ўйлаб, бизни Қирғизистонга жўнатишни лозим кўрди. Бизнинг бу мусоғир юртда кимсасиз қолиб кетишимизни истамади...

Бироқ қаёққа ҳам борар эдик. Фрунзега қайтиб бўлмас, бу ер ҳам нотинч. Москвадан бизни бадарға этаётган даҳшат бу шаҳарда ҳам ўлим исини анқитиб ке-

зарди. Бошқа борадиган еримиз йўқ, оиламиз эса олти жон эди. Шу оғир тақдир тошининг панасида биз учун милтираб турган бир умид ўти – ёлғизгина Маймоқ қолган эди. Текис дала ҳам шу ерда тугаб, қирлар бошлинар, сўнгра тепаликлар, юксак тоғлар ўлкаси Шакар... Шакар, Кўксой ва Арчалининг йўллари шу Маймоқда қўшилиб, ундан сўнг бошқа катта йўлларга уланадилар. Маймоққа поезд катта тоннель орқали ўтиб келарди.

Машҳур тоннель. Катта атам Айтмат, атам Тўракул иккиси бу тоннелни барпо этишга кўп куч сарфлашган. Бу тоннелни қуришда атам жонини аямай ишлаган. У қисқа умри давомида эл учун анча-мунча иш қилишга улгурган, кўпчилик манфаати учун қўлидан келганини аямаган. Энди эса ана шуларнинг жазосини олди. Олса-да, ҳаётини бахшида этиб, товон тўлади...

Биз нима учун, нега ва кимдан қочиб, кимларнинг олдига кетаётганимизни у пайтда унчалик англаб етмаган эканман. Бироқ юрагим қандайдир хавф-хатарни туди. Буюмларимизни йиғишириётган атам билан апамнинг қайгули нигоҳлари, қўрқув тўла кўзлари қандайдир бир фалокатнинг хабарини айтиб турарди. Атам биз билан кета олмас эди. Буни ишидан рухсат бермаганида уққан эдим. Шундай аҳволу руҳиятда атам бизни кузатиб, йўлга солиб қўймоқ учун чексиз куч-файрат кўрсатди. Бизни ўз элимизга, укаси Рисқулбекка жўнатди. Худо ёрлақаб агарда у тирик бўлса...

1937-йил августининг охирги кунларида буюмларимизнинг кўпини сотиб, кераклиларини йигиб, апам, олти ойлик синглим Розани олиб, тўрт тувишган бир бўлиб, қайтмоқ учун йўлга чиқдик. Атам бизни Қозон вокзалидан кузатди. Поезд юра бошлаганида ҳам одатда эшиклари очиқ бўлади. Вагонлардан биттаси қўшимча бўлиб, эҳтиёт шарт учун бўш экан. Купелардаги каравотлар икки қаватли эди. Атам бизни шундай купелар-

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

дан бирига жойлади. Хайрлашди. Апамнинг үшандаги кўз ёши, атамнинг фамгин чимирилиб турган қиёфаси худди кечагидай кўз олдимда турибди...

Ўшанда вагонда одам кўп эди. Бир-бирларини турткилашиб, йўловчилар ўз жойларини қидиришар эди.

Менинг атам бўлса, жила бошлаган поезд билан бирга аввал юриб, сўнгра чопиб келар, бизга тинимсиз қўл силкир эди...

Мен купедаги каравотнинг устки қаватида эдим. Барча-барчасини сезиб, туйдим. Бир-биримизни бундан сўнг кўра олмаслигимизни-да билгандай эдим. Шундагина ҳўнграб йиглай бошладим. Кўзга ботгулик қоронфи тунни қоқ ёриб, ўксисб-ўксисб йиглаб ётдим. Апам бечора ҳар замон туриб мени овунтирмоқчи булиб ёлворади:

— Ёлғиз эмасмиз, ўғлим! Қарагин, одамлар бор, ёлғиз эмасмиз! — дер эди фамгин ва паришон бир аҳволда.

Шу тахлит атам билан айрилишдик.

Қозогистондан ўтиб бораётганда поездга қозоқлар чиқдилар. Улар бизнинг аҳволимизни уқиб, мени овунтириб, юпатиб боришарди.

Қайтадан Орол кўли бўйлаб йўл юрдик. Маконимизга қайтдик, оғир ва машаққатли турмушга қайтдик...

1937-йилнинг 1-сентябрини умр бўйи унутмайман...

Беш кундан кейин, тунга соат иккилар чамасида Маймоқ станциясига етиб келдик. Қариндошларимиз бизни кутиб олдилар. Улар тайёрлаган аравада биз Шакарга қараб жўнадик. Ата юртимизга — Шакаримизга!

Шундан сўнг Шакарда яшаб қолдик.

ҚАШҚИРЛАРГА ДУЧ КЕЛГАНИМ

Болалигим хотиралари саҳифаларида қашқирларнинг ҳам алоҳида ўрни бор. Менинг кўрган-кечиргандарим ва овулдошларимнинг бошидан кечган воқеа-

ларни эшилсангиз, бизни умр бўйи қашқирлар ичидаги яшаган деб ўйлайсиз. Улар доимо қўй қўраларига, бирда-ярим ёлғиз мол-ҳолга оғиз солиб, одамларнинг тинчини бузишарди. Қашқирлар тўғрисидаги кексалар айтиб берган қанчадан-қанча ҳикоялар эсимда қолмаган. Ўзим эса қашқирларга икки марта юзма-юз келганман.

Апам қасалманд эди. Наслдан наслга ўтадиган кетер ревматизми деган хасталикдан азоб чекарди. Оёқ-қўлларининг бўғинлари вақти-вақти билан шишиб кетар, зирқираб оғрир эди. Шу аҳволига қарамасдан бева апам тўрт болани боқиб ўстирди.

Кировка деган овулдан – район марказидан (*ҳозирги Қорабура райони маркази Қизиладир овули – таржимондан*) апамга бухгалтерлик иши топилганидан, биз у киши билан бирга ўша ёқقا кўчиб кетдик. У ерда укам, опам ва мен учовимиз мактабга қатнай бошладик. Уруш бошланиши билан янада кулфатли, оғир замон қўша-қўша келди. Жон сақламоқ кундан-кун оғирлашиб, эл қора қорнини тўйғазишни ўйлаб, эртага нима еймиз деган даҳшатли ташвишнинг домига тушиб қолди. У даврнинг энг аччиқ, энг аянчли мавзуси-да, драмаси-да ўлим эди.

Жийда Шакардан анча узоқда. Жамбулга яқин. Биз эса Шакарга Кировкадагидан икки ҳисса олислаган эдик.

У пайтдаги тартиб бўйича апам ҳам бошқалар қаби меҳнат ҳақига картошка билан дон олар эди. Шу арзимас меҳнат ҳақига қарамай эплаб-сеплаб бир уй болани боқарди. Тўрт боладан ташқари аммаси Гулша апани боқмоқ ҳам апамнинг бўйнида эди. Гулша апам ҳам қасалманд, унинг эри ҳам ҳукумат ишларида ишлаб юриб, 37-йилдаги қатағоннинг қурбонига айланган эди.

Гулша апа узоқ муддат турмуш ўртоғини тирик-

дир, эрта-индин бирор тарафдан келиб қолар деб күтиб юрди. Умидли дунё-да. Бироқ эри қайтмади. Ёлғиз ўғли Асфандиёр Жанишев мендан бир неча ёш катта эди. Уруш бошланиши билан фронтта кетди. Қайтиб келганида эса биз билан бирга яшади.

Гулша апа обдон ақлли ва тадбирли аёл эди. Уй юмушларини бажарып, бизни тарбиялашда-да апамга күп күмак берди. Оиламизда күп жон бўлганлиги учун қорнимиз ошга тўйган эмас. Шакардаги яқинларимиз бизга қаравашиб туришарди. Улар биргалашиб биз учун беш пуд буғдой тўплашган. Буни олиб келиш учун апам колхоз раисининг икки от қўшилган аравасини сўраб олганди.

Дон солиш учун бўш қопларни аравага ташлаб апам икковимиз йўлга чиқдик. Таласдаги чўнг ошуудан тезроқ ўтиш учун шошилиб кетиб бораардик. Кун ботишига қараб, Шакарга боряпмиз. Мен солиқчилик қилиб юрганимда ўша нотаниш ва фалати одамга дуч келган йўл орқали юрар эдик. (*Бу ҳақда кейинги бўлимларда сўз юритилади – таржимон*).

Ҳа, бу ўша йўл эди.

Тонг-азонда Жийдадан йўлга отландик. Кировкага етганимизда кун чошгоҳ бўлиб қолган. Отларга ем бериб, йўлга тайёрлаб, бир оз дам олдик-да, яна йўлга чиқдик.

Қаф этган қарга йўқ кенг далада кетиб боряпмиз. Аравани мен ҳайдаб борар эдим. Апам орқада ўтиради. Бир маҳал йўлга яқин жойда турган ёлғиз бўз итга қўзим тушди. Унинг қулоқлари типпа-тик бўлиб, тўппа-тўғри бизнинг аравани кўзлаб чопиб келарди.

— Апа, ана қарагин! Қарасанг-чи, бир ит бизга эргашиб келяпти, — дедим апамга.

Апам бурилиб бир оз қараб турди-да:

— Бу итга ўхшамайди — деди фалати овозда.

— Ит бўлмай нима у?

Бу сўзни эшитиб бизга эргашган жондорга қараб туриб қўрққаним йўқ, қайтага ҳайрон қолиб:

— Фалати, бу қашқир бу ерда бизни нега кутиб турибди экан? — дедим.

Биз жондорнинг ёнидан илдам ўтиб кетдик. У кўринмай қолди.

Бир оздан кейин, беш-олти чақирим йўл юргач, яна ўша қашқирга йўлиқдик. У йўлнинг биз кўрган тарафига турарди.

Отлар қашқирнинг ҳидини олиб, типирчилар, безовта йўргалаб, илдамлашган эди. Бироқ кўп ўтмай шаштидан қайтиб, чарчаши. Шу пайт ўша қашқир кутилмагандан яна пайдо бўлиб, йўлнинг у тарафидан бу тарафига чопиб ўтар, зум ўтмай кўздан фойиб бўлиб, яна кўриниб қоларди. У биз билан бир қадар олис йўл юриб келганига бир чети ҳайрон бўлсан, бир чети ишонмас эдим.

Апам бўлса, қўрқиб қолган, танасини қалтироқ босиб, йиғлар эди:

— Энди нима қиласиз? Бўрилар тўпланишиб, тўп-тўп бўлиб юради дейишади. Тўдаси билан бўлса, одамларга тажовуз қиласи дейдилар. Қай кунларга қолдиг-а?

Менда эса қўрқиш туйғуси йўқ эди. Бу қашқир тўдасидан айрилиб, адамиб қолган бўлса керак, деган ўйда қўрқмагандим.

Ярим тунда Шакарга етдик. Бизни кутиб олган тувандаримизга қашқир ҳақида айтиб бердик. Улар ҳам ҳайрон бўлганларича ҳикоямизни эшитиши.

Донни тегирмонда тортириб, отлар дам олсин дея бир кун Шакарда қолдик. Қайтганимизда эса икки киши бизни Кировкагача кузатиб қўйди. Бу қашқириларга илк бор йўлиқишим эди.

Иккинчиси бўлса бошқачароқ, қўрқинчлироқ тарзда юз берган.

Эндиғи сұз шу ҳақда.

Уруш йиллари колхозга белгили ўлчамда солиқ режаси солинар, унинг амалга оширилиши юқоридан қаттық назорат қилинар эди. Режага күра дон экинлари: гүшт, картошка, жұхори ва қанд лавлагини йиғиш жарайёнида лозим бұлған миқдордаги маҳсулот йиғиб-териб, давлатта топширилиши керак эди. Қарздан боши чиқмайдыган колхозчилар кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлашарди.

Үшанды қирғиз колхозчилари құрққанларидан чүчқа боқишига мажбур бўлдилар. Бу юмуш бир тарафдан ғоят жирканч, разил иш бўлиб, ундан ташқари ерлик аҳоли учун емоқ-ясоқ саналган эт эди. Қолаверса, мусулмончилик, яъни шариат қоидасига кўра ҳам уни истеъмол этмоқ макруҳ саналиб, ҳаром ҳисобланган. Маҳаллий раҳбарлар бу ноқулай вазиятдан қутулмоқнинг йўлини излашар эди. Улар бир ўқ билан икки қуённи уриб, давлат қўйган режани бажариш билан бирга маҳаллий халқнинг диний туйфуларига қарши бормай, эътиқодларига шак келтирмаслик учун чўчқа боқишини таласлик ўрисларга топширишган.

Шуйтиб, уруш йилларида бу атрофда чўчқани ўрислар боқишиган. Чўчқа боққан ўрис оиласлари бизнинг Жийдада ҳам яшар эдилар. Улар тегирмон юргизиш билан бирга чўчқа ҳам асрардилар. Булар Россиядан атайин демобилизация қилинган икки оила эди. Чўчқаларни эса тегирмондан чиққан кепак билан боқишаради.

Семирган чўчқаларни гўштга топшириш фурсати келган эди. Бу пайтда бўрдоқиларни Грозний деган овулга элтиб, сўқимга топширадилар. Темирийўл станциясига яқин бўлгани учунми, биз чўчқаларни ўша Грознийга олиб бориб топширишни бўйнимизга олдик. Грозний эса Шакарга яқин эди. Хўжайнимиз шакарлик эканимни билганиданми, бу ишни менга юклади.

— Құш от қүшилган аравани ол-да, чүчқаларни унга солиб, Грознийга етказиб бер! — деди у менга буюриб.

Грозний йүлини беш құлдай билганим учун дарров рози бўла қолдим. Бир отлиқ билан яна бир ёрдамчини — икки кишини менга қўшиб беришди. Ҳужжатларга жавобгар мен эдим. Апам керакли қофозларни расмийлаштириб, раисга қўл қўйдириб берди. Буларни ҳам Грознийга етказишим керак эди.

Кундуз куни йўлга чиқдик. Чүчқаларни аравага солишаётганда чийиллаганча хур-хурлаб, ўзларини дуч келган тарафга ота бошлишди. Уларни тушовлаб, аравага юкладилар-да, устини сомон билан ёпиб қўйишиди. Отлар чүчқанинг чийиллаганидан ҳуркиб, қўланса ҳидидан безовталаниб боришарди.

Йўлдошлар маслаҳатлашиб, кичик довон орқали юрмоқликка қарор қилдик. Бу йўлда икки ошув бор эди. Бири Жамбул билан Талас аймоғи ўртасидаги чўнг довон. Бу ошув орқали Шакар, Грозний, Арчагул ёки Кўксойга бориларди. Катта довоннинг йўли кичик ошувдан узоқроқ эди.

Бу икки йўл билан Талас аймоғи бугунгачайин сиртқи дунё билан боғланиб туради. Биз асосан катта довон орқали юрардик. Кичик ошувни қўпчилик билмасди. Кичик довоннинг йўли ночор бўлса-да, қисқа бўлиб, манзилга тезроқ етардик. Мендан ёши улуғ икки йўлдошим бу чўчқалардан эртароқ қутулиш учун кичик довон орқали юришни лозим кўришди. Бу йўл орқали бундан кейин ҳеч қачон юрмадим.

Ҳозир ҳам кичик ошувнинг асфальтланган йўлидан ўтар эканман, ўша, чўчқа топширгани борганимни эслайвераман. Кичик ошувгача кенг дала. Биз кечга яқин довонга етдик. Йўл тор, тоғни оралаб ўтгунча роса қийналдик. Йўлнинг бир томонида каттакон сой оқар,

Чингиз АЙТМАТОВ

ёкасида эса шамол тегирмони бор эди. Тегирмонни қи-
яликдан түсіб турувчи компас үрнатылған уй ҳали-ха-
нуз ёдимда.

Кеч кириб қолган. Тегирмонга етганимизда уй дар-
часидан ёруғ күриниб турарди. Қиши куни бұлганидан
совқотиб қолгандик. Катталар:

— Тегирмончиникида ётиб қолайлык-да, — дейиши.

Бу гап менга маңқул келиб, ичимда хурсанд бұлдим.
Совқотган, йүлнинг эса ярмини босиб үтган эдик. Би-
роқ уйга етганимиз билан чироқ учди...

Катталар кичиксан деб мени тегирмончининг уйига
жүнаташди.

— Бор, бориб эшигини қоқ, құниб кетайлык деб айт!
— дейиши.

Аравадан тушиб, үша ёлғиз кулбанинг ёнига бориб,
эшигини қоқдим. Сас-садо йүқ. Сойнинг шарқираган
овози эса тинмасди. Буғдой тортишаётгани учун балки
тақиллатганимни эшитмагандир деган хаёлга бордим.
Эшик ва деразани қаттиқ ва тинимсиз қоқа бошладим.

Ичкаридан:

— Киму? — деган эркакнинг овози чиқди. Унга жүр
оханғда аёлнинг ҳам саси эшитилди:

— Сенга нима керак?

— Биз йүловчимиз. Сиздан бошқа борар жойимиз
йүқ. Бир оқшом турайлык. Эртага тонг отмай кетамиз?

— дедим ялинган оханғда.

— Сизлар кимсизлар?

Мен Жийдадан Грознийга бораётганимизни айтдим.
Ичкаридагилар индамай қолишли. Чироқ яна ёнгунига
қадар бир чой қайнагулик вақт үтди. Сүнгра фийқиллаб
эшик очилди. Учовимиз ҳам уйга кирдик. Уйда одам
күпдек эди. Биз кирган бұлмада икки йигит үтиради.
Тегирмончи арпа билан буғдойдан ясалған бұзага жүхори-
ри солаётган эди. Қиши кунлари эркаклар буни жүхори-

бўза дейишиб, тўпланиб ичишарди. Ичкарига бир бола ва икки ўрта ёшли одамдан бошқа ҳеч ким кирмаганини кўргач, улар биздан хавфсирамай қўйишиди.

Иккиси бирдек менга:

— Бизга яхшилаб айт-чи, эй бола! Қаёқдан келаётисизлар ва қаёққа бораётибсизлар? — дея мен томон ўгирилишиди.

Мен эса барчасини оқизмай-томизмай, майда-чуйдасигача айтиб бердим. Фақат чўчқа топширишга бораётганимиздан жирканиб, бурунларини жийиришиди.

— Шу тўнғизни аравада ташишга уялмайсизларми?
— дея оғизларига келган шалоқ сўзларни айтиб, бизни ҳақоратлай бошлашди. Мен билан юрган катта одамлар жон талвасасида ўзларини ҳимоя қиласар эдилар.

— Ахир, бу бизнинг қўлимизда эмас-ку? Бошлиқнинг буйруғига қандай қилиб бўйин товлаймиз! — дея ўзларини оқламоқчи бўлишарди улар.

Икки йигит бир оз инсофга келгандай бўлиб сўз қотишиди:

— Яхши, бўлар иш бўлибди! Бўзадан олинглар!? Бу ёққа келганларингни ва бизни бу ерда кўрганларингни оғизларингдан чиқара кўрманглар! Агар бировга бу уйда биз билан бирга бўза ичганларингни айтсанглар, ўзларингдан кўринглар! Тушундингларми?! — дея тъкилади улар.

Буларнинг кимлигини ўйлаб, мен шубҳалана бошладим. Тоғу тошлар орасида яшириниб юрган дезертирлар бўлса керак дея ўйладим. Оқшомлари исиниб олиш учун бўза ичгани тегирмонга тушишса керак. Биз буларнинг устига келиб қолибмиз. Мен ўзимни ёмон сеза бошладим. Бўза ичгилари келаётган бўлса-да, мен билан бирга келганларнинг юрагига ҳам ғулфула тушган эди. Уй эгаси аёли билан бизга устма-уст бўза узатиб, эртароқ кетишимизни ўтиниб сўрашарди.

Чингиз АЙТМАТОВ

Шундай қилиб тегирмончиникида құноқ бўлмай, кўз очирмас тун қоронғисида яна йўлга тушдик. Ташқарри ичкаридан беш баттар совуқ ва қоронғи. Бироқ бояги ичиб олган бўзамиз вужудимизни илитиб, коримизга яарди.

Кичик довондан бир амаллаб ўтдик. Ундан кейин кенг дала ястаниб ётарди. Икки шеригим ҳам бу сўқмоқларни мендан яхши билишмас экан. Грознийга борадиган сўқмоққа тушиб олсак бас, марра бизники. Нихоят ўша сўқмоққа тушдик. Бахтга қарши ой ёруф эди. Бир маҳал ён тарафдан шивирлаган товуш чиқа бошлади. Кўп ўтмай бир тўп қашқир бизга етиб келганини кўрдик. Отлар кишнаганча типирчилаб, ҳуркканча бизни олиб қочарди. Аравадаги чўчқалар бўлса, кекирдаги йиртилгудек бўлиб, чийиллай бошлашди. Қон исказан қассоблар қувиб келаётганини отлар қандай олдиндан сезиб, безовта бўлганини англай олмадим, Ҳайтовур, отлар кишининг хаёlinи қочириб кишнашар, жон талвасасида қочишарди. Чўчқаларнинг чийиллаганини эшитган бўрилар борган сари бизга яқинлашарди.

Шу алфозда қашқирлар араванинг биқинига келиб, биз билан мусобақалашгандай, арава билан баробар чопиб боришарди. Қўрқсан отлар эса баттар жон талвасасига тушган эди. Одамлар бор овози билан отларга жўр бўлиб қийқиришар, жиловни эплай олмай, тизгинни аранг тутиб борардик. Мен эса арава афдарилиб кетса нима бўлади, дея жоним ҳалқумимга келган. Бир пайт қўлимга илинган таёқни олдим-да, аламимни чўчқалардан олиб, бор кучим билан уларнинг дуч келган ерига савалай бошладим. Урганим сари улар қичкириб, дунёни бошларига кўтариб, чийиллашарди.

Бўрилар билан пойга, ўлим ва ҳаёт орасидаги кураш узоқ давом этди. Тонг оқариб келарди. Худонинг бизга раҳми келдими ёки ризқимиз бутун эканми, ҳарҳолда,

бilmадим, не сабабданким, бўрилар бизга ҳужум қилмади. Улар аста-секин биздан орқада қола бошладилару, охири умидларини уздилар. Икки арава одамлари билан омон қолдик...

Тонг-саҳарда рус овули Грознийга етиб келдик. Кўчадан ўтиб борар эканмиз, қувончимизга шерик бўладиган, ўпкамизни босиб қўядиган инсон зоти йўқ эди. Катта мусобақадан ғалаба билан қайтгандай суюнисхимизни айтмайсизми? Отлар араваларни аранг судраб боришарди. Жонга теккан тўнғизларнинг ҳам уни ўчганди.

Мен ўзимча “Энг муҳими, тезда шу чўчқалардан қутулиш керак. Битта-яримта қариндошим кўриб қолса ишни худо урди деявер, мени чўчқа боқиб юрибди экан дея бутун Шакарга ёйиб, шарманда қилади дея” ҳадисираб борар эдим.

Бир амаллаб чўчқаларни Грознийга топширдик-да, мен билан бирга келган икки киши араваларни олиб, Жийдага қайтди.

Мен эса илдизим томир отган Шакаримга қараб, яёв йўлга тушдим.

ОДАМ ЎЛДИРМОҚНИ КЎЗЛАБ...

Қирқ учинчи йилнинг февралида оиласиз бошига катта ташвиш тушди. Ўшандা биз Жийдада ярми нураб тушган, гувалакдан қурилган, аввал клуб бўлган эски жойда яшар эдик. Ўзимизнинг молхонамиз бўлмаганидан қишида биттагина сигиришимизни раиснинг рухсати билан колхознинг қўрасида сақлар эдик. «Сукра» отлиқ сигиришимиз бутун оиласизни боқарди. Уни мен ҳеч қачон унута олмайман. Бу говмишни гунажин пайтида, энди уруш бошланган кезлари қариндошларимиз энчи қилиб берган эдилар. Шу сигир бўлмаса, тўрт бирдек гўдак шак-шубҳасиз оч қолардик.

Чингиз АЙТМАТОВ

Ёз келишини сабрсизлик билан кутардик. Ёзга яқин Сукра бузоқларди. Қиша эса кун бүйи колхознинг оғилхонасининг ёнидан жилмай ёлғиз умид-тилагамиз бўлган Сукрамизни суву ем-ҳашагидан хабар олиб, қўни-қўшниларимиздан ортиб қолган овқатми ёки қотган нони бўлса сўраб олиб, унга ем қилиб берар эдик. Уйда эса ёз келиши билан оғзимизга оқ тегиб, қатиfu келагай, ўфузу қаймоққа тўямиз дея хаёл суриб, фалавонур қилиб ўтирадик.

Ўша куни тонг-саҳарда туриб колхоз оғилидаги сигиримизга қараб келиш учун борган совуқ қиши куни ҳечам эсимдан чиқмайди. Ҳаммадан бурун оғилга мен келардим. Подачилардан бирортаси бу маҳалда, ҳатто, уйғонмас ҳам эди.

Бир куни одатдагидай тонгда туриб келсан, сигиримиз жойида йўқ, боғлоғлик жойи бўм-бўш. Шохига боғланган арқон кираверишда чуваланиб ётарди. Оғилга кириладиган эшикнинг ярми синиқ бўлса-да, кеча-кундуз қулфлоғлик турарди. Оқшомлари сигирлар бошбоғисидан бўшалиб кетиб, ташқарига чиқа олмай, оғилнинг бирор бурчагига бориб туришар эди. Мен ҳам дастлаб шундай деб ўйладим. Ипидан бўшаб кетиб, бирор бурчакда тургандир дея хаёл қилдим. Оғилни бир неча марта қараб чиқиб, сигирни топа олмадим. Шундан сўнг оғилнинг бошқа бир бурчагидаги сомон уюми устида ётган қоровул томон югурдим. Сигирнинг қайда эканлигига у лаб-лунжини йиғиштириб, жавоб бера олмади.

— Балки бўшалиб, ташқарига чиқиб кетгандир, — деди у фулдираб мужмал оҳангда.

Бу жавобни эшлишим билан ичим туз қўйгандай ачишиб кетди. Сигир юриши мумкин бўлган барча сўқмоқларни елиб-югуриб қараб чиқдим. Моллар тўпла-надиган ва ҳар куни бориб сув ичадиган жойларни,

паст-баланд тепалик ва сойликларни қолдирмай изладим. Ахир, қандай қилиб якка-ёлғиз мол тонг-саҳарда оғилдан чиқиб кетиши мумкин?

Бошимизга катта бало келганини тушундим. Сигирнинг ўғирлангани аниқ эди. Апамга хабар бериш учун уй томон чопдим. Ўша дамда ёруғ дунё биз учун қора тунга айланди. Молимизнинг ўғирланганига шакшубҳа йўқ эди. Юракни чиқариб юборадиган бундай совуқ хабарни тонг отмай эшитган апам, укаларим нима қилишларини билмай мунгли йиглашиб ўтиришарди. Ҳеч кўпиртирмай айтганда, бу нохуш воқеа биз учун кунимиз ботгандай, умримиз сўнгига етгандай оғир фожия бўлди.

Бири биридан кичик, атак-чечак ўсаётган тўрт нафар норасида гўдак, ҳолдан тойиб астойдил қийналган апамиз, эридан айрилиб қолиб, бизни қора тортиб келган холамиз Гулша апанинг тақдири энди не кечади?

Эрлари фронтга кетган қўшни аёллар тўпланишиб келиб, бизга қўшилиб, ҳўнграб-ҳўнграб, уввос солиб йиглай бошладилар. Нолалари худога етадигандай бор овозда қарғаниб йиглардилар. Ўша воқеани, ўша пайдаги аччиқ ва дардли йифи сасларини эслаганимда ҳозир ҳам аламдан томоғим бўғилиб қолади. Оиланинг энг каттаси бўлганимдан, кичикларга ғамхўрлик қилиш, уларни ёмон кўзлардан асраб, қанотлига қоқтирамай, тумшуқлига чўқитмай ўстириш менинг зиммамда эди. Шуларни ўйлаб, аҳволни қўриб туриб, қандай бўлмасин, ўгрини топиб, лозим бўлса ўлдириш керак деган фикрга келдим.

Шу ўйда трактор ҳайдовчи қўшнимиз Темирбекнинг ѡлдига бордим. (90-йиллари Таласдаги тувганлардан унинг вафот этганини эшитдим). Темирбек иккимиз яқин эдик, ўтган куздаги шудгорлаш чоғида унга ёрдамчи, яъни сув қуювчи бўлиб, ёнида юрганман. У кез-

да Темирбек овулимиздаги ягона тракторчи эди. Тракторчи каби трактор ҳам овулда битта эди. Ўша пайтда бутун бошли бир овулнинг кўз тиккан нарсаси шу трактор эди. Ангорнинг у бошидан бу бошига борганча трактор радиаторининг суви қайнаб кетар, радиаторни сув билан тўлдириб туриш менинг вазифам эди. Сувни олисдан чеалакларда ташиб келардим. Ишим оғир эди. Темирбек иккимизга бу вазифа ишонилиб топширилганидан, шу туфайли тирикчилигимиз ўтаётганидан жонин-ботин, бор кучимизни аямай ишлардик. Бунинг устига у брон билан фронтдан олиб қолинган эди. Овулдаги экин далалари ҳайдовсиз, трактор эгасиз қолмаслиги учун катталар уни жангу жадалдан асраб қолгандилар.

Ўша тонгда аччиқ ва алам устида қоним қайнаб, сабрим тўлиб-тошиб, бошимни қаерга ураримни билмай, Темирбекнинг уйига жўнадим. Бордим-да, ҳол-аҳвол сўрашишга ҳам тоқат қилмай милтигини сўрадим.

Мен унинг овчилик милтиги борлигини билар эдим. Гоҳида бошқа овулнинг далаларини ҳайдаётганимизда ёқилғи тугаб, бекорчи бўлиб қолардик. Шунда у милтигини олиб чиқар, дуч келган нарсаларни отиб, эрмак қиласардик.

Уйига кириб борсам, у бетоб бўлиб ётган экан. Танаси оташдек ёниб, аҳволи оғир эди. Сигиримизни ўғирлатганимизни у ҳам эшитган экан.

Менинг авзойимга қараб туриб, дарров:

— Ол, олавер! Ана у ерда, шифтда осиғлиқ. Ўқ халтаси ҳам ёнида. Оғриб, буйтиб ётиб қолмасам, у абраҳни топиб, ўзим отиб ташлар эдим! — деди тишларини фижирлатиб.

Ўқ халтани елкамга осганча, милтиқнинг белидан тутиб, юрагимда ўч олмоқ ҳисси жунбушга келиб, Темирбекникидан чиқдим. Бутун фикру зикримни ўч

олиш туйгуси эгаллаб олган. Қандай қилиб бұлса-ла, ўғриларни топған жойда аёвсиз жазолайман деган ўй-хаёл билан бошим оққан томонга кетиб борар әдім.

Ұғрилар сигирни етаклаб, барибир узоққа кета ол-майдилар деган умид мени руҳлантириб турарди. Ахир, сигир деган жонивор от каби илдам юра олмайли-ла. Улар кундуз куни одамлар құзига күрінmasлик учун бирор пана-пастқам жойда қоронги тушишини кутиб, яшириниб ётгандир деган ўйда паст-баланд ерларни бирма-бир тинтиб чиқдим. Бундай пайтда кишининг хаёлини турли-хил фикрлар чулгайди. Молни бир пана жойда сўйишиб, тун чўкканча дам олайлик дея ухлаб ётишгандир деб ҳам хаёл қилдим. Ұғрилар ўзларича сигири ўғирланган уйда изларидан қувиб борадиган эр етган киши йўқлигини ҳам ҳисобга олган бўлсалар керак. Бу фикр янада қаҳримни келтириб, нафратимни қўзгарди.

Қўлимдаги милтиқни шиқирлатиб, уни отишта ҳозирлаб, қаршимдаги ўгри нечта бўлса ҳам отиб ўлдира-ман деб борардим.

Дала-даштни, тоғу тошларни, пасту баланд жойларни қолдирмай қидириб чиқдим. Боши айланган Мажнундек охири қаёққа бораримни билмай, дуч келган тарафга қараб наридан-бери бориб келавердим. Ҳаво совуқ бўлганига қарамай совқотмасдим. Танамдаги со-вуқни ичимдаги fazabim илитгандай бўларди. Томоғим қуруқшаб, қаттиқ қордан олиб еб қўяман. Укам икки-миз алиштириб киядиган кўзга босар ягона этигимни ҳам бу йўлда аямадим. Орқа-олдимга қарамай қор кеч-ганча ҳаллослаб югурадим.

Бир маҳали этигим чок-чокидан сўклилиб, қишининг қисқа куни тугай бошлади. Инсон зотини топа олма-лим. Бу ёруғ оламда фақат мен бордай, бу кўхна дунёда бир шўрпешана ёлғиз мендек аҳволим забун эди. Тева-

рак-атроф сокин. Чексиз узоқларга чўзилиб ётган жонсиз тоғлар, дов-дараҳтсиз теп-текис далалар мұлтираб тургандек эди. Яқин орада ўғрининг-да, сигирнинг-да садоси йўқ. Йўқ, йўқ! Из ҳам йўқ! Узофу яқинда ҳеч нарса йўқ.

Шунда менинг қалламга ўғрилар говмишни олиб, бу тарафларга келмай тұппа-тұғри Жамбулга қараб йўлга тушишган деган фикр келди. У ёқда молни сўйиб, этини сотишади. Бу ўй фифонимни фалакка чиқарди. Чиндан ҳам шундай бўлмаса эди... Кўп ўйланиб ўтирамай, шаҳарни кўзлаб, йўлга тушдим. Тун бўйи тинмай югурсамгина Жамбулга етишим мумкин. Мен бунга ҳам рози эдим.

Шерлигим тутиб, таваккал қилиб тоғ этагидаги катта йўлга – шаҳар йўлига тушдим. Шаҳарда қиладиган ишимни ўйлай бошладим. Бозорни ахтараман, боргўшт дўконларини тинтиб, сигиримнинг терисини топаман. Сигирни топсан бас, ўғрининг кимлигини кўзларидан биламан. Уларни?! Уларни қассобхонанинг орқасидан чиқиб туриб, отиб ташлайман.

Қўлимдаги милтифимни маҳкам ушлаганча, шитоб билан кетиб борар эдим.

Югуриб борарканман, ўй босганидан текис майдонда келаётган эшакли оқсоқолни ҳам пайқамай қолибман. Унинг бошида эскилигидан ранги ўнгиб кетган тери телпак, гарифона бир кўринишда эди. Бу мискин чол соқоли селкиллаб тўрт оёғи ерга тегиб тегмай пилдираб келаётган эшакни миниб олган. У кимсасиз бир мозордан чиққандек эди. Икковимизнинг йўлимиз бир чиқиб қолди. Хаёлим қочганидан саломни ҳам унутибман. Қайғуга чўмганимдан бўлса керак. Ёнидан ўтиб борарканман, қария менга ўгирилди.

– Тўхтагин, ўғлим?! Бирорни ўлдиргани боряпсанми?! – дея сўради.

— Ҳа! — дедим унинг бу сўрғига мижжа қоқмай жавоб берар эканман. — Ҳа, ўлдираман!

Ниҳоят, биз юзма-юз келдик. Тик қарашлик, Шунда мен унинг юзидағи кишини ўзига тортувчи бир илиқлигни, меҳрни пайқадим-да, ўша ишонч тўла кўзлари билан менга қараганида, унинг очиқ чехрасилаги маънени англадим. У бошини эгиб, менга салом бериб, деди:

— Ундай бўлса шошма! Менинг сўзимни тингла, бир оз ўзингни босиб ол! Нима учун ўлдирмоқчисан?

— Туғишига яқин қолган бўғоз сигиримизни ўғирлаб кетишиди. Тўрт туққанмиз. Энг каттаси менман. Апам билан холам бўлса касалманд...

— Ҳа, шундайми? Ёмон бўлибди, жуда ёмон бўлибди! Бироқ сен мени тингла! Ўч ёмон нарса. Қарғиш теккан ўфри бўлса-да, уни ўлдиришни ўйламаслигинг керак!

Қаҳрим босилмаган. Бақириб юборайин дейману, ўзимни зўрға босиб турибман.

— Сени тушуниб турибман, болам, — деб сўзида давом этди оқсоқол. — Ҳақиқатан ҳам аҳволларинг оғир экан. Мендек кекса одамнинг сўзларини уқиб ол, ўлдирма! Бундай нарсани ўйлаб ҳам кўрма! Уйингга қайт! Бу ҳаётда шундай номардликка борганлар сўзсиз жазосини оладилар! Сўзимга ишон! Жазо ҳар доим у билан бирга юради. Қўша ётиб, қўша туради. Бироқ сен уйингга қайтиб, ўғриларни ўлдиришни қайта ўйламасангина охир-оқибат баҳтли-саодатли бўласан. Баҳтнинг ўзи сени излаб топиб келади. Сен мени шунчаки гапиряпти деб ўйлама. Вақти-соати келиб менинг бу сўзларимни эслаб, тўғри айтганимни тушуниб етасан. Уйингга қайт, қарофим! Апангга бориб менинг сўзларимни айт. Мен ҳам йўлимда давом этайин. Сенга бирор ҳар қандай ёмонлик қилса-да, сен уни ўлдиришни ҳеч қачон ўйлама!

Оқсоқолнинг сўзларини англадим-да, индамай орқамга қайтдим. Қария эса аввалгидай эшагини йўл томон буриб, халалаганча жўнаб кетди.

Қаф этган қарға, қуқ деган қузфун учмас бийдек даштда шалпайиб, бўшашиб, бояги ўю хаёлларим парчаланиб, ноиложликдан милтиғимни орқамга осиб олдим. Энди унинг менга кераги йўқ эди.

Қуёш эса қизариб, ҳайдалмаган, оппоқ қор тўшалиб ётган далалар адогида оҳиста ботиб бораради. Не қилиларимни билмай, астойдил бақириб, ўкириб-ўкириб йигладим. Йигидан бутун вужудим титрарди. Аччиқ кўз ёшига бетимни ювиб, танам оғирлик қилғандай, оёғимни зўрга кўтариб босардим. Этигим яроқсиз ҳолга келиб қолган, оёғимга илашиб бораради. Қаршимда каттакон гулхан ёнаётгандек бўлиб кўринар, ҳайқирганча, шу ёққа қараб гапириб келардим...

Этнимда ўғридан ўч олиб, уни отиб ташлаш учун олиб чиққан зилдек оғир милтиқ осилганча солланиб келарди...

ҚОРА ҚОФОЗЛАР

Шакар – кўкка елка тираган Манас тоғларининг этагидаги ёйиқларда жойлашган. Овулни оппоқ қор ва кўм-кўк музлар қоплаган қоялар ҳалқаси қуршаган.

Атамнинг уруғ-аймоғи шу – Шакарда туғилиб, шу ерда умр кечирганлар. Қариндош-уругларимиз кўп эди. Улар билан баробар биз ҳам кўп яхши-ёмон кунларни бошимиздан ўтказдик. Уруғ-аймоғимизнинг ёрдами билан яратган пешонамизга ёзган кунимизни кўриб, насибамизни териб едик. Уруш йилларида уларнинг ёнида бўлдик. Шакардаги мактабда ўқидим. Атамнинг бир тувишган эжеси Қорақиз апамнинг уйида турдик.

1942–43-йилнинг қиши, уруш азоби барчани бирдек

эзіб, ажал уругини уфуриб турған оғир күнлар. Бу даврнинг азоб-уқубатини мен билан тенгдош болалар күп чекдилар. Овулдаги ишга яроқли, күч-қуввати бор эркакларнинг бари урушга кетган. Эжемнинг күёви Дұсали жездә ҳам урушга кетса-да, фронтта бормай, мәхнат колониясида ишлаб юрган. Құлидан иш келған эркак зоти борки, барчаси аскарга олиниб, улар қурол-яроғ заводлари ёки шу каби оғир бир тармоқда ишлашар, ёки бұлмаса ер ковлаб, окоп қазишиганды. Айримлари эса тош ва тупроқ ташимоқ учун Магнитогорск деган шаҳарға кетишиганды. Мәхнат батальонининг ахволи оғир бұлған. Ётар жойнинг тайини йўқ, офицерларига (қўлига) илингандын еб күн кечиришиганды.

Гапни чўзмасдан мени қандай қилиб колхозга солиқчи — финансент қилишигани ҳикоясини бошлайин. Солиқчи бўлишдан аввал колхозда олти ой хат ёзувчилик ҳам қилғанман. Бу мустақил ҳаётга қадам қўйиш йўлидаги атак-чечак тажрибаларим эди. Қандай қилиб мени колхозга секретар-хатчи қилиб олишди?

У пайтда колхоз раиси шу ерлик чўпон Турдубаев Қобилбек эди. Раҳматли дунёдан ўтиб кетди.

Ўшандаёқ у олтмишдан ошиб қолғанди. Обдан мәхнаткаш Қобилбек акани қўй боқиб юрган еридан чақиртириб, раислик курсисига ўтказиб қўйишиганды. У ўз отасининг отини илк тўрт ҳарфини «Турд» деб ёза олар, имзо чекиши лозим бўлса, ўша тўрт ҳарфни ёзиди қўл қўярди. Унга рус тилини билған, хат саводи чиққан бир ёрдамчи керак эди.

Мен эса ўз вақтида Фрунзе, сўнгра Москвада ўқиб, хат-саводим чиқиб қолған, рус тилини ҳам бинойидек биламан. Бу имкониятларим мени ўша кезнинг нигоҳи билан ҳийла билимлиларнинг сафига қўшар эди.

Қобилбек ака ҳеч кимдан маслаҳат сўраб ўтирайдай дарров мени ёнига чақиртириди. Уйга келишдими ёки

Чингиз АЙТМАТОВ

мактабдан олиб кетишдими, буниси эсимдан чиқибди. Ҳайтовур қидириб келган чопар мени отига мингаштириб:

— Сени раис чақиряпти! — дея Қобилбек аканинг олдига эргаштириб борди.

Раис менга синчковлик билан қараб, туриб:

— Ҳў-ӯш, қани айт-чи, неча ёшдасан? — дея сўради.

— Ўн тўрт ёшдаман — деб жавоб бердим.

— Э-э, баракалла! Ўн тўрт ёшимда мен бир қўра қўйни эплар эдим. Саводинг чиққанми?

— Ҳа, чиққан.

— Унда, бўлди! Колхозга хат-саводли, одобли кимдир керак. Сендан бошқа ҳеч ким йўқ. Бори фронтга кетган. Бизга бўлса, ишга ярамайдиган қари-қартанглар билан бола-бақраларгина қолди. Хайриятки, сен бор экансан. Ўқишингни ташлаб, овулга хатчи бўласан. Маъқулми?

У пайтларда бундай таклифларга тезда жавоб берилмас эди. Айтишлари биланоқ розилик бермасдан, талашиб-тортишиб, бир оз тортингандек бўлиб, сўнгра “Ўйлаб қўриб эртага жавоб берайин” дейиш керак эди.

Биз бўлса, улуғлар, Қобилбек aka каби инсонлар ҳар доим тўғри сўзлайди, уларнинг айтганидан чиқмаслик керак деган ўй билан улфайганмиз.

— Яхши, ишлаб қўрайин-чи. Балки эплаб кетарман, — дедим.

Ўйга келишим билан Қоракўз апам бу ишдан хабари бўлса керак, дарров мени сўроқقا тутди:

— Ҳа, болам. Улар нима дейишди?

— Овулга секретарь бўл деди, мен маъқул дедим.

— Ундей бўлса, ишингни дарров бошла! — деди аммам. Ичида мен билан фахрланаётган эди шекилли.

Туғишган акаси — атам репрессияда отилиб, сиёсатнинг ёзиқсиз қурбони бўлган. Шундан сўнг “халқ душманининг” оиласи дея бизни гуноҳкор сановчилар

ҳам кўп эди. Шундай бир шароитда ўн тўрт ёшдаги ўс-пириннинг колхознинг муҳим лавозимларидан бирига ўтириши фуурланадиган бир воқеа эди. Ўша замон шарт-шароити ҳам шуни тақозо этарди.

Колхоздаги хатчилик вазифаси менинг ҳаёт тарзими ни ўзгартириб юборди. Бу вазифани бажариш менинг ақлимга ҳам келмаган, тайёргарлигу тажриbam ҳам йўқ эди. Қисматдан қочиб қутулиб бўлмайди. Бир зумда оғир ҳаёт билан юзма-юз келган эдим. Мен халқ тирикчилигига оид барча статистик ҳисоб-китобларни тўплаб уларни ёзиб, йилномаларни, ҳисоботларни, протоколларни, актларни тушиб чиқишим керак эди. Ҳисоб-китоб, чорвачилик ва далачилик ишларининг барчаси овул кенгаши томондан бошқариларди. Юқорининг ҳар бир кўрсатмалари халқнинг барча талаб-эҳтиёжларини ёш бошим билан ёзиб, тайёрлаб, керакли жойга етказиш менинг асосий вазифам эди.

Овулдаги машаққатли ташвиш — солиқ йиғиши ҳам менга юкланган эди.

Августнинг охири сентябрнинг бошида колхознинг мендан олдинги солиқ йиғувчиси ҳам аскарликка олиниб, фронтга жўнади. У урушдан қайтиб келмади, ўққа учиб кетди...

Шунда овулга бир ярадор аскар келди. У ҳасса билан юрар эди. Ўшани хатчи қилиб олишди. Юра олмагани билан барибир майдон кўрган, хат танирди. У кишига хатчиликни топширдим. Мен эса солиқ йиғувчилик вазифасини давом эттирдим.

Бу солиқ деганимиз ўша даврнинг энг машмашали, энг муҳим тадбири — уруш солиғи эди. Бу билан давлатнинг харажати қопланарди. Ҳар бир дов-дараҳт экин-тикин учун солиқ тўламоққа мажбурсан, бошқа йўл йўқ! Бева-бечоралар, ночор ва қашшоқ кишилар оғир аҳволларини қанчалик баён этмасинлар, ҳеч бири

Чингиз АЙТМАТОВ

бу солиқдан қутула олмас эди. Солиқнинг миқдори расмий тартибда юқоридан белгиланарди. Мен уни халқдан йифиб, қайтадан ҳисоб-китоб қилиб солиқ бошқармасига ўтказар эдим. Солиқقا доир барча *хужжатларни тайёрлаб, пулни олганимда ўша кишига қўл қўйдириб, икки нусхада тилхат ёзар* эдим. Тилхатнинг биринчи нусхасини солиқ идорасига, иккинчи нусхасини ўзимнинг журналимга тикиб қўяр эдим.

Янги ишга анчагача кўника олмай юрдим. Борган ерингда пул талаб қилиб, «берсанг-чи, бер» деб қистайсан...

Ўша пайтда молиявий инқироз кучайиб, пулнинг қадрсизланиши ортиб борарди. Қоғоз пуллар чўнтағимга сифмас, гоҳида шамолда учиб кетиб, бошимни қотираради. Бир пуд жўхорининг баҳоси 3000 рубль. Колхозда ишлаган бир ишчининг ойлик маоши эса 50 рубль эди.

Одамлар топганини, қўлга илинган нарсани бозорга олиб бориб пулларди. Иложи йўқлар энг сўнгги молини ҳам сотарди. Уруш солиғидан қутулиш учун эл егулик картошкаю жўхорисини бозорга элтиб сотар, унинг ярамас ақласини олиб келиб, менинг олдимга улоқтираради. Бизнинг аймоқда қўлга илинадиган неки бор, Жамбулдаги Авлиёата бозорида сотилиб кетди.

Эндиликда ўйлаб кўрсам, ўша пайтларда халқнинг сабри-тоқати ва фидокорлиги ҳақиқатан юксак экан. Бугунги одамлар ўшандай қийинчиликларга дуч келсалар, ўша дақиқада кўчага чиқиб, бор арз-додларини айтиб солиб, халқ орасида оломончилик ҳукм суради. Ўша уруш маҳалида одамлар очликдан тишининг кирини сўриб ўтиришса-да, ўша мажбурий уруш солиғини тўламаслик уларнинг хаёлига ҳам келмас эди. Йўқ, бугунги кунда ҳеч ким ундей қийинчиликларга чида-

майди. У пайтда одамлар бундай қилмоқни ақлларига ҳам сифдирмас эдилар.

Бу хизмат мен учун ақл бовар қилмас сабоқ эди.

Хаётни кузатар эканман, ҳар бир уйдаги қийинчиликни, одамларнинг сабру чидамини ўз кўзим билан кўриб, барчасига гувоҳ бўлдим. Ўзим ҳам шундай оғир шароитда яшадим. Улар тўлаётган ақчаларни олмоқ мен учун бориб турган азоб эди. Йўқ, мен бунинг пул эканлигини, моддий бир бойлик эканлигини ўйлаган эмасман. Фақат бир нарсани, пешона тери, оқкўнгил, покиза ният билан топилган пул бўлгани учун у улуф, қуттуғ бир нарсалар учун сарф этилиши керак деб ўйлар эдим.

Кун бўйи шу машаққатли юмуш билан машғул бўлиб, керосин чироқ ёқилгандагина оқшом бўлганлиги ни ҳис этар эдим.

Қорақиз апам мен учун жонини жабборга берарди. Шакар билан Арчалида ўша кезда етти юзга яқин хонадон яшар эди. Ҳозир балки мингдан ошгандир. Мен бу икки қишлоқда боғлам-боғлам пулларни санаб олиб, ҳужжатларни тўлдирадим. Бу қофоз пулларни санаб, саралаб тахлаш керак эди. Тўплаган пулларимни ўз вақтида тийинигача санаб, банкга олиб бориб топширадим. Банк эса район марказида эди. Банкага пул ҳужжатларимни ҳам топширас эдим. Улар менга солиқни топширганлигим ҳақида ҳужжат-квитанция беришарди.

Районда молия бўлими бўларди. Мен тўғридан тўғри ўша бўлимга бўйсунардим. Бир неча хонасидан бўлак ҳеч нарсаси йўқ пастқам бинода ўтирамиз. Транспорт йўқлигидан ходимлар бир овулдан иккинчи овулга от билан юрадилар. Колхознинг отлари уруш йиллари ориқлаб, кўтарам бўлиб қолган. Ўша замоннинг оғир

Чингиз АЙТМАТОВ

шароити отлар ҳаётига ҳам ўз таъсирини кўрсатган, улар озиб-тўзиб кетган, ем нари турсин, тузук-қуруқ хас-хашак ҳам етишмас эди.

Мен ўз ишимга астойдил киришиб, бора-бора кўниб кетдим. Ақчалар билан ҳужжатларни санаб, эртанги кунга ҳозирлик кўрар эдим. Тонг-саҳарда туриб, йўлга тушардим. Бошлиқларимнинг эса оғзигача ақчага тўла бўлиб эгардан тушмас эдилар. Тушгача район марказига етиб борайин деб ошиқаман. Улгурмасам ҳисобкитоб қилгунча кеч кириб, орқага қайтмогим қийин бўларди. Уйга ета олмай йўлда тунаб қолган вақтларим ҳам кўп бўлган. Бундай пайтлари эртаси куни аранг Шакарга етиб келардим. Бироқ, энг муҳими, маблағни ўз вақтида банкага топшириш эди.

Одатдагидек бир куни йўлга чиқдим. Қорақиз апам мени кузатиб, сафар халтамга яримта кўмоч солиб қўйди. Қишининг қисқа куни эди. Ҳаво у қадар совуқ эмас, устимда енги узун аскар пальтоси. У жуда узун ва бесунақай эди. Узунлигидан отнинг эгарини ҳам беркитар, қўлим эса кўринмасди. Оёғимда этик, бошимда телпак. Хуржунда оғзи боғлиқ халталар тўла пуллар...

Йўлни яхши биламан. Манзилга тезроқ етиш учун катта йўлдан эмас, яқинроқ эски йўлдан кетишга қарор қилдим. Грознийдан Кировкага қараб кетмоқдаман. Бутеварак-атрофда шунақа, жойлар русча аталарди. Банк эса Кировкада. Шакардан йўлга чиқиб, тоғ этагидан юриб, кенг далага тушдим. Кун кўтарилиб, чошгоҳ бўлиб қолган. Тўрт тарафимда қўрқинчли дарадан бошқа ҳеч нарса йўқ. Отни ўз ҳолига қўйиб, беташвиш кетиб бормоқдаман.

Бугунги кунда ҳам катта миқдордаги пулни отга ортиб, ярим-ёлғиз йўлга чиқиш ҳақиқатан ҳам хавфли эмасми? Пул бор жойда эҳтиёткор бўлмоққа мажбур-

сан. Ҳозир эса бунча миқдордаги пуллар ўқ ўтмайдиган маҳсус машиналарда ташилади. Ҳавфсизликни сақлаш учун тегишли чора-тадбирларни кўришади. Бироқ ўша даврда мен сиёкли эплаб бурнининг мишигини арта олмаган болага фронт учун тўпланган ақчани топшириб, ўламса отга миндириб, район марказига юборган раҳбарлар ҳечам ёмонликни раво кўрганилар. Боиси, бу замонда элнинг нияти, феъли шунчалик тоза, шунчалик покиза экан! Ҳозир эса пул учун одамлар бирбирларини ўлдириб, қанчадан-қанча қон тўкишлар бўлишини кўриб турибсиз. У пайтда ҳеч ким бу ҳақда ўйламас эди.

Шу алфозда ҳар доимги юрган илонизи йўл орқали катта йўлга қараб кетмоқдаман. Ўз-ўзимча хиргойи ҳам қилиб қўяман. Тасодифан қаршимдан бир одам чиқди. Ердан чиқдими, осмондан тушдими, билмай қолдим? Атроф бийдек дала, илон ўрмаласа кўринади. Ҳеч бир шовурни ҳам пайқамадим. Қаерда турган экан бу одам? Балки орқамдан эргашиб келаётган бўлса, қайрилиб қарамаганим учун сезмагандирман?! Кўриниши ҳам ғалати: устида паҳтаси чиқиб кетган чопон, бошида малакай телпак, оёғида ўрама чориқ. Жағи тортилиб, ичига кириб кетган, ориқдан ориқ жуссаси ҳалвираб турарди. Урушдан ёки қамоқдан қочганлардан бири бўлса керак дея ўйладим. Унга яқинлашиб борардим. Йоловчини пайқамагандек бўлиб ўтиб кетишни ҳам хаёл қилдим. У менга гап отмаса, шундай қилмоқчи эдим.

— Эй, болакай! Хуржунингда нима бор? Қорним оч, ейишга бир нарса топиладими? — деди бехосдан кутилмаганда.

Унинг сўзини эшитиб сесканиб кетдим. Вужудимни қалтироқ босди. Ҳақиқатан ҳам бу киши очдир, табиийки, менинг хуржунимдагини емак деб ўйлаётгандир.

Тұғри тушуниши учун нима борлигини айтсаммиカン?

— Эй, нега овозинг чиқмайды? Хуржунингда нима бор деяпман? Картошками ёки жүхорими? Айт деяпман сенга? Нонинг борми? — деди у баланд овозда.

Мендан эса садо чиқмас эди! Нима ҳам дейман? Хуржундаги халталарда нима борлигини айтиб, отни чоптириб кетсаммиカン? Ичидә картошка ёки жүхори йүқлигини күриб турибди-ку! Йүқ, мен унга ҳеч нарса дея олмайман. Ишимнинг таомили шундай.

Ноқулай бир ақволда қолдим...

Бир томондан күлгили, иккинчи томондан құрқинчли бир ҳолат эди...

Нима бұлса бұлди деб, тизгинни маңкам туттганча, отни ниқтаб, ёнидан үтиб кетдим. Унинг ҳайқириғи бутун далани тұлдирди:

— Айтганларимни тушунмадингми? Тұхта дейман! Халталарингни ерга ташла!

Атрофда ҳеч ким йүқ. Учи-қүйириғи йүқ далада жонзод күрінмайды. Бундай жойда бу каби киши оғзига келган сүзни айтиб, ёш үспириң бир болани мазах қилиб, дүқ-пүписа қилиб құрқитаман деб үйлаган чиқар. Мен отни устма-уст қамчилар эдим. Бояги одам орқамдан қувиб келарди. Мен отни йүрттириб кетиб борардим. У бүгзи йиртилгудек бұлиб бақырап эди. Сүнгра орқамдан тошлай бошлади. Агар унинг нияти ёмон бұлганида билмайман, бу воқеа қандай тугарди? Орқамдан чопғанча тош отиб чарчади шекилли, узала тушиб йиқилди. Бир неча дақиқадан сүңг эса ялина бошлади: Толиқдим. Оч эканлигимни күрмаяпсанми? Олистан келаётган бир мусофир йұловчи эдим...

Мен ҳамон сас-садосиз эдим. Мени бу оғир ақволга соглан нарса ақча тұлдирилған халталар эди. Йүқ ёки бор дея олмай изтироб чекардим. Йұловчи эса баттар аччиғланиб, бор овози билан мени сүкар ва қарғарди.

Яна қайта-қайта тош отиб, қувлай бошлади. Узоқлашганим сари унинг тоқати тоқ булиб, ҳолсизланиб борар, оёқларини зўрға судраб босарди.

Ета олмаслигига кўзи етди шекилли:

— Ҳа одам бўлмай кет! Ҳозирдан шундай тошбагир бўлсанг, каттарганингда ким бўласан? Ёмонлигингдан инсон зотига фойданг тегмайди! — дея қичқирарди.

Шу алфозда у мени сўкар ва қарғар эди. Ундан кичик бўлганим учун оғиз очиб бир нима демадим. Қочишимнинг сабабини тушунтиришим керак эди чофи.

Кўп ўтмай отим чопиш нари турсин, ҳатто оёғини босолмай қолса бўладими. Отдан тушиб белини бушатдим. Колхоз отларининг барчаси шундай, озгин ва ориқ эди. Ем ейишмас, тузни эса онда-сонда кўришарди. Шунга қарамай одамлар ана шу отлар билан жон сақлардилар. От оёқларини судраганча менга эргашиб келарди. Уни бир оз дам олдиргач, яна миниб олдим.

Шундай қилиб, бу ҳикоям ҳам оёқлади.

Шу воқеадан ярим аср ўтган бўлса-да, ўша оч кишининг алам билан ёлворган овози ҳамон қалбимда акс садо беради...

Банкда пулни топширганимда кейин келган йўлим орқали қайтишга қўрқиб, қўшни овулдаги бир танишимизникида ётиб қолдим. Уларга йўлда содир бўлган воқеани айтмадим. Эртага Шакарга қайтганимда ўша одам яна йўлимни тусиб чиқади деб жуда қўрқдим. Қўрққанимга қарамай негадир у билан учрашгим ҳам келарди. Боиси, хуржундаги халталарим бўш эдида. Унга бирор егулик бериб, кеча қочиб кетганим сабабини тушунтириб, халталаримни кўрсатмоқчи эдим. Одамларнинг қону жони эвазига тўпланган пулларни халталарга солиб банкка элтиб топширганимни айтмоқчи эдим. Бу ақчалардан бир тийин ҳам олишга ҳаққим йўқлигини тушунтирмоқчи эдим.

Чингиз АЙТМАТОВ

— Қани, ҳа де! Ўтирдингми, бор энди, ишиңгни қил!
— деб құяр эди.

Күп йиллардан кейин икковимиз мени қандай отта мингизиб юрганини хотирладик...

Совуқ хабар ёзилган мудҳишиң қора қофозларни топшириш ишини ҳам менга Қобилбек aka буюрган. Бу ҳужжатнинг оти ҳам «қора қофоз» эди. Ҳафтада йүқ деганда бизнинг овулга иккита шундай қофоз келар эди. У пайтда шаҳардан бир ҳафтада икки маротаба почта олар эдик. Фронтдан соғинч ва армон тұла хатлар ҳам келарди. Одамларга бу хатларни улашганимда улар чексиз суюнишар, үлим хабари келганды эса...

Урушда улусимиздан күп одам қурбон бұлды. Күпласы эса дом-дараксиз кетди.

Қобилбек раис қора қофозларни муҳим ҳужжат деб ҳисоблар, шу боис уни хат-саводли бир киши әгаларига расмий равишда ўқиб бериши керак деде бу мاشаққатли вазифани менга юклаган эди.

Овулдан бирор оиласа шундай қора қофоз келса, оқсоқоллар ҳузурига бориб воқеани тушунтирады. Улар эса аввал ҳалок бұлғаннинг яқынларини чақириб, бұлған воқеани айтиб, үзаро маслаҳатлашгач, мени әргаштириб марҳумнинг уйига боришарди. Мен оила аязоларига қора қофозни ўқиб берардым. Құни-құшни, узоқ-яқын қариндошлар түпланишиб, уввос солиб үйглашар, дод-вой солишаради.

Қулоғим бу аянчли йиғилардан битиб қолар эди.

Хотин-халаж бир-бири билан ёнма-ён, елкама-елка ушлашиб, құш-құш бўлиб бўзлаб йиғлашар, эркаклар «бовурим» деб бор овозда ўкириб-ўкириб кўз ёши тўкар, гала-ғовур бошланарди. Мен ҳам тақдиримга тан берган, тушкун ва ўксик бир ҳол-аҳволда шу олағовур орасида тошдек қотиб ўтирады. Ўзимча: «Нима учун қора қофозларни доимо мен топшираман? Нима

БОЛАЛИГИМ

учун кунора ёмонликнинг хабарчиси бўлиб уйларига кириб келаман? Нима учун ўша хатни ўқиб берганим етмагандек, бу азоб-уқубатларнинг гувоҳи бўлиб ўтираман?» — дея изтироб чекардим.

Овуллимиздагиларнинг барчаси мени яхши танишар эди. Улар менга не қадар яхши муомала қилганликлари билан қора қофоз топширмоқ, ўлим хабарини етказишдек вазифа ҳам менинг зиммамда эканлигини тушунишарди. Гоҳида кимнингдир уйининг ёнидан ўтиб кетаётган бўлсам ҳам, аёллар қўрқувдан тўпланишиб, менга қараб айюҳаннос солишарди:

— Кирма бизникига! Йўқол кўзимдан! Ҳа, қоранг ўчин! Қани даф бўл-чи! — дея бақиришарди.

Мен нима ҳам қиласдим? Вазифамни бажаришга мажбур эдим. Улар ҳамон менга қараб қичқирадилар:

— Қачон келсанг ёмонлик олиб келасан! Уйимизни куйдирасан! Хонумонимизни тугатасан!

Замоннинг чекимга тушган оғир хизмати — хатчилик билан солиқ йиғувчилик, ёшимдан катта жавобгарликни зиммамга юклаб, ўша оғир ҳаётда одамлар ҳаётини издан чиқариб юборадиган мудҳиш вазифани бажаришга мажбур қилган эди...

ЖАЖЖИГИНА ЖОНИВОРИМ

Бу воқеа боя мен сизга айтиб берган, ёлғиз кетиб бораётисб, қўрқинчли ва фалати одамга дуч келган йўлда содир бўлган.

Ўша воқеадан сўнг орадан бир неча кун ўтган, бошимдан кечирган машмашани овулдошларимга айтиб улгурганман. Банкдаги касбдошларим, яқинларим қатори Қорақиз апам ҳам менинг қўрқинчли балодан қайтиб қутулганимни билишди. Улар менга энди қурол олиб юр дея маслаҳат бера бошлишди. Мен эса нима билан қуролланаман? Пичоқ биланми?

Темирчилик билан шуғулланадиган бир қариндошими эса менга пичоқ ясай бошлади. Мен уни кузатиб туардим. У устахонасининг бир бурчагида ётган шунчаки оддий темирни олди-да, уни қип-қизил чўғ бўлгунга қадар ёниб ётган кўмирда қиздириб, тоблади. Ясалаётган бу хосиятли ханжар чўғни мени бу дунёдаги барча бало-қазолардан асраб қоладигандай унинг атрофига куймаланиб ўралашаман. Темир бўллаги бир неча бор болғаланиб, қиздирилди. Уста аввал ханжарнинг тифини ясади. Сопини ясаш эса бундан ҳам оғир кечди. Хуллас, мен ханжарли бўлдим. Бироқ у олиб юришга ноқулай, қай шаклда белимга тақмайин эпломмадим. Қайтамга тифи қўлимга, чеканагимга тегиб кетиб, мени душмандан ҳимоя қилиш нари турсин, ўзимни кесиб кетадигандай бесўнақай эди.

Коракўз апам ҳам буни пайқаб, тақиб юришимга унамади. Бироқ мен доимо уни ёнимда олиб юргим келарди. Кечаю кундуз ханжаримдан ажралгим келмас, унда қандайдир бир сир бордай эди. Кўчада юрганимда одамлар уни кўриб турадиган қилиб тақиб юришни истар эдим. Ақлимга негадир овулдошларим белда осиғлиқ ханжаримни кўриб: “Ие, бу бола пешона теримизни тўкиб топган пулимизни яхши қўриқлар экан-да” деб ўйласалар керак деган болаларча фикр келганди.

Шундан сўнг мен ханжарни ақча халтамга солиб қўядиган бўлдим.

Хозир ўша хатти-ҳаракатларимни эслаб, қўққисдан душман ҳужум қилиб қолса: ханжаримни олиб, унга қарши қандай курашишимни ўйлаганларимни эслаб кулгим келади. Аввал халтанинг бофичини очиб, оғзини очиб, ундан сўнг ханжарни олиш керак эди. Шутариқа мен ханжарни ёнимда ўзимга қора қилиб олиб юрдим.

Ўша нотаниш одам билан бўлган воқеадан кейин

йифилган солиқни құшни овулдаги почта бұлымига топшириш ҳақыда күрсатма келди. Ҳайтовур, Грозний-га қатнаб қолдим. Грозний эса бизга Кировкадай узоқ әмас. Бу ердаги ахолининг құпчилиги руслар бұлиб, почтада фақат рус аёллар ишлашарди.

Ез кунларининг бирида одатимга күра халтани ақчага тұлдириб, алоқа бұлымига жүнадим.

Доимгидай темир йүл бүйлаб, Маймоқни құзлаб кетиб борардим. Ёзниң күнгилни күтарадиган ҳавосидан маст бұлиб, үзимча ҳордиқ чиқарғандай, отниң жиловини бүш құйиб кетардим. У юришга эрингандек мудраганча одимларди.

Беҳосдан чақалоқнинг йиғисига үхашаш бир товуш қулогимга чалингандай бўлди. Янги туғилган боланиң ингалашига үхашаш бу овоздан сергак тортдим. Ҳайрон бўлганча атрофга аланглаб боқдим. Чексиз бийдек далада одам зоти кўринмаса. Бу бола қайдан пайдо бўлади?..

Диққат билан қулоқ тутсам боланиң овози қалин ўсган бурган ўтнинг орасидан чиқаётгандай. Үша томонга қараб кетган ёлғизоёқ йүл ҳам бор эди. Отдан сакраб тушиб, овоз келган тарафга югурдим.

Қамчин қўлимда. У билан ўтларни икки томонга ётқизиб, юриш учун үзимга йўл очдим. Қўзим тушган манзарадан ақлим шошиб, қотиб қолдим. Шундоққина бурнимнинг остида йўғон бир илон кичкина қўёнчаниң оёғидан бошлаб ютаётган эди. Одатда илонлар ўз ўлжасини дамини чиқармай ютиб, сўнгра ҳазм қилишади. Бечора жонивор чийиллаганча ўзини ўнгу сўлга урар, жон талvasасида бу заҳарли балодан қутулишга ҳаракат қиласарди.

Қамчи билан илонни савалай бошладим. Илон хайиққанча қўённи қуйиб юборди-да, диконглаб ўт орасига шип этиб кириб кетди. Қўёнча бўлса қўрқа нидан жойидан жилолмай, қотганча турарди. Унга

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

раҳмим келди. Авайлаб қучоғимга олдим. Майин жунларини силаб, эркаладим.

Йүл бүйи уни эхтиётлаб, силаб-сийпаб, уйдагиларга бу ғалати воқеани айтиб беришимни ўйлаб келардим.

Чиндан ҳам ҳайратланарли бир ҳол эди. Сал қолди-я, илон уни ютиб юборишига. Мен эса уни даҳшатли ўлимдан қутқариб қолдим. Қуённинг чақалоқ каби инграганига ҳайрон бўлганча Грознийга етиб келган эдим.

Почтада мени ҳар галгидек орқа тарафдаги бўлмага ўт дейишди. Солиқдан йигилган ақчалар бу ерда яна бир бор қайта бошдан саналарди. Почтачи икковимиз узоқ ўтириб, пул санар эдик. Аёл одатдагидек мен санаб берган пул тахламларини шошилмай қабул қилиб оларди. Бир вақт бехосдан хонани бошига кўтариб қичқириб юборса бўладими! У жазаваси тутгандай қалтирас, пуллар эса сочилиб кетганди. Мен ҳам чўчиб тушдим. Ўрнимдан туриб у томонга қарадиму, машмашанинг сабабини тушундим. Менинг ўша жон йўлдош қуёнчам ерда туар эди. Қўйнимдан қандай қилиб сирғалиб тушиб кетганини сезмай қолибман. Ақча санаб ўтириб унинг сакраб тушганини пайқамабман. У ўрмалаб бориб, қаршимда ўтирган рус аёлнинг оёғига ёпишган экан. Барча қофоз пуллар ер билан битта бўлиб ётарди. Қуённи ушлаб олдим-да, пулларни тўплаб, қайта санай бошладим. Бироқ ҳамкасб аёлнинг титроғи босилмас, оғзига келганини қайтармай мени сўкар эди:

— Бу нима деган гап! Одам бўлмай қора ерга кириб кет! Бурнидан мишириғи оқиб юрган бу болага қандай қилиб шунча пулни ишониб топшириб қўядилар, ақлинг етмайди! Бу муттаҳам эса қуён қуваламоқ билан овора!

Қуённи олиб, Қорақиз аммамникига келдим. Қуёнча бизга ўрганиб кетди. Бироқ бир куни уни йўқотиб қўйдик.

Ишдан келсам холам менга аянчли боқиб:

— Қүёning қочиб кетди. Уни ит еб қўйганга ўхшайди, — деди.

— Қандай йўқолади? — сўрадим мен.

— Бирдан нариги қўшнининг итлари вовуллаб қолишиди. Ниманидир қувалаб кетишяпти. Қарасам, сенинг қуёning. Нариги томорқага ўтиб кетишиди. Қувиб етолмадим. Қуён қочиб қутулдими ёки еб қўйишдими, билмайман, — деди эжам аянчли оҳангда бўлган ҳодисани сўйларкан.

Қўчага отилиб чиқдим. Ичим ачишиб қуённи қидира бошладим. Уй атрофини, ҳовлини, қўни-қўшнилар томонни изладим. Тополмадим. Астойдил қайфурдим.

Кейин ҳам бу жонивор қуёнчамни кўп эсладим. Ўғлим Элдор кичиклигига мен унга ўз бошимдан ўтган воқеаларни эртакдек қилиб айтиб берар эдим. У эса қуён ҳақидаги хотирамни алоҳида бир диққат билан тинглар, бот-бот эшитгиси келиб, қайта-қайта айтириарди. Унга, айниқса, почтадаги аёлнинг қўрқиб бақиргани, у санаётган қофоз пулларнинг ҳавода учиб юргани жуда ёқар эди. У бундан роҳатланиб, қиқирлаб куларди...

СЕЙТАЛИ: БИРИНЧИ МУАЛЛИМЧИЛИГИМ

Сейтали Бекмамбетов менинг болалик дўстим. Шоиртабиат, ҳазилкаш йигит эди. Мен Шакарга келганда у шу ердаги мактабнинг директори экан. Шунда у ўн олти ёшда эди.

Уруш йиллари хат таниган саводли эркакларнинг бари фронтга отланиб, овулда қолган хотин-халаж, кекса одамларнинг кўпчилиги ўқишини билмас эди. Ўша пайтдаги ёшларнинг билим бериш соҳасидаги хизматлари таҳсинга лойиқ эди.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

Сейтали Шакарга құшни Арчали овулидаги мактабға директор бұлиб үтди. Арчали Шакарга қараганда кичік-роқ қишлоқ. У ерда фақат бошланғыч синфлар бор эди.

Сейтали менинг шу мактабда үқитувчи бұлиб ишлашимни сұраб қолди. Кичиклигимиздан бирга унибұсгалнигимиз боис жуда яқин зәдик.

— Русчани яхши биласан. Мендан қутуламан деб үйлама. У-бу деган баҳоналаринг үтмайди. Бизга келиб рус тилидан дарс берасан! — деди у кесиб. Айтганидай бұлди. Сейтали мени пахсадан тикланган пастқам, бир неча хонаси бор мактабига әргаштириб борди. Хеч нарсага тайёр әмасман. Құлимда на дафтар-китоб, на бошқа бир үқув қуроли бор. Одатда үқитувчи деганинг құлида дарс режаси, құлланма дегандар бұлгувчи зәдик. Шунга қарамай Сейтали мени муаллим бұласан деб құймай, болаларнинг орасига киритиб юборди.

— Э-й, нега тортинасан, дарсингни берасан-да, чиқиб кетасан. Тамом, вассалом. Бошқа ишинг йүқ! Фақат үрис тилини үқитасан, бұлди! Бунинг учун сенга ойлик ҳам ёзиб бераман, — деди у менга умидли қараб.

Бизда муаллимларнинг маоши оз зәдик. У пайтдаги үқитувчи маоши нима ҳам бұларди. Гап ойликда әмас зәдик. Сейтали иккимизнинг дүстлигимизда зәдик. Үшандай оғир шароитда биз юксак масъулиятни үз зиммазига олғандик.

Арчали болаларига узоқ сабоқ бера олғаним йүқ. Бойиси, у ерга қатнаб ишлаш оғир зәдик. Ҳар куни беш чақирим йүл юраман, тунаб қоладиган ерим ҳам йүқ, бунинг устига йүл-йүлакай Куркура сувини кечиб үтишга мажбур бұламан. Шунинг боис менинг бошланғыч мактабдаги муаллимлігим узоққа чўзилмади.

Лекин Сейтали бутун умрини мактабға бағишилади. Құп йиллар давомида шу мактабға директорлық қылди. Мактаб ҳам борган сари ўнгланиб, үзгача бұлиб кетди.

Яқында у билан күришдим. Бишкекка келган экан. Етмишдан ўтиб, қартайиб, оқсоқол булиб қолибди. Иккимиз юзма-юз ўтириб, ўтган кунларни қайтадан эсладик. Сұхбатимиз орасида у менинг ёдимдан чиқиб кетган бир воқеани айтиб берди.

Бир куни одатдагидай икковимиз Арчалидаги мактабга бориш учун бирга йўлга чиқибмиз. Куркурани кечиб ўтишимиз керак. Сув юзи музлаган, муз устидаги сир ҳам тиззадан келади. Шундай дарёдан кечиб ўтишнинг ўзи бўлмас эди. Шу азобни биттамиз тортайлик деган ўйда маслаҳатлашиб, бир-биrimизни кўтариб ўтишга келишиб олдик. Бир куни мен сув кечиб Сейталини кўтариб ўтаман, иккинчи куни у мени кўтариб ўтади.

Бир маротаба навбат кимда эканлигини унутиб, адашибмиз. У кеча мен кўтаргандим деса, мен йўқ, сен эмас, мен дер эдим. Бироқ иккимизнинг ҳам муздек сувни кечгимиз келмай айтишиб кетибмиз. Сену мен аввал ёқалашиш, сўнгра муштлашишга айланиб кетди.

Бу ғалати воқеани мен негадир унутибман. Сейталининг эсида экан.

“Биринчи муаллим”ни ўша Арчалидаги қисқа муддатлик муаллимликдан олган таассуротларим асосида ёзганман. Бироқ унда бошқа давр ва бошқа вақт ҳақида фикр юритганман. Уруш пайтидаги таассуротларимни бир оз ўзгартириб фойдалангман.

Арчалидаги болаларга 1943-йилнинг қиши ойларида дарс бердим. “Биринчи муаллим”даги воқеалар илгариги давр – йигирманчи йилларни тасвирлайди. Бу бошқа бир давр ва одамларнинг драмасидир. Бироқ бурни оққан ўша боланинг муаллимлик ҳис-туйфуларини яхши биламан. Арчалида ўқитувчилик қилиб юрган кезларимда тўплаган тажрибам бунда аскотган.

Чингиз АЙТМАТОВ

Тонг-азондан кел. Чархлаб қўйган иккита чалғим бор. Агар яхшилаб ўриб берсанг, кунлик ош-овқат мендан” деб кетди. Эртасига келишгандек барвақт мулланинг уйифа бордим. У келганимдан қувониб: “Э, баракалла, азамат, яхши келдингми? Қани, қўлингни бер-чи! О-о, кучли экансан. Энди чалғини олиб, ишни бошли-ла-чи”, деди. Шундай қилиб, мен муллага ёрдам бера бошладим. Шундай ҳурматли одамга ёрдам бераётганим билан ич-ичимдан фуурланиб қўяман. Астойдил ишга киришдим. Чалғини ҳафсала билан сермайман. Гоҳида чолорқа ётиб бир оз дам оламан. Икки кун ўроқ ўрдим, бироқ битира олмадим. Учинчи куни ҳам қия олмай ишлаб қолдим. Толиққандан озгина ишлаб дам олар эдим. Чарғин мулла менинг ишимни кузатиб туриб, “Менга қара-чи! Нега мана бу ерни чала ўрдинг? Беда тўпланиб, чопилмай қолиб кетибди-ку” дея норози бўла бошлади. Унинг сўзлари менинг энсамни қотирди. Сояда дам олиб ўтирганимда мулла бедапоянинг қанчаси ўрилганини кўргани яна келиб қолди. Мен ётган еримдан қимиirlаб ҳам қўймадим. Чўзилиб ётавердим. Шунда у менинг олдимга келиб: “Нега бекдек чалқайиб ётибсан? Ишласанг ишла! Ишламайдиган бўлсанг нега келдинг? Менинг бошимни оғритма!” дея бақира кетди. Менинг ҳам аччиғим чиқиб: “Нима деб валдирайсан?! Ишиңгни қилаяпман-ку, ахир! Нега сен менга бундай дейсан? Ким айтади сени мулла деб?” дея бақирдим. Мулланинг жини қўзиди. “Эшак экансан! Эшак бўлиб қол!” деди. Чарғин мулла ўзича қандайдир сўзларни айтиб, қўлини силкиди. Мен ўзимга қарасам шалпангқулоқ, тўрт оёқли эшак бўлиб қолибман. Муллага ялиниб ёлвордим. “Жон мулла aka! Жаҳлдан туш! Мени эшак қилма!” дея ёлвораётиб, тилим бойланиб қолди. Чарғин мулла менга миниб олди-да, бошимга урганича қозиқقا боғлаб қўйди. Мен эшакдай бўлиб, уни кутиб туравердим...

Эшакка айланган киши бўза ичиб ўтириб, ҳангама берар, у билан бирга бўза ичиб сархуш бўлиб ўтирганлар:

— Бояқиш-ей! Мулланинг тўқмоғи қаттиқ эканми? Бошинг ёрилмадими? Қулоқларинг ўшандан кейин шундай узун бўлиб қолган экан-да, — дея уни калака қилишар, ҳазил-чин масхаралаб, устидан кулишарди.

Бўзачилар шу алфозда бекорчиликдан ақллари га келган номаъқулчиликни ўйлаб топишар, усиз ҳам қисқа бўлган қиши кунларида шуйтиб ўзларини овутар эдилар. Энг қизифи, ўйлаб топган ёлғон-яшиқларига ўzlари ишонишиб, нашъа қилиб, бир-бирига гап бермасдилар.

Уларнинг ҳангамасига қулоқ солиб, четроқда ўтирадим. Мен тенги уч-тўрт нафар бола ҳам оғзилари очилганча бу гаройиб ҳикояларни тинглар, қолганларнинг бари кексалар эди.

Яна қандай гап-сўзлар бўлар экан деб кутиб турсак, ўша эшак бўлиб қолган киши ҳикоясини давом эттириб қолди:

— Мен эшакка айландим. Нима қилсан экан-а, дея ўйлаб ётдим. Уйга боришим керак. Бироқ қандай қилиб бораман? Кеч киргач, мени эшаклар турадиган қўрага қамаб қўйишиди. Эртаси эрта билан Чарғин мулла ёнимга келди. Шошилмай орқамга эгар-жабдуқ урди, юган солиб устимга миниб олди. Бозорга қараб жўнадик. Тўрт оёғим қавариб, бозорни кўзлаб йўрғалаб кетиб боряпман. Бир пайт уйимизга яқинлашдик. Шу пайт хотиним чиқиб муллага қараб қичқириб қолса бўладими? «Мулла ака, мулла ака! Менинг эрим қаёқда? Кеча кетган бўйича йўқ!» Унинг бу сўровига мулла «Мен қайдан билайн! Ўзинг қидириб топ!» деди-да, мени халалаган бўйи йўлида давом этди. Менинг эса овозим чиқмас эди. Бошимни осилтириб қулоқларимни диккайтир-

Чингиз АЙТМАТОВ

ганча йүргалаб кетиб борялман. Бироқ шунга қарамай Чарғин мулла халачүпи билан мени халалаб уриб қўяди. Бошим ачишиб оғриганига қарамай ноиложликдан йўргалаб борялман. Биз билан бирга бошқа отлик ва эшаклилар, пойи-пиёдалар ҳам бозор йўлига тушган. Мен улар билан басма-бас юраман. Ўзларинг биласизлар, танишлардан орқада қолиш уят-да. Мулла ака эса қўлидаги халачүпи билан туртиб қўяди, мен қадамими ни илдамлатаман. От уловлилар бир-бирлари билан саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрашиб, сўзлашиб кетиб борадилар. Гапларини эшитиб турсам-да, уларга жавоб бера олмайман, тилдан қолганман. Хуллас, бозорга етдик. Чарғин устимдан тушиб, мени бошқа эшаклар билан бирга катта қозиққа боғлаб қўйди. У эшаклар мени тишлиб, тепкилай бошлашди. Мен ҳам уларга бўйин бермай, бор кучим билан тепишдим. Қозиққа боғланганча кечга қадар муллани кутдим. Бозордан қайтишда ҳам у яна устимга миниб олди. Учинчи куни деганда у менга раҳм қилди. Дарвозадан чиқариб, таёғи билан уриб «Йўқол! Кўзимга кўринма аҳмоқ! Сендай жиннини кўзим кўрмасин!» дея ҳайдаб солди. Мен ўз одамлик қиёфамга қайтаётганимни пайқадим. Қўлим, оёғим, қорним, бошим – барчаси ўз ҳолига келди. Орқамга ҳам қарамай бор кучим билан уйга қараб югурдим. Кечга яқин аранг уйга етдим. Энтикиб етиб келганимни кўрган хотиним: “Ўпкангни қўлтиқлаб қаёқдан келяпсан? Қаерда эдинг? Қариндошларнинг изламаган ери қолмади. На ўлигингдан, на тиригингдан дарак бор! Сўрамаган еrimиз, қидирмаган жойимиз қолмади!” дея тилини саккиз қарич қилиб қичқиради. Мен эса “Эшак бўлиб қолдим...” демоққа аранг ярадим. “Нима дейсан? Шундай баҳона билан қутулиб кетаман деб ўйлајпсанми?” деб чакаги очилганча жаҳлга миниб, мени ўқлов билан савалай кетди. Туғишганларим келиб, ўр-

тага тушиб, ажратиб олмаганда, бундай ҳангама бериб, бўза ичиб ораларингда ўтирмаған бўлардим. Ҳайтовур яқинларим: “Қандай қилиб эшак бўлади? Эшак эмас, мияси айниб, ақлдан озган бўлса керак-да” дейишиб оғизларига келган сўзларни айтиб ётишди.

Шундай қилиб, у ҳикоясини тугатди, ўтирганларнинг оғзи очилиб, ҳайратдан ёқа ушлаб қолишган эди.

Ўтирганлар “Ай, мулла Чарфинай! Қандай кароматли киши экан-а! Ҳақиқатан ҳам худонинг балоси экан-да, у!” дейишиб, танглайларини қоқишар, бир-бирларига қараб бош иргашарди.

«Ҳозиргилар Чарфин мулланинг тирноғига ҳам арзимайди”, дейишарди.

ТАЛАБА ВА ЭШАК

Уруш оёқлаган кез. 1945–46-йиллари Покровка деган жойдаги рус мактабига бориб ўқий бошладим. Биз эса Покровкадан ҳийла олис, катта сувнинг нариги юзидағи овул – Жийдада турардик. Бу қишлоқда мактаб йўқ эди. Шунинг учун ҳам ҳар куни Талас сувини кечиб, мактабга қатнайман. Дарё ўзани қишда торайиб, кунлар исий бошлиши билан тоғлардаги қорлар ва музликлар эриши билан кенгаяр, кўпириб, мавжланиб оқар эди. Мактабга укам Илгиз билан бирга қатнардик. Иккови-мизнинг оёғимизда битта этик. Кейинчалик солдатлар киядиган эски бир ботинкани сотиб олишга етишдик.

Бир марта кетаётиб, катта сувга етганимизда иккимиз айтишиб қолдик. Мен этигимизни аяб, йиртилиб қолмасин дея, сувни ялангоёқ кечиб ўтишни ўйлаб толгандим. Сувдан ўтиб олгач, қуруқ этикни кийиб ўйлимизда давом этардик. Илгиз ҳам бу одатимизга ўрганиб қолган эди.

Ўша куни қаттиқ совуқ эди, у аёзга дош беролмай, этиги билан дарёни кечиб ўта бошлади. Мен унга:

Чингиз АЙТМАТОВ

— Менга қара, ука! Этигингни ечиб ол! Нега ечмасдан кечиб боряпсан? — дедим.

— Оёғим совқотади, — жавоб қилди.

— Бу нима деганинг? Этикни еч!

Шу тариқа сўздан-сўз чиқиб, иккимиз қизишиб уриша бошладик. Атрофда ҳеч ким йўқ. Бир-биримизни дўппослар эдик. Бир вақт у менинг этигимни нариги ёқдаги ўт-ўланлар ичига улоқтирса бўладими!

Хозир ҳам бирга бўлганимизда ўша воқеани эслаб қоламиз. «Этигимиз йиртилмасин деб, оёқ кийими-мизни аяб, муздек сувни ялангоёқ кечайлик» деганим учун тувишганим билан ёқалашганмиз. Бу воқеа эндиликда фоят кулгили туюлар... Бироқ биз учун у пайтда...

Шунда саккизинчи синфи битиргандим. Келажагим ҳақида ўйламогим лозим эди. Устимиз юпун, ейиш-ичишимиз ночор, ҳаётимиз амал-тақал ўтарди. Шунинг учун ҳам Покровкадан бирорта уй сотиб олиб, кўчиб боришга қурдатимиз етмасди. Шу туфайли мактабга Таласнинг сувини кечиб қатнамоқقا мажбур эдик.

Бу қатнов, айниқса, қиши кезлари жонимизга тегиб кетарди. Абгор аҳволимизни кўравериб юраги безиб қолган апам ўксиниб:

— Шаҳарга бориб, ўша ёқда яшаб ўқисанг бўлмасми-кан? — дер эди.

Ниҳоят, Жамбулга бордим. Бозор-ўчар қилмоқ учун бу ерга кўп келиб турардик. Савдо-сотиқ қиласидиган асосий манзилимиз шу шаҳар эди.

Яхши ўқиганим учун мени Ветеринария техникумининг зоотехника ва ветеринария факультетига қабул қилишди. Ветеринария касбида ишловчиларни у пайтда «мол духтур» деб аташар, бундай мутахассислар овулларда йўқ ҳисоб эди. Мен шунчаки молларнинг майда-чуйда касалликларини даволайдиган эмас,

чорвачиликкىнг бутун масъулиятини бўйнига олувчи мутахассис бўлишига аҳд қилган эдим. Бу ерда биз чорвачиликка донр барча фанлардан сабоқ олардик.

Мен ёмон ўқимас эдим. Бироқ яшаш шаронтим оғир эди. Техникумнинг ётоқхонасида тураман. Бир ҳафталик емагимни ғамлаб келмоқ учун Жамбулдан Маймоқ темирйўл бекатпига етиб, ундан нари Жийдага борардим. Ёки бўлмаса Шакарга – аммамникига жўнайман.

Техникумдаги ўқитувчиларимиз обдан яхши инсонлар эди. Буларнинг кўпчилиги Москва ва Ленинграддан (ҳозирги Санкт-Петербург) Ўрта Осиёга қатағон пайтида сургун қилинган рус зиёлилари эдилар. Уларнинг бир қисми юртларига қайтиб кетган бўлсалар, кексайиб, ёши ўтиб қолганлари шу ерга ўрганишиб, яшаб қолдилар. Ҳозир ҳам собиқ фронтчи Тигрий Николаевични унута олмайман. Яна бир Иван Григорьевич отлик устозимиз бўлар эди. У киши йилқи боқиши, отларни тобга келтиришнинг ҳадисини олган, учқур чавандоз бўлиб, бизга бу хусусда кўп нарсаларни ўргатди. Бу сабоқ давомида мен кечаги қиёмат-қойим урушни ортда қолдирганимизни, ёруғликка интилиб яшаётганимизни, оиласиз азоб-уқубатда яшаётганини унутгандай бўлардим.

Ўқиш ташвиши ёнида оёғимга кийим олмоқ, эгнимга киярлик бирор нарсани излаб топмоқ заҳмати ҳам фикримни тарқ этмас эди. Иван Григорьевичнинг жозибали сабоқларида ўзгача бир сеҳр мужассам бўлиб, шундай дақиқаларда бор ғам-ғуссаларимни унутиб, ўзга, сеҳрли бир оламга кириб қолардим.

Бу одам оқин ҳам эди. Йилқи боқиши ва чавандозликдан бошқа ҳунарлари ичида қайнаб ётарди. Ажойиб романтик қўшиқлар ва ҳикоялар ёзарди. У отларнинг биологик хусусиятлари, наслларини ёки уларни қайтиб боқиши кераклигини-да айтиб қолмасдан

Чингиз АЙТМАТОВ

зотларни чатишириб, янги насл олиш каби қизиқ мавзуларда сұхбатлар үтказарди. Мен бундай мавзуларни мароқ билан тинглар эдим.

Бир куни дарс тугади. Янаги ҳафтада қандай мавзу үтишимизни эслатадиган Иван Григорьевич:

— Эндиги дарсда әшакни үтамиз. Бунинг учун сизлар, албатта практикадан үтиб келишларинг керак, — деб қолса бұладими.

Бу топшириқдан барчамиз ҳангу манг бұлиб қолдик. Пиқырлашиб кула бошладик.

У эса бизга қараб кулимсираб:

— Нега ҳайрон бұляпсизлар? Ҳайвонларнинг шундай бир тури бор-да. Әшакни үрганиб, унга боғлиқ барча нарсаны билишларинг керак. Сүнгги курсда үқияпсизлар, эртага ишлайсизлар. Сиз учун әшак мавзусининг ҳеч бир күлгили жойи йўқ. Барча одамлар әшакни құтос, хачир каби жониворлар қаторида билишади. Ундан ҳар хил оғир юмушларни бажаришда фойдаланишади. Бироқ сизларга бир нарсаны айтмоқчиман. Агар әшак бұлмаса, инсоният шунчалик илгарилаб кета олмас эди. Үтган замонларда поезд, кема, машина, самолёт, от арава каби транспорт турлари бұлмаган. Биз, одамлар, ҳайвонларнинг ичидә энг биринчи әшакни үзимизга үргатғанмиз. Кейин отни. Ибтидоий ва үрта асрлардаги одамларнинг асосий транспорт воситаси сизлар устидан кулган үша әшак бұлган!..

Иван Григорьевич әшакнинг инсоният тарихидаги аҳамиятини шу қадар ишончли таърифлаганидан кулмай қолдик.

— Одам әшак билан чексиз йўлларни босиб үтди. Әшак одамзот учун ўта оғир юкларни ташиди. Әшакни инсоният маданиятидан ажратиб қарааш мумкин эмас...

Шакардаги Қорақызы аммам менинг техникумда үқиётганимдан терисига сиғмай фахрланар, суюнار

эди. Шу қадар қувонганидан – бир дәхқон ёзу куз тинмай ишлаб бола-чақаси учун қанча ақча тұпласа, Қорақыз апам мен учун ҳам бир тийинини йүқотмай, шунча миқдорда маблағ йиғиб құяр әди. У буни мени бошқалар олдидә үксимасин, қийналмай үқисин дея қиларди. Ветеринарлық касбини келажаги бор иш деб билар, құшнilarга мағурланиб:

– Бизнинг Чингиз мол духтурликка үқияпти! дея мақтаниб құяр әди.

Үша пайтдаги эң обрули вазифалар прокурор, суд, милиция бошлиғи, партия ташкилоти секретари ва колхоз раислари ҳисобланарди. Мен аммамнинг ах-волини, руҳий ҳолатини яхши тушунаман. Туғиштан жигарининг фожиали қисматидан кейин унинг үғлини күз қорачигидай аспар әди. Тұрақул Айтматов бутун үлканинг бир тарафини бошқариб, улуснинг күзга күринган инсони бүлган. Элнинг, зиёлиларнинг эң ойдинларидан бўлиб, марказда – Москвада таълим олган. Яна бир томони дийдорига түймай қолган акаси – атамнинг халқ душмани деб аталишидан сұнг унинг түнгич үғли эр етиб, айнан отасининг изидан кетиб, элу юрга отасининг оқлигини исботласа дея умид қиласарди. Бу ўю фикрини ҳар үтириб турганда, қайта-қайта такрорлар әди. Жамбулда үқиб юрарканман, қаерда үқиётганим ҳақида аниқ-тиниқ тасаввурға эга бўлмаса-да, ишқилиб мени тұғри йўлда кетиб бораётганимга астайдил ишониб, армонга етмоқни интиқлик билан кутиб яшарди.

Қачон бўлмасин, Жамбулдан юк вагонига миниб, Маймоқ орқали ундан Шакарга етиб келганимда ўзи-ни құярга жой тополмас, мени еру кўкка ишонмас әди. Үйида нимаки бўлса, бор-будини олдимга тўкиб солар, кетар чоғим қўлидаги майда чақасигача чўнтағимга солиб қўяди. Имкони бўлса, овулдан темирийўл бекатига-

ча мени кузатиб қўядиган бирор кишини излаб топарди. Тонг-саҳарда Маймоқдан ўтадиган поездга улгуришим учун қоқ тунда Шакардан йўлга чиқишим керак эди. Жамбул поездининг қатнов тартиби шундай эди.

Кейинчалик аммам учун фожиага айланган бу ғаройиб воқеа барчага тушунарли бўлиши учун уни ҳам айтиб бермасам бўлмас.

Ўқув юртимизда назарий билимларимизни амалда синаб кўриш учун шароит йўқлигидан, Иван Григорьевич бизни ҳар доим Отчопар бозорига олиб борар эди. Ахир, экспериментсиз ўқиш бўлмайди-ку. Дарсда ўтилган ҳайвонга дори бериш ёки қандай укол қилишни амалда ҳам кўришимиз керак-ку! Жамбулнинг чеккасида йилқичилик заводи бўлар эди. Бу завод машҳур маршал Будённийнинг буйруги билан 1947-йили ташкил этилган. Биз унга бир мартагина борганимиз.

Будённийнинг буйруги Жамбулда алоҳида муҳим воқеа сифатида нишонланган. Ўшанда афсонавий Будённийни ҳам кўриб қолганмиз. Кексайганроқ эди чоғи, Жамбулга поезд билан келиб, шаҳарни усти очиқ машина билан айланиб чиққан. Биз уни йўл бўйида кутиб, қўлини ушлаб табриклаш учун жон талвасасида ўзимизни тўдага урганимиз.

Йилқичилик заводига бориш биз учун эртакдагидай бўлган. Юқорида айтганимдек, Иван Григорьевич бизни ҳар доим бозорга олиб борар, амалиётимиз ўша ерда ўтар эди.

Биз борадиган бозор жуда катта, ҳар доим одам билан лиқ тўла бўларди. Қўй, эчки, йилқи, қорамол сотиларди. Эшак сотилганини негадир эслай олмайман. Бироқ бозорчиларнинг аксарияти эшакда келишарди.

Бозорга бориш бизга хонада ўтириб дарс тинглашдан кўра қизиқарли эди. Кўчаларни кезиб, бозорни бешолти айланиб чиқардик. Вақтимиз мароқли ўтарди.

Мол бозорида бир ерда боғланиб турган қўйга, сиғирга ёки йилқига яқин борамиз. Яқинлашганимизда Иван Григорьевич бизни тўхтатиб орамиздан биримизни ёнига чақириб олиб:

— Сен менинг ёнимга кел! Бу ёқقا тур! Бу йилқи ҳақида сўзлаб бер! Йилқининг насли қандай? Қанча ёшда? Туёқ, ёли қай аҳволда? — дея ўтилган мавзуга тегишли саволларни бера бошларди. Талаба молнинг ёнига туриб олиб, унинг саволда берилган жойларини кўрсатиб, жавоб бериши керак.

Жамбул бозоридаги бизнинг амалиётимиз шундай ўтар эди.

Бошда айтганимиздек эшак мавзуси келганда домламиз амалиёт учун яна бизни ўша бозорга олиб борди. Группамиз бозорни айланиб юрарди. Бозорчилар қумурсқадай қайнайди.

Ўқитувчимиз бу сафар каттакон, от каби, думи ҳам келишган бўз эшакнинг ёнида турарди. Эшакнинг кучга тўлган, етилган кези экан. У одамларнинг қараганини пайқаб, қулоқларини тик қилганча ер тепиниб, безовта бўла бошлади. Негадир бу эшак менга танишдай туюлди. Чиндан ҳам уни кўрганманми ёки кўзим мени алдаётибими? Ўзимча шуни ўйлаб турганимда домламиз:

— Талаба Айтматов! Қани бу ёқقا кел? Олдинга бир маҳлуқ, аниқроғи, эшак турибди. Қани яна бир оз яқин бориб, бизга бу ҳайвон ҳақида гапириб бер-чи! — деди.

Бозорда минг бир киши, бири билан бирининг йўқ иши дегандек, бизни бу олағовурда ким кўриб ўтирибди деган хаёлда эшакка яқинроқ келиб қарасам, Шакардаги қўшнимизники. Эшагининг ёнида турган қўшним мени кўриб, роса суюниб кетди:

— О-о, қайси шамол учирди сени? Нима қилиб юрибсан бозорда?

— Менми? Мен ўқияпман...

— Қандай, яхши ўқиб юрибсанми? — Құшним менинг ҳол-ақволимни сүрай кетди.

Бироқ устозимиз сүзимизни кесди:

— Бұлди! Талаба Айтматов, ҳар ким билан сўзлашма! Сенга эшак тұғрисида билганларингни айтиб бер дедим! — деди баланд овозда.

Калламда ҳеч нарса йүқ, ўзимни ұнғайсиз сезиб, уялиб кетяпман. Бир ёндан құшним ҳолу жонимга қўймайди:

— Эй, нега сени сўроқлашяпти? Нима бўляпти ўзи?
— дея бошимни қотиради.

— Мен бу ерда ўқийман, — дедим хижолатдан тер қуйилиб.

— Ие, бу қанақаси? Бозорда ўқийсанми?

— Ҳа, бу ерда тажриба қиласа.

— Нима тажриба экан у?

— Эшакни ўқияпмиз.

— Нима, нима? Эшакни ўқияпсанми? Қўйсанг-чи, шу гапингни. Бошингни оғритиб нима қиласан? Қани айт-чи, эшак ҳақида нимани биласан? — дея құшним кулиб, мени мазах қила бошлади.

Оғзимга келган нарсани ўтлаб, бу сафар ёмон баҳо олдим. Аълочи бўлишимга қарамай бир ҳол-ақволда, бозордан асабийлашиб қайтдим. Сунгра бу воқеа эсимдан чиқиб кетди...

Бир ойдан кейин ҳар доимгидек поездда Маймоқقا жўнадим. Шакарга пиёда кетдим. Жамбулдаги воқеани унуганман. Ҳеч нарсадан хабарим йўқ Қорақиз аммамнинг уйига соғинч билан кириб келдим. У мени бошқача, ғалати қаршилади. Ҳеч қачон мен уни бундай ҳолатда кўрган эмасман. Аччиқланиб, тумтайиб олган.

Хе йўқ-бе йўқ заҳрини сочди:

— Шу бугундан бошлаб сен мен учун бир... Сен

кимни алдаб юрибсан? Уятысиз! Жуда яхши ўқи-ётган экансан! Нимани! Эшшакни! Эшакчи бўлмоқчимисан! – деб бақиради.

Мен овозимни пастлаб сўрадим:

– Нима бўлди? Нима гап ўзи?

– Нима бўлганини билмай қолдингми? Ана у қўшни менга ҳаммасини айтиб берди. Шаҳарга бориб ўқи-япман деб барчани алдаб, бозорда итдек санқиб юриш шармандалик эмасми? Гап нимадалигини билгандирсан! Сен ўша ёққа бориб олиб, бозорда эшакчи бўлиб юрган экансан-да! Шундайми?

Охири чидолмай жавоб бердим:

– Ҳа!

– Ундай бўлса сандирақлаб шаҳарга бориб нима қиласан? Ўзимизнинг овулдаги эшаклар сенга етмасми? Кўчага чиқиб олиб хоҳлаганингча қарамайсанми ўша эшакларга! Ана у йўлнинг нариги бетида бир қўра эшак турибди! Бор ўшаларнинг олдига! Мен сени... Бошимга бало қилиб олган эканман! – Қорақиз аммам шундай деб аламдан йиғлаб юборди. – Мен жоним ҳалқумимга келиб, охирги чақамгача сенга бериб юрсам! Сенинг эшакдан бошқа ўқийдиган нарсанг йўқмиди??

Ҳа, бу воқеа мана шундай бўлган... Менинг Қорақиз аммам аломат бир инсон эди.

ТУЛКИ

Жамбулда ўқиб юрганимда биринчи марта мен ўзимга янги пальто сотиб олдим. Уни ҳозиргиларга со-лиштирганда беш чақага ҳам арзимайдиган кигиздек бир нарса эди. Бироқ ўша пайтда у жуда баҳоли бир мол саналарди. Мен пул тўплагандим. Апам ва Қорақиз аммам айрим нарсаларини сотишиб, менга кўмаклашишган. Очифини айтганда, ҳаётимиз оғирлигидан, бит-

та пальто сотиб олиш бир дунё ташвиш эди. Ниҳоят, пальто сотиб олингач, уйимизда байрам бўлган, барча мени бу матоҳ билан қутлаган.

Этаги судралган, чукур чўнтакли, кўкимтири пальтом билан фахрланар эдим. У пайтда мен ёш, қоним гупуриб, ўз-ўзимга сифмай юрган чофим. Бунинг устига эгнимда ҳеч кимда йўқ пальто. Уни келишириб кийиб олиб, ўзимда йўқ мамнун, кўчага сифмай юраман. Бир неча кунга чўзилгувчи қишки таътилда Шакарга шу пальтомни кийиб борганман.

Қорақиз аммамнинг эри Оллоҳ раҳмат қилгур Дўсали мерган ов деса ўзини томдан ташлайдиган киши эди. У овга чиқиб, тоғу тошларда узоқ қолиб кетиб, бола-чақасининг тинкасини қуритарди. Бу пайтда тулки билан кийикка овга чиқиларди. Тулкини авайлаб отиб ёки този итлар билан ушлаб, терисини бузмай шилишар, сўнгра район марказидаги маҳсус жойга топширадилар. Бундай териларни бозорда сотиш тақиқланган эди. Уни ҳукумат йиғиб олиб, овчиларга арзимаган чойчақа берарди. Бироқ мен айтадиган ҳикоя у ҳақда эмас.

Жездамнинг тўрт-бешта овчи тозиси бор эди. У учайтган бургутни ҳам кўзидан урадиган мерган эди. Оти бор, ўзи чўпон бўлишига қарамай, овчиликнинг орқасидан тушган, овчи учун неки зарур бўлса, барчаси унда муҳайё эди.

Унинг бошқа овулдошлари колхознинг молини боқиб тирикчилик қилишар, поччам эса овчилик билан бола-чақасини боқарди. У киши, айниқса, тозилар билан ов қилишнинг ҳадисини олган эди. Аммам ҳам шу итлар бўлмаса, тирикчилик ўтмаслигини яхши тушунарди. Шу боис итларга яхши қарашарди. Тозилар тинимсиз овда юрганидан ориқдан ориқ бўлиб, аммам уларни уйга, қозон-товоққа яқинлашишини ёқтирмас эди. Мен ҳам итларнинг одамлар билан яшашини, дас-

турхон атрофида ўралашиб юришини ёмон кўраман. Дарвоқе, итларнинг яшаш жойи уй эмас, маҳсус қўрада бўлгани дуруст.

Киш совуқ ва изғиринли эди. Тозиларнинг нам жунлари тўнгиб, қалтирашиб юришарди. Уларнинг бесўнақай танаси титраб, кеч кириши билан иложини топиб уйга киришга ҳаракат қилишарди. Биз бўлса кўрпалар етишмаганидан, икки-уч киши бўлиб ётамиз. Кўп ҳолларда бирорта тозининг судралиб келиб, кимнингдир кўрпасига бош суқаётганини кўриб қолардик.

Ўшанда кечаси улардан бири совқотиб қолибди. У бир амаллаб уйга кириб олиб, мен билан жияним Жапарбек икковимизнинг орамизга сукилибди. Биз билмай ухлайверибмиз. Ит ҳам буни сезиб дамини чиқармай ётаверибди. Унинг ҳам илиққина ерда ухлашга ҳаққи бор-да, тўғрими? Бироқ аммам бехосдан уйғониб қолиб, бизнинг қўйнимизда ётган итни кўриб қолади. Қўлига таёқни олиб, қарғаганча итни қувади.

— Ҳа қора бошингни егурлар! Яна бир уйга киргинчи! — дея ёзғирар эди.

Эшикка қочиб чиққан итлар ҳуриб, фингшишар, бундай пайтда поччам уйғониб итларнинг тарафини оларди:

— Нега қувасан уларни? Ташқарида тўнгиб қолиша-ди-ку, — деб эжемни койиган бўлади.

— Тўнгмаса қотиб ўлсин! — аммам бўйин бермас эди.

Шу тозиларнинг жаттидан уйда кўп жанжал чиқар, бироқ кўп ўтмай аммам билан жездам ярашиб кетар эдилар.

Янги пальто кийиб, ўша таътилда Шакарга келганимда жездам мени охирги курс талабасисан деб овга бирга олиб чиқмоқчи бўлди. Мен ҳам суюниб рози бўлдим. Биз тозилар билан тулки овига борар эдик. Поччам менга тулки ушлашни кўрсатмоқчи бўлган, тезроқ бу антиқа овни кўриш учун ичим қизирди.

Чингиз АЙТМАТОВ

Овулдан менга бир от топиб беришди. Қорақыз апам эрталаб нонушта тайёрлади. Февраль ойи эди, чамамда. Биз жездам икковимиз икки от, олғир тозилар билан овга отландик. Албатта, мен овга бораётганим учун хурсанд бўлиб, янги пальтомни кийиб олганман. Овга кетаётиб нега уни кийиб олганимни ҳозир ҳам тушунмайман. Одатда овга бораётганда пўстин кийишмасми? Жездам тўн, мен эса драп пальтомни кийганча узун-қисқа бўлиб йўлга чиқдик. Овчиликда ҳам бир ўзимни кўрсатиб мақтангим келган бўлса ажаб эмас.

Тўқай оралаб узоқ юрдик. Сўнгра тоғу тош, қирлар бошланди. Ҳаёлимда Қозоғистон далаларидан ўтгандек эдик. Далада ёвшан кўп ўсар экан. Биз билан бирга овга чиққан тўрт този гоҳида улоқиб олдинга кетиб қолар, гоҳида эса орқада қолиб, ис оларди.

Тонг оқариб келарди. Биз из қувар эдик.

— Мана, мана буларни қара! Излар мана бу ёққа кетган. Ана у қорли дара томонга борамиз. Тулкилар ўша тепанинг нариги ёғида бўлиши керак, — деб гапириб келарди поччам.

Дарвоқе, тулкиларнинг изи қорда аниқ кўриниб турарди. Тулки — узун қўйруғи пахмайган, ўта қув жонивор бўлади. Тозилар уларнинг ҳидини олиб, ўша томонга отилишди. Уларнинг орқасидан биз ҳам отга қамчи босдик.

Шу пайт поччам менга қараб қичқирди:

— Сен шу ерда тур! Нариги майдондаги жангалларни кўрдингми? Ҳозир тулкини итлар қувлайди. У эса ўша жангалини кўзлаб қочади. Сенинг вазифанг уларни шу тиканларнинг остига киритмаслик. Киргизиб юборсанг, иш тамом, ушлолмаймиз!

У шундай деб отни чоптириб кетди.

Айнан жездамнинг айтганлари келди. У тозилари билан тулкиларни қувалай бошлади. Мен эса ўша ерда

жовдираб кутиб туравердим. Тулки кенг далада илонг-бilonг қилганча мен томонни кўзлаб келарди. Тўрт тарафим очиқ, ёйиқ дала. Бу ердан у ҳеч қайга қочиб қутула олмаслигига шубҳам йўқ. Итлар уни чарчатиб, охири таппа босгунга қадар кенг далада қувлашмачоқ давом этаверади.

Тулки ҳам жонини қутқармоқ учун панароқ жой ахтарарди. Кутилгандек, мен қўриқлаб турган жангизорни кўзлаб югурди. Тиканли бутазорларга итлар оралай олмайди. Мен эса отда тулкини кутиб турибман.

Тулки тўппа-тўғри менга қараб чопиб келарди. Қандай ғаройиб бир ҳолат. Тулки оппоқ қорнинг устида жон ҳолатда қочар эди. Нақадар ажойиб манзара! Чўфдек чақнаган қип-қизил кўзлари, тикрайган қулоқлари, селкиллаган қуйруғи, узун танаси. Кўзларидан ўт чақнаб қорда мен томон сузиб келарди. Нима қилиб бўлса-да, мен уни тиканаклар остига киришига йўл қўймаслигим керак. Боядан бери мен шунинг учун бу ерда турибман...

Мен эса ҳамма нарсани унутиб, бу бетакрор гўзалликка тикилганча, манзарадан ҳайратланиб, унга тўймай қараб турардим. Шум тулки эса мендан хавфланишга ҳеч қандай ҳожат йўқлигини пайқаганга ўхшарди. Уни ёнидан, яқиндан кўрайин деб отдан сакраб тушдим. У эса шу юрганича кўз илгамас бир ҳаракат билан ёнимдан икки-уч қадам наридан ўтиб мен қачондан буён қўриқлаб турган тиканзор орасига кириб кетди. Шундан сўнг кўздан фойиб бўлди.

Тозилар тулкини тутишолмаганидан чорасиз фингшиб, тиканакларга яқин йўлолмай, уни гир айланишарди.

Шу тобда отининг бошини қўйиб, жездам ҳам етиб келди.

— Тулки қани? — деди энтикиб, нафаси бўғзига тиқилганча.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

-- Тулкими? Тиканларнинг орасига кириб кетди шекилли... — аранг овозим чиқди.

— Ахир, мен сени бу ерга нима учун қўйиб кетган эдим?! Унинг йўлини тўсгин демадимми? Ҳе, тағин бу мишиқи ўқийди эмиш! Шаҳарда! Пальтоси бор эмиш! Бир тулкини қайтара олмайди! Мохов! Сенинг шундай моховлигингни тулки ҳам билган! Итлар уни ўн чақирим қувалаган эдилар-а! Натижа қани? Мен кимга ишонгандим-а? Шалпайган анқов! Қўлидан бир иш келмайди-ю, яна бошқаларга ақл ўргатади! — оғзига келган сўзлар билан мени ҳақоратлар, сўкинар эди. Охири айтмаган сўзи қолмади шекилли, отига миниб, итларни чақирди-да, жўнаб қолди.

Мен ўша ерда серрайғанча туриб қолдим. Ҳозир эшиитганим аччиқ-тизиқ гаплар этимдан ўтиб суюгимга қадалган, ер билан битта бўлган эдим. Тулки эса кирган жойидан қайта чиқадиган эмасди.

Жездам тозиларини эргаштирганча отининг жиловини бурди. Менга қараб ҳам қўймади. Тарвузим қўлтигимдан тушганча фамгин овулга қайтдим.

Ўшанда мен ўзимни ҳақиқатан одам бўлмайман чофи деб ўйлаганман. Мендан болтага соп чиқмас экан-да, деган қарорга келганман. Шу нарсага ўзимни ишонтирган ҳам эдим. Бунинг устига қайтарканман, ҳаво ҳам бузилиб, осмонни қора булат қоплаб келарди. Адашмаслик учун эрта билан кетган йўлимизга тушиб олдим. Лопиллаб қор ёғаётган бўлса-да, излар ҳали билиниб турарди.

Уйга эртароқ етсам дея шошилдим. Қор ёғиши борган сари кучаяр эди. Янги пальтомни қанчалик қоқиб силкитмайин қор унга сингийверар, ўзига сувни торта-верарди...

Эртаси куни қарасам пальтом қийшайиб, қуриган кигизнинг бир парчасига ўхшаб буришиб, тарашадек қотиб, кириб қолганди.

ҲАҚИҚИЙ ИСМОИЛ

Ҳақиқий Исмоил деганим бундан бир неча йил бурун қазо қилди. У эркинликни шу қадар севган, түгрилик учун жонини берадиган инсон эди. Еб-ичиб, айқириб юришни ҳамма нарсадан ортиқ күрарди. Үзи эса ҳеч кимдан тап тортмас, жасур бўлганидан ҳар қандай одам билан тирлаша олар, кези келса муштлашишдан ҳам қайтмас эди.

Ундан олдин ҳам овулимиизда урушдан қочган эски дизертирлар бўларди. Унинг нима учун урушдан қочганини билмайман, бироқ тағин бир шериги билан фронтга бормай яшириниб юргани тўғри эди. Исмоилнинг қочиб, тоғу тошларда беркиниб юрганини бола чоғим кўп эшитардим. Одамлар бўлса, эркакларнинг бари фронтга кетсаю, бу Исмоил жонини сақлаб, қочиб юрибди, унинг жони жон, бошқаларники савил қолганми деб очиқ-ойдин айтишарди.

Рост, кейин Исмоилдан бошқа қочқинлар ҳам чиқди. Уларнинг иккитасига Грознийга чўчқа олиб бораёт-тиб Кичик ошуудаги тегирмончининг уйида дуч келганман.

Бир неча ҳикоялардан кейин ёзган илк қиссам “Бетма-бет” деб аталган. Бу қиссани Москвада ўқиб юрганимда ёзганман. Максим Горький номидаги Адабиёт институтида ўқирдим. Ижодимнинг энг яхши маҳсуларидан бўлган “Жамила” ҳам ўша талабалик йилларимда ёзилган.

Қирғиз адабиётчиси, танқидчи Кенешбек Асаналиевга мен юқори баҳо бераман. “Кассандра тамғаси” номли кейинги асарим ҳақида яхши мақола ёзди. Мен у билан дўстона муносабатдаман. Тез-тез кўришиб, ижод ҳақида фикр алмашиб турамиз. Кенешбек

Чингиз АЙТМАТОВ

билин бўлган бундай учрашувларим фоят фойдали бўлиб, мени ижодга ундайди.

Ўша «Бетма-бет» қиссаси ёзилганда Кенешбек Асаналиев ҳам Москвада яшар эди. Энди қўлдан чиқиб, сиёҳи қуримаган қиссамни кимгadir ўқитиб, фикрини эшигим келарди. Бироқ қисса қирғизча ёзилганидан Москвада уни кимга ўқитаман ёки қандай ўқиб бераман?

Кенешбекка телефон қилиб, муаммони тушунтирадим. «Москва» меҳмонхонаси ёнида учрашишга келишдик. Кўришгач, холироқ жой излаб, меҳмонхонага кирдик. Четроқдан бир жой топиб, биримиз курсига иккинчимиз диванга ўтиридик. Мен ўтирап-ўтирмас қирғиз тилида ёзилган қиссани шариллатиб ўқий бошладим.

Икки соатча тинмай ўқидим. Кенешбек мен ўқиётганда бир марта ҳам тўхтатмади. Мижжа қоқмай, воқеага кириб, тинглаб ўтириди. Ўқиб бўлганимда қисса яхши чиққанини айтиб, мақтаб кетди. Бир маҳал эса кутилмаганда:

— Ўша Исмоил чиндан ҳам борми? — деб сўраб қолса-чи.

Менинг тилим калимага келмас эди...

...Исмоилнинг ролини яхши ижро этган Арсен Умаралиев бу ҳолатни жуда маъноли бера олган. У томоша ўртасида бўғзи йиртилгудек бўлиб, саҳнадан залга отилиб тушади. Уришайтганларни ажратишга ҳаракат қиласди: «У — менман!» бор овозда ҳайқиради у. «Исмоил — менман! Сизнинг овулингизданман! Ёқалашишни тўхтатинглар! Ҳеч кимнинг мени айблашга-да, қарғашга-да ҳаққи йўқ! Ҳозир мен сизларга ўзим тўғримда айтиб бераман!» У шундай деб яна саҳнага сакраб чиқади. Бақириб, ўкириб, ӯзининг Исмоил эканлигини, фронтдан қочишига нима сабаб бўлганини одамларга тушун-

тира бошлайди. Сўйлайверади, сўйлайверади. Охири томошабинларга ўзининг монологини айтади: «Мен – Исмоилман! Ҳозир Сибирда, қамоқда ётибман! Қайта озодликка чиқиб ватанимга қайтиб, сизларни, яқинларимни, туғишганларимни, овулдошларимни бағримга босиб қучоқлагим келади! Барча қилган ишларимга ўкиниб, ҳар куни йиглайман!..»

Колхоз клубидагилар уни узоқ олқишлишибди. Исмоил жазо муддатини ўтаб туғилган овулига қайтиб келганида унга бўлган воқеаларни айтиб беришади.

Исмоилнинг Сибирдан қайтиб келгани ҳақидаги хабарни мен ҳам эшитганман.

Уруш йилларида овулда хатчи, солиқчи бўлиб ишлаб юрган, унинг исмини ўз китобига бош қаҳрамон қилган, сўнгра номдор ёзувчи бўлиб кетган мен ҳақимда Исмоилнинг прототипига айтиб беришади. У эса суҳбатдошларига: «Ёзувчидан розиман. Бу ерда, Шакардан бошқа жойда ҳеч ким танимас эди. Юртдош ёзувчининг шарофати билан мен ҳақимда ёзилган китоб турли тилларга таржима қилиниб, дунёга танилдим,” – деб хурсанд бўлибди.

Хатто у менга хат ҳам йўллаган эди. Хатида: “Қочқин бўлиб юрган мен тўғримда китоб ёзибсан. Икки ўғлим ҳозир шўро армияси сафида хизмат қилмоқда. Бири ҳарбий – денгиз флотида, иккинчиси ҳам ўша ёқда бўлса керак. Икки ўғлим аскар. Тушундингми? Энди барчаси ўз йўлида», деб икки ўғлининг суратини ҳам хатга солиб юборибди.

Мана, мен кўриб-билган асл Исмоил шу эди...

Қиссани ўқиганлар қочоқнинг аёли Саида дастлаб куёвига ёрдам бериб, унга ичи ачиб, оғзидағи овқатини унга элтиб берганини, кейин қўшни аёлнинг тўрт нафар боласини чиядек чирқиратиб, уйини, ўғирлаб кетгани учун Исмоилдан нафрatlаниб, уни яширинган

горидан ушлаб берган жойда Исмоил билан юзма-юз келганини яхши билишади. Ўқувчи бу сюжетда ўзимнинг мاشақатли болалигимда бошимдан кечирган воқеаларни Саида билан Исмоилнинг образи орқали тасвирлаганимни энди тушунар деб ўйлайман.

ДЖЕРС БУҚАСИ ЁКИ ДОВОНДАГИ МУҲАББАТ

Техникумни битиргандан сўнг Қирғиз чорвачилик илмий-тадқиқот институтига қарашли наслчилик заводида зоотехник бўлиб ишлай бошладим.

Ўша пайтда “Сарвиқомат дилбарим” номли қиссамни ёзганман.

Институтга қарашли илмий экспериментал фермамизнинг қарамоғида алоҳида сақланадиган, яхши сут берадиган юздан ошиқ наслли сигир бор эди. Бу ферма илмий изланишларининг натижалари фойдали бўлган. Республикада сут етиштириш бўйича олдинги қаторда турар эдик. Ўша пайтда мен ўзимча “меҳнат фахрийси” каби эдим. Ишимга боғлиқ бир тажрибани амалга ошироқ ниятида эдим. Англияning жанубидаги энг катта Джерс оролида етиштирилган Джерс соғин сиғирининг серсутлиги билан бутун дунёга машҳурлигини яхши билардим. Сариқ, ўзига хос хусусиятлари бор бу сигир сутининг ёғлилик даражаси юқори эди. Оддий сигирлар сутининг ёғлилик даражаси 3,5 бўлса, уники 5,6 фоиз эди. Мен ўзимизнинг қўтослар билан ўзга қитъадаги Джерс қорамолларини чатиштириб, икковининг ўртасидаги бир наслни яратмоқчи эдим. Бу ниятимни амалга ошироқ учун катталарга ўз фикрмуроҳазаларимни айтгандим. Институт раҳбарияти менинг таклифимни қабул қилиб, талабларим бажо келтирилишини билдиришди.

Джерс буқасини олиб келиш учун Ленинградга, ун-

дан Гатчинага бордим. Гатчина инқилобга қадар Россия подшолари оила аъзоларининг қароргоҳи саналарди. Иккинчи жаҳон уруши даврида зотли молларнинг барчаси шу ерга тұпланиб, асралған ва бошқа жойларга тарқатылған. Мен олмоқчи бүлған зот турли қийинчиликларга чидамли, ҳар қандай оғир шароитта күниги кетадиган, эңг муҳими, совуққа чидамли эди. Бизнинг құтослар эса қорли ва музли жойларда яшаб, тоғли иқлимга обдан мослашиб кетған эмасми. Менинг экспериментимдан асосий мақсад – сутлилиги ва ёғлилиги юқори бир зотни яратмоқ эди.

Құтослар Қирғизистон, Тожикистон ва Афғонистонда бўлиб, бу ерларнинг оғир географик иқлим шароитида яшаса-да, бироқ бир нуқсони бўлиб, сути оз эди.

Шундай қилиб, Джерс буқасини мол юклашга мослаштирилған вагонга ортиб, Қирғизистонга олиб жўнадик.

Үн кун йўл юриб, кўзлаган манзилимиз – Жамбулга етиб келдик. У ерда бизни иззат-хурмат билан кутиб олишди. Ундан институтнинг фермасига олиб келдик. Энди бошқа бир ташвиш – бояги олиб келган буқадан қочириш учун камида үн-үн бешта құтос керак эди. Буларни олиб келгандагина экспериментни бошлишим мумкин бўларди.

Құтос бизда йўқ эди. Шунинг учун икки “Камаз” автомашинаси билан Тянь-Шанни кўзлаб йўлга чиқдик. У пайтда Тянь-Шань йўли бошқача, довон ошуви ҳозиргидай эмас, тик ва хатарли, бурумлари кўп, ундан ташқари ўта хавфли эди. Бугунгидай тош тўшалған, асфальтланған йўллар қайда... Ўша йўлда мен илк бор тирқагич судраган “Камаз”ни кўрганман. Ўшанда у Хитойга кетаётганди.

Йўлимиз олис бўлганидан, довондаги бир манзилда тунаб қолдик. Тунашга тўхтаган уйимиз ўта ночор, йўл

ёқасида ўтган-кетган йўловчилар учун қўл учида солинган бир бошпана эди. Кирганимизда бир аёл чироқ ёқиб, жой солиб берди.

Катта бўлманинг ичида бир неча кароват қўйилганди. Уларнинг кўпи бўш эди. Бир бурчакда оёғида туролмайдиган икки ҳайдовчи чайқалишиб, маст-аласт ўтиришарди. Менинг ётар жойим уларнинг ёнида эди. Буларнинг бири ўша тиркагичли “Камаз”нинг шофёри экан. Мени кўзларига илмай, ўзаро лақиллашиб ётишарди. Истасам-истамасам-да, икковининг сўзини тингламоққа мажбур эдим.

— Ўша ошувнинг ёнида мен яхши кўрган аёл яшайди. Бироқ у менга қиё ҳам боқмайди, — деб бири иккинчисига ўзининг дардини тўкиб солиб, бошидан ўтган севги ҳикоясини айтиб бериб ётди.

Бояги тиркагичли “Камаз”нинг ҳайдовчиси деганим шу одам эди. У ўзининг ўша севганини ҳечам унута олмаганини, ҳар доим довонни ошганда ўша дилбарни бир кўришини, муҳаббат қандай бошланиб, қандай оловланиб турганини бир бошдан айтиб берди. Унинг бошидан ўтган ўша лаззатли, азобли ва армонли воқеалар менга қаттиқ таъсир этди...

Ҳа, мен ўшанда юксак тоғлар томон йўл олган йўловчиguna эдим. Тамоман бошқа бир мақсад билан кетаётгандим. Бироқ бу олис йўлда “Сарвиқомат дилбарим”ни топиб, унга асос бўлган бир тақдирга дуч келган эдим...

ЖАМИЛА БИЛАН ДОНИЁР

Москвадаги Халқаро М.Горький номидаги адабиёт институтида эканлигимда «Жамила»ни ёзганман. Қисса ёзилган жой ҳам эсимда. «Жамила» Тверь бульваридаги ётоғимизда яшаган кезда қофозга туширилган. Ўша уйнинг ёнидан деразасига қараб ўтарканман, дои-

мо 1956—58-йиллардаги талабалик ҳәётимнинг унутилмас иккинчи йилини хотирлайман.

Қиссани дастлаб «Садо» деб атагандим. Албатта, бу Жамила билан Дониёрнинг йўлда, аравада кетиб бораётиб, ҳис-туйғуларини тўлиб-тоширган, бу ерда унчалик аҳамияти йўқ, сой шарқирашининг садоси эди.

Бугун радиоси, магнитофони бор машинага ўтириб қолганимизда давримизни ўша Жамилаларнинг вақтига солишириб қўяман. Одам йўлда кетаётиб, истаган мусиқасини эшитса қандай яхши! Бироқ ҳозирда бу узук-юлуқ мусиқаларни тингласанг ундан ё рок, ё поп ва ё эстрада деганларининг унсурлари эшитилади. Агар менинг суюкли Дониёрим ҳозирги даврда яшасалар, рок-попга тўла автолар ичидан, севишиб-суюшганларга унчалик раҳми келиб, юраги ачимас эди.

Техника ривожининг фойдасиз томонлари ҳам йўқ эмас. Тайёр мусиқа, кассета, дискетлар кишининг ички ҳис-туйғуларидан пайдо бўладиган, сеҳрли сиру синоатдангина яраладиган садоларини чиқармоғини чеклаб, деярли йўқ қилиб юборади. Ўша тайёр радио ирлаб бораверса, йўловчиларнинг садоси чиқадими?.. Бу ерда эса йўл юрган одамларнинг ўзлари хиргойи қиладилар. Соғинч, севги, фалсафий куй-қўшиқларни ўз ҳис-туйғуларидан қалблари тубидаги дарду ҳасратлардан яратадилар. Бундай дақиқаларда қанчадан-қанча садо, қанчадан-қанча илоҳий ҳис-туйғулар қўзғалганини ким ҳисобга олиб ўтирибди дейсиз? Инсон туйғуларида не қадар руҳий роҳат-фароғат, янгиланиш ва покла ниш яшайди...

— Ҳар нарсанинг ўз вақти ва ўз замони бўлади. До ниёр учун йўл — ҳаёт қўшиғининг булоғи, чексиз, сўнмас муҳаббатни тўлқинлантириб турувчи чексиз садонинг чашмаси...

Албатта, бу асаримни ҳам ҳаётдан олиб ёзганман.

Мен ижодимда ҳар доим Иккинчи дунё савашини эслатаман. Бу уруш фақат биз учун эмас, буткул инсоният учун ўта оғир ва даҳшатли йўқотиш, хотирадан кетмас воқеа бўлган. Бу уруш одамларга ўлим билан очарчилик олиб келган десак, унинг касофатини озайтирган бўламиз. Бу уруш ўша даврдаги одамларнинг одоб ва ахлоқига ҳам тажовуз этиб, асрлардан бери шаклланниб келган урф-одатлари, расм-русумларига ҳам чексиз зиён-заҳмат етказди.

Урушдан олдин куёвга чиққан келинчаклар эрлари ҳарбийга кетиши билан эркин қушга айланиб қолмаганлар. Қиз турмушга чиққандан кейин ўша борган ердан охиратлик ўрин-ўчоқ олишга ҳақли. Агар умр йўлдоши фронтда ҳалок бўлиб, тул қолса қайноғалари уни куёвга бермасликка ҳаракат қиласидилар. Бунинг устига у болалик бўлса, ўзи ҳам ҳеч қаёққа кета олмас эди.

У пайтда оила ичидаги, жамиятда ёзилмаган қоидалар шундай бўлган. Бироқ касофат уруш бу эътиқодларни бузиб юборган ҳоллар кўп бўлган. Қавм-қариндошларимиз ҳаётидаги шундай бир воқеа “Жамила”га сабаб бўлди.

Олисроқ қариндошларимизнинг икки ўғли teng фронтта кетган. Уларнинг каттаси аскарга олинишдан олдин энди уйланган бўлган. Шунда уруш бошланиб қолган экан. У ёши етмаса-да, армияга чақирилган. Асадаги Жамила куёвининг ҳаётдаги прототипи мана шу йигит эди. Бу икки ака-ука ҳам фронтдан қайтмадилар.

Жамиланиг прототипи бўлса, шоиртабиат ва кўркам келинчак эди. У шакарлик эмас, қўшни овул кўксойлик. Биз учун бу нарса у қадар муҳим эмас эди. Бизнинг эл қўшни Қозоғистон билан ҳам қиз олиб, қиз беришади. Жамилани қайси овулдан мисол олганим ёдимда йўқ. Уруш вақтида ёш келиннинг ёмонотлик

бұлмаслиги, унинг қайниларига сидқидилдан хизмат қилиши, күёвииңг қўзига чўп солмай, тегишли расм-русларга амал қилиб, ёрини кутмоғи керак эди.

«Келин» деган сўзниң ӯзи ҳам айтиб турғандай, “кел”, “бизга кел” деган маънони беради. Келин оиласа кейин келган, хонадонга қўшилган янги одам. Бошқа оиласдан келиб, янги оиласдаги йигит билан бosh қўшган қиз шу уйга, шу овлуга келин бўлади. Келин келган жойидаги тартиб-интизомга бўйсунади, шунга яраша муомала қиласди. У тортиниб, қимтиниб бора-бора янги ҳаётга ўрганиб, эл орасига сингиб кетади.

Ўша пайтда бизнинг овлуларга фронтнинг ilk ярадорлари кела бошлаган. Бундан ташқари немислар босиб олган ерлардаги эллар ҳам эвакуация қилинган эди.

1942—43-йиллари кўп одамлар Кавказдан биз ёқларга сургун қилинган. Уларнинг кўпи чеченлар, қорачойлар, черкеслар билан балқарлар эди. Бу халқларнинг айримлари Сибирга, айримлари Ўрта Осиёга зўрлаб ҳайдалган. Буларнинг бундай азобини шўро раҳбарлари “Асл Ата юртга қайтиш” деб изоҳлашган.

Шакарга тўп-тўп ярадорлар келар, бундайлар Кўксой, Кировка, Грознийга ҳам оқиб келаётганди. Ораларида бир пайтлар болалар уйларида тарбиялаганлар ҳам бор эди. Дониёрнинг прототипи ўшандай ўспириналардан бири. Янглишмасам, Қозоғистонда туғилган, болалар уйида улғайган бир ўспирин кимнингдир орқасидан қолмай муҳаббат майдонидаги барча хатти-ҳаракати, гап-сўзларини кузатиб юрганини қайдан билсин? Унда мен ҳам унчалик қўзга ташланмаган, ҳеч ким эътибор бермайдиган кичкина бир бола эдим-да...

Бироқ ўзим истамаган ҳолда ўша икки қалб севги-муҳаббатининг шоҳиди бўлиб қолдим. Гоҳида Дониёр Жамилани, гоҳида Жамила Дониёрни кутар эди. Икко-

ви бирга юк аравага ўтиришиб, далага қараб кетишарди. Белоён далада иккиси ҳар доим бирга юришарди.

Бир куни овулда қий-чув күтарилиб қолди. Күрибдиларки, бизнинг келин фронтдаги куёвини кутишдан бош тортиб, қайноғаларини ташлаб, «оқсоқ Дониёр» билан кечаси қочиб кетибди...

Буни Қорақиз апамдан эшилдим. Аччиғи чиқиб уларни қораларди:

— Анчадан бери эру хотин бўлиб юришган экан-а?! Жувонмарглар!..

— Ҳалиям сизларнинг кўзларинг очилгани йўқ? — дедим мен ҳам.

Аммамнинг янада қаҳри қўзиб, менга қараб ўшқира кетди:

— Бу нима деган шармандагарчилик?! Эри бечора жон олиб-жон бериб фронтда уришиб юрса-ю, хотини уни кутмай қаердаги бир суюқоёқ билан қочиб кетса?! Уруғимизнинг юзини ерга қаратди, шарманда! — у шундай деб, менга яқинлашди:

— Сен уларнинг алоқаларидан хабаринг борга ўхшайдими дейман? Уларнинг тарафини олиб, бирга юрган экансан-да?! — деди.

Мен жавоб бера олмай қолдим.

Жамила билан Дониёр далада экинларга қарашарди. Гоҳида учовимиз бирга ишлаб қолар эдик.

— Бир оз бурун Дониёрни бозорда кўргандирсан! Балким ҳозир темир йўл станциясига боришаётгандир! Тургин-да, орқасидан тушиб, Жамилани топ! Уларга бу номаъқулчиликнинг оқибати ёмон бўлишини айт! Жамила орқага қайтсин! Уни биз кечирамиз! — дея бақирди эжем менга.

Мен уларни қувиб станциягача бордим. Уларни ўша ердан топдим. Қўл ушлашиб кетишарди. Орқаларидан

боришга уялдим. Хижолат чекканимдан нима дейиши ни ҳам унутган эдим.

Жамила мени пайқаб, уялиб турганимни ҳам күрди.

— Нима бўлди? Сени орқамиздан юборишдими? — сўради у ҳайрон бўлиб.

— Ҳа, сени қайтсин дейишияпти, — дедим ерга қараб фулдираганча.

— Бекорга овора бўлма. Сизларни тушунаман... Бироқ энди мен орқага қайтмайман. Мен бу киши билан яшайман. У қаёққа борса, мен ҳам шу ёққа кетаман...

Ҳа, у шундай жавоб берди ўшандা.

Келиб бу гални аммамга айтдим. У аччиғига чидамай Жамилани қарғаб кетди...

Бу қарғишлардан мен ҳам ўз насибамни олдим...

“Жамила” қиссаси чиққанда, ўзимизнинг туппа-тузук ёзувчимиз унга ёпишиб олди. Қиссани партия мажлисида, жамоатчилик кўз ўнгидаги ер билан битта қила бошлади. У ўзининг қиссага қўйган айбларида бадиий ижодда маъно ва мазмун “коммунистик партия” сиёсатига уйгун бўлиши, социалистик реализмдан чекин-маслик кераклиги ва идеологиянинг бошқа талаблари ҳақида айтиб туриб, охири оиланинг ажрашиши “коммунистик партия” ғоясига катта зарба берувчи нарса эканлигини таъкидлади. Оила бирлиги, партия ва жамиятнинг асосини ушлаб турган муҳим эътиқод эканлигини қайд этиб, ниҳоят менинг қиссам ана шу ғояларга мос келмаган сюжет асосида ёзилганини “фош” этди...

У пайтда кимдир бирор хотинини ташлаб кетса ёки ажралса уруш-жанжал бўлмас эди. Агар давлат ишида ишласа узоги билан партиядан ўчирилиб, ишидан айрилар эди. Бадиий ижодда жамиятдаги мана шундай воқеаларни ёзганда бундай кишиларни салбий қаҳрамон қилиб олиш керак эди.

Қиссаны ёзаётганды мен бундай муаммолар ҳақида мутлақо үйламаганман. «Жамила» чоп этилиши билан ўз юртим ва чет элларда-да катта қизиқиш уйғотди. Ҳамма ерда менинг қиссаны ҳақида баҳс-мунозаралар булиб ётганди. Ошна-оғайнин, замондошларим менинг бу муваффакиятимни күра олмай, узоқ қийналишиб юришди. Улар менинг ижодим ҳақида ўзларининг ҳеч қандай фикрларини айтишмас, «классик» ёзувчиларимиз эса менга син тақишига ўтгандилар...

Үшандай «классик»лардан бирининг шундай сўзларни бир йифинда ўз қулоғим билан эшитганман...

Вақти-вақти билан Ёзувчилар уюшмасида партия мажлиси ўтказилиб турилар эди. Партияning изнисиз ҳеч ким Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўла олмасди. Улар дастлаб партияга аъзо бўлиб, сўнгра унинг тавсияси билан Ёзувчилар уюшмасига олинар эди. Ёзувчиларнинг партия мажлисларида жуда катта-катта давлат раҳбарлари қатнашардилар. Улар меҳнаткаш халқни социалистик руҳда қандай қилиб тарбияламоқ керак, улар учун қандай асарлар ёзиш керак, социалистик реализм методи бўйича ёзилган асарларни қандай танқид қилиш лозимлиги ҳақидаги масалаларни муҳокама қиласар эдилар.

Үшанда «классик»ларимиздан бири кутилмаганда минбарга чиқиб қолди. Мен жойимда қотиб қолгандек ўтирас эдим.

— Эрталабдан бери ёзувчиларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш ҳақида фикр алмашдик. Бироқ улар хато йўлга тушиб, ўзларига янгилиш пойдевор тиклаб, адабиётни булғаб ётсалар уларни қайтиб тарбиялаймиз? Яқинда Иссикқўлга командировкага бориб келдим. Бир колхозда меҳнаткаш халқнинг далада қандай ишлаётганини кўриб, улар билан фикр алмасиб, яқиндан танишмоқчи эдим. Шу мақсадда йўлда кетаётсам,

орқамдан бир от-аравали киши келиб қолди. Мен унга йўл бўшатдим. У эса отнинг жиловини тортиб, тўхтади. Аравага яхши отлар қўшилган эди. Колхознинг раҳбарларидан бири эканлигини дарров сездим. У менга: “Э бек ака, қаёқقا боряпсан?” – деди. Мен бўлса: “Колхоз меҳнатчиларининг ҳаёти билан яқиндан танишув учун дала шийпонига боряпман”, – дедим. “Аа, мен сизни энди танидим. Сиз ўша фалончи деган атоқли ёзувчи эмасмисиз?” Мен: “Ўшанинг ўзиман” дедим. “Аравага ўтиринг? Истаган ерингизга олиб бораман. Нимани хоҳласангиз, кўрсатаман” дегандан сўнг аравакашнинг ёнига ўтиридим. Бир маҳал у менга қараб: “Сиз ёзувчи Айтматовни танийсизми?” – деб қолди. “Албатта танийман”, – дедим мен. “Ундай бўлса унга менинг мана шу тўқмоқларимни айтиб қўйсангиз!” деди. “Нимани?” – десам у айтди: “Жамила ҳақида нималарнидир валдирабди. Эри фронтда юрса бошқа бирор билан қочиб кетармиш. Шунаقا китоб ёзиш мумкинми?! Мана, халқнинг фикри шундай!” – дея сўзини тутатди “классик” ёзувчимиз. “Мен элдан эшитганларимнигина сизга айтаяпман. Мана, ўша ёзувчи ҳозир биз билан бирга шу ерда. Хайриятки, қўлимда қамчи йўқ. “Жамила” учун ейдиган таёғини ҳозироқ мендан олар эди!” – дея сўзини тамомлади.

Юрагимни ўртаган бундай сўзларни эшитиб, нима қиласаримни билмай, иложсиз тинглаб ўтиридим. Тўпланганларнинг бари менга қараб, масхараомуз кулишарди. Айримлари мени турткilar, ҳатто чимчилашар эди... Бошқа бирлари эса:

– Тўғри! Бундайларга фақат калтак керак! Элни бузган мана шулар! Буржуазиянинг таъсири бу! Халқ душманлари мана шулардан келиб чиқади! – дея қийқиришарди.

Уларга жавоб бермай, ноилож кулибина қутулдим. Бироқ аслини олганда бу воқеа бир умр юрагимда қолди...

Эълон қилингандан кейинроқ “Жамила”нинг баҳти эларо миқёсда очилиб кетди. Қисса илк бор рус тилида Москвада, “Новый мир” журналида босилган. У пайтда журналнинг бош муҳаррири Александр Твардовский эди. Йигирманчи аср рус адабиётининг буюк вакили билан кўп йилларга чўзилган дўстлигим ўша “Жамила”дан бошланган. Ўша пайтда у жамоатчилик нинг ҳурмат-эътиборига сазовор инсон эди. Иттифоқ зиёлилари орасида демократияни тушунтиришга ҳаракат қилиб, Иттифоқнинг тоталитар тузумдан қутулиши керак деган гояни илгари суриб, фикрида қатъий турган собит шахс эди. Твардовский ҳар қандай ижодий баҳс, қай бир бадиий ижод намунаси бўлмасин, унинг баҳосини бичиб, кейинги тақдирини ҳал этиб қўя қоларди.

Ўша даврнинг парадокси шундан иборат эдики, ҳар қандай сиёсий ўзгаришга ўз фикрингни айтмасдан, уни сўзсиз-садосиз маъқуллаб, қабул этиш керак эди. Шунда сен бирор нарса ёсанг-у тўсиқларга дуч келмас эди. Бироқ ёзувчини энг юқорида қўллаб турувчи каттароқ одами бўлса, жазо ҳам шунга яраша бўлар эди. Ўша пайтда ёзувчиларнинг тоталитар-буйруқбозлик тузумининг қурбони бўлиб қолмаслиги учун Твардовский сиёқли обру-эътиборли шахсларнинг қилган сидқидил ёрдамларини қандай эсламай бўлади?

“Жамила” ҳақидаги партия йиғилишларида, танқидий фикрларда айтилган гапларга дуч келавериб, тузуккина тажриба тўплагандай бўлдим. Менга айтишларига қараганда “Бетма-бет” қиссасининг қаршиликка учрамай, жамоатчилик тарафидан илиқ қабул қилини-

ши унинг Москвада “Октябрь” журналида русча чоп этилиши билан узвий боғлиқдир. Бу журналнинг ўша пайтдаги бош муҳаррири Парфенов эди. Агар адабий асар Москвада эълон қилинса, жамоатчилик унга син тақмасдан, ҳаммаси яхсидай, овозини чиқармай қабул қиласди.

Ўшанда қочқин Исломил билан аёли Сайданинг фожиали тақдирни ҳақида оғзига келган гапни айтган ўз юртдош, қаламдошларим “ўзингдан чиқсан ётлар” бўлганлигига ҳайрон қолганман. Бироқ бу гап-сўзларни юрагимда сақлаб кўнглимга яқин олганим йўқ.

Ҳа, айтгандай, “Бетма-бет” Қирғиз драма театрида саҳналаштирилиб, санъатнинг бошқа турига ўтганда ҳам қирғиз танқидчилари роса тепкилаганлар. “Бизнинг типик қаҳрамонларимиз, урушда ғалаба қозонган ботирларимиз қани? Ҳақиқий жасурлар, ўлмас-ўчмас жасорат кўрсатганлар қани? Дезертирлар у пайтда дарров тутилиб, отиб юборилган! Бу Айтматов шу foysi билан ишини давом эттирса, антисовет фикр-мулоҳазалари билан бизни қаёққа олиб бораётганини яхшилаб, ҳозирдан ўйламоғимиз керак!” – дейишарди.

Хайриятки, қисса Москвада нашр этилган эди. Бу эса бизнинг ёзувчиларга бошқача таъсир этганди.

“Жамила”м ўз йўлида кўп воқеаларга, қийинчиликларга йўлиқди. Худди тушдагидай каби “Новый мир” журналининг бош муҳаррири мени ўз кабинетидаги қабул қилди. Мен учун бу учрашув, бўлиб ўтган илиқ суҳбатлар, яқиндан танишув, ўй-фикрларимизнинг бир-бирига тўғри келиши умр бўйи эсдан чиқмас хотира бўлиб қолди. Шу учрашувимизда А.Твардовский менга қиссанинг “Садо” деб аталишини ўзгартириб, бош қаҳрамон Жамиланинг исми билан “Жамила” деб қўйишимни таклиф этган. Ўшанда нима учун бун-

дай қилиш кераклигини айтганми, айтмаганми эсимда қолмаган. Бироқ қиссани “Жамила” деб аталишига жони дилим билан рози бўлганман.

Александр Твардовский ўшанда бу компартия деган нарса билан адабиёт орасида турган амалдорларнинг мустабид ўй-фикрлариға қарши юриб, уни четлаб ўтиб, қандай стратегияда ёзиш кераклигини менга яхшилаб, боплаб тушунтирган эди. Асарларимни ҳар доим икки тилда, рус ва қирғиз тилларида ёзив, дастлаб Москвада русчасини бостириб қўйиб, жамоатчиликка шу тилда тарқатиш кераклигини маслаҳат берган. Москвадан бошқа жойлардаги партократлар саллани ол деса каллани олишларини ҳам, у киши менга тушунтирган эди.

“Алвидо, Гулсари” қиссанини ёзганимда Твардовский ўшанда айтган сўзларнинг нақадар ҳақлигига ишонч ҳосил қилганман. Шундай ақл ва стратегия билан ҳаракат қилмасам, менинг “Алвидо, Гулсари”м юлдуз кўрмай кетарди...

ИЧКИ ДУНЁ ҲАЙҚИРИГИ

Яшаётган ҳаётимизнинг эгри-буғри йўлларида наридан-бери юриб, сўзларнинг қанчалик маъно ва мазмун касб этишига у қадар эътибор бермаймиз. Маълум вақт ўтиши билан қарашларимиз ўша эски замонда қолиб кетади. Давр билан бирга дунёқарашимиз ҳам ўзгариб, оқибатида қандай тажрибаларга эга бўлганимизни ҳам сезмай қоламиз.

Бироқ ўша вақт давомида кўрган кўп нарсаларимиз ёдимиздан чиқиб унугилган бўлади. Бора-бора унугилган нарсалар охир-оқибат тарих саҳифалариға кирмай, ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетади. Балким кечмиш ҳаётимиздаги қандайдир бир илиқ, ибратли хотира-ларни умр бўйи сақламоқ, бу муқаддас эътиқодларнинг оҳорини тўқмаслик, бу қутлуғ ҳис-туйғуларнинг

шаффофлигини сақлаб қолмоқлик учун ҳам тинмай курашмоқ керакдир. Вақт билан ақлнинг чегараси бор эмасми...

Болалик ва ёшлигимда сабоқ олганим – қирғиз халқ оғзаки адабиётидан абадул-абад қарздорман. Ҳар бир аймоқнинг ўзигагина хос урф-одатлари аксини топган оғзаки адабиётининг шайдосиман. Ўз даврида бу халқ санъати одамларга куч-қудрат баҳш этиб, умрларига сайқал берган. Кейин мен эл урф-одатлари, удумлари, қўшиқларидаги фалсафани, орзу-умидни, ишонч ва интилишни, мақсаду муддаони, табиат билан бўлган узвий боғланишни ўзим учун кашф этдим. Булар буюк бир чорлов ўлароқ, инсон зотига ҳар бир ишда, ҳаётига маъно баҳш этиб, умрига сайқал беради.

“Экин эккандаги айтув” мен учун қандайдир бир сирли дуо, бугуннинг тили билан айтганда манифест эди. Оталаримиз ўзларининг бу ёруф дунёдаги вазифаларини ўша халқ сўзи орқали туйиб, тушунишган бўлсалар керак. Мен учун боболар мероси доимо муқаддас ва табаррукдир.

Хозирги даврда экиннинг нон бўлганига қадар қилинган меҳнатини ким билади, ким ҳис эта олади? Ёки шу бир парча нонни етиштиromoқ йўлида азоб чеккан инсон заҳматини ким қадрига етиб, ким баҳолай билади?

Ҳа, нон маълум бир қийматга эга нарса. Дўконга ақчангни санаб бериб, пулга айирбош қилиб оласан. Бурунги қирғиз дәҳқонининг экин эккандаги термасини эшитганда, унинг ўз касбини нақадар яхши кўришини англаб, ҳайратга тушасан, унинг қанчалик тадбирли ва билимдон эканидан оғзинг очилади, биродар...

Довондан ошиш олдидаги ёки шамолга қарши айтиладиган халқ термаларида нақадар теран фалсафа акс этган. Бугунги ўқувчилар табиатнинг инсон руҳига

Чингиз АЙТМАТОВ

бүлган таъсирини ҳисобга олмай, кунлик ҳәётимизнинг
асл манбай бүлган илоҳий хазинани оёқ-ости қилиб,
унга эътиборсиз қарашга ўрганиб қолдилар. Шундан-
ми, улар кечмишдаги ота-боболарнинг ақлу идрокида,
иймону эътиқодида, фаҳму фаросатида нималар яши-
риниб ётгани билан ишлари бўлмай қолгандай...

ДЕҲҚОН ТЕРМАСИ

Мана, сепдим уч бошоқ
Илиқ ерга қўш қўшиб
Бири етим-есирга,
Фарид, мискинга бири.
Бу қўшим – оч-наҳорга,
Олисда умидворга,
Булар қурт-қумурсқага,
Буниси сўрамчига
Буниси тиламчига,
Булар қушларнинг ҳақи,
Йўртиб юрган қуёндан,
Қолгани сизга, менга.
Бободеҳқон қўлласин,
Ҳар бир ишим ўнгласин.
Ишимни хўп биламан,
Хирмоним чош уяман.
Ариқлар кенгроқ чопилар,
Қўриқчи мудом топилар...
Тилагим катта бугун,
Ниятимни бер, эгам.
Бердим Бобо Деҳқонга!
Биринг айлансин мингта!..

МУҚАДДИМА ЎРНИДА

...Учинчи синфга кўчган Чингиз отаси билан онаси-нинг хайрлашувини кузатаркан, отажонининг кўзла-ридан ёш тирқираганча вагон ила баробар чопиб ке-лаётганидан кўз узолмас экан, мурғак ақли бу илиқ ва меҳр-муҳаббатли юзни энди ҳечам қайтиб кўра олмас-лигини ҳис этганча купенинг иккинчи қатидаги ётоқ-да бутадай бўзлаб йиғлаётганда осмону фалакка ўрла-ган оҳу зори, нидоси...

ОДАМЗОД ГУЛТОЖИ БЎЛ..

Улуғ устоз

Чингиз Айтматовнинг автобиографик

“Болалигим” асарини таржима қилиб бўлиб...

Ҳолим беҳад ёмондир,
Имкон ёғий томондир,
Дўст ҳам бугун ёбондир,
Хайрият, жон омондир.

Нокас боғи чамандир,
Оқил қадди камондир,
Улус ранги сомондир,
Хайрият, жон омондир.

Қотил қўли узундир,
Қаҳрига не чўзимдир,
Тангриданми, тўзимдир,
Хайрият, жон омондир.

Эзгулик йўли банддир,
Разил шами баланддир,
Тўғрилик сўни панддир,
Хайрият жон омондир.

Шарафсизким, шаън қучар,
Насабсиз кўкда учар,
Иймонсиз тўнинг бичар,
Хайрият жон омондир.

Номардлик ҳаёт бўлса,
Туғишганинг ёт бўлса,
Ўжар эшак от бўлса,
Хайрият жон омондир.

Яшай билмоқ, санъатдир,
Адл турмоқ бир аҳддир,
Кетмоқ – азал неъматдир,
Хайрият, жон омондир.

Одамзод гултожи бўл,
Ҳақиқат йўлида ўл,
Ўлсанг, мард қўлида ўл,
Ўзи ҳам сен томондир.

Нурали ҚОБУЛ

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ИЖОДИНИНГ КАЛИТИ

Чингиз Айтматовнинг “Болалигим” китоби 2008-йилда Нурали Қобул таржимасида босилиб чиққанди. Бу асарнинг номланиши Лев Толстой ва Ойбек каби икки улуф ёзувчининг шундай аталган асарларини эслатиши билан бирга, бутунлай ўзига хослиги билан ажралиб туради. Яъни унда Чингиз Айтматовнинг фожиали болалик даври, 1930-йилларда Туркистондаги олти миллион аждодимиз қирилган очарчилик, 1937–38-йилларда авжга чиққан сталинизм қатағонида отасининг қамалиши ва отилиши... Ана ундан сўнгра уруш давридаги йўқчилик ва мустабидларнинг турли зулмлари остидаги ҳаётнинг жонни қиймаловчи хотиралари... Лев Толстойнинг болалиги бой ва бадавлат бир граф оиласининг тўкин турмуши, Ойбекнинг болалиги эса Туркистоннинг ўтган асрдаги чор империяси давридағи қолоқлик йилларига тўғри келиши маълум.

Чингиз Айтматов туғилган Талас Тошкентга, Хумсон тарафларга яқинлиги маълум; отаси раҳбар бўлиб ишлаган, Чингизнинг болалик йиллари кечган Араван эса Фарғона водийсидаги қадимдан туркийлар яшаб келган гўзал маскан, бугундаги Наманган ва Андижон вилоятларига қўшни туманлиги билан, шунингдек, у молдӯхтирикка ўқиган ва ишлаган Жамбул ҳам ўзбекларга яқин ва таниш макондир ҳамда булар ёзувчи асарларини ўзбек китобхонига янада яқинлаштирган, оммалаштирган омиллардан деб ўйлаймиз. Зотан, адабнинг кўплаб ҳикоялари ва қиссаларида бу манзиллар тилга олинади. Мен бир неча йил олдин қардош тиллардан ўзбекчага қанча ва қайси асарлар таржима қилинганига қизиқиб, кутубхонадаги картотекага суюнган ҳолга

да бир нарса ёзгандим, ўшанда Қирғиз адабиётидан 1935–1990-йиллар орасида элликдан ошиқ номдаги китоб ўгирилгани маълум бўлганди. Шундан йигирматачаси биргина Чингиз Айтматов қаламига мансуб китоблар эди. Бу далил унинг бир ўзбек ёзувчиси каби халқимизга суюкли бўлиб қолганини, ўзбекнинг ҳам Чингизи эканлигини исботлайди. Муаллифнинг ўзбекларнинг севимли адибига айланишида унинг моҳир таржимонлари – Асил Рашидов, Иброҳим Faфуров, Маҳкам Maҳмудов, Ёқубжон Xўжамбердиев, Суюн Қораев ва бошқаларнинг, шунингдек, унинг ижодини оммалаштирувчи сўз бошилар, мақолалар, хотиралар ёзган Комил Яшин, Шукрулло, Воҳид Зоҳидов, Одил Ёқубов, Файбулла Саломов, Maҳмуджон Нурматов, Сайди Умировларнинг алоҳида хизмати бор.

Дунёнинг 160 тилига ўгирилган адиб асарларининг умумий босма адади олтмиш миллиондан ортиқдир. Бу ҳисобда унинг ўзбекча асарларининг ҳам салмоғи катта, албатта.

Ўша миллионларча ададдаги китоблар бир неча миллионлаб ўзбекларнинг маънавий тарбиясиға хизмат қилгани каби, 1990–2016-йиллар орасида ўзбекча бо силган Чингиз Айтматов асарлари ҳам шундай савобли ишни бажараётгани шубҳасиздир. Чунки улкан ёзувчиларнинг асарлари ҳамма замону маконларда, худди муқаддас китоблар каби доим ўқилади ва инсонларга руҳоний қувват беради, йўл кўрсатади, дардига малҳам бўлади. Бу жараёнда китобни кўзда тутилган маънода англаш жуда муҳимдир. Шунинг учун тавсирлар, шарҳлар, тадқиқий асарлар ёзилади. “Болалигим” ана шундай асарлиги, яъни Чингиз Айтматовнинг машҳур “Жамила”, “Юзма-юз”, “Сарвқомат дилбарим” каби қиссалари ва қатор ҳикояларининг туб маъносини

аңглашда ва ҳис этишда бир очқич, яъни Чингиз Айтматов ижодининг калити вазифасини бажаради. Шу эҳтиёжни кўзда тутиб, бу асарнинг ҳам кирилл, ҳам лотин ёзуvida қайта нашр этилгани таҳсинга сазовордир.

Чингизнинг 1935-йил баҳоридан 1937-йил августигача кечган болалиги, рус мактабида ўқиши Москва шаҳри билан боғлиқ. Унгача Араванда яшашганди, отаси ўқишга келгани боис у ҳам Воровский кўчасидағи 5-ўйда яшаган, мамлакат Ёзувчилар уюшмаси жойлашган 25-уй ҳовлисида эса доим тенгдошлари билан ўйнаб юрган...

Тақдирни қаранг, “болалигим очарчиликда ўтди” (“Болалигим”, 15-б.) деган муаллифнинг, четдан қаралганда, ана шу пойтахтдаги илк мактаб йиллари, отасининг давлат раҳбарларидан бўлганини, Москвада яшаб турганини ҳисоблаганди, нурли, борингки, нурлироқ йиллари, бизнингча, кейинчалик унинг яна Москвада жаҳон адабиёти институтида ўқиши ва илк қиссаларининг муваффақиятли нашрлари, кейинчалик ўн бешта республикадан етишиб чиққан бармоқ билан санаарли энг машҳур ёзувчилардан бирига айлангани, бир неча бор давлат мукофотлари олиб, ўша ўзи биринчи синфда ўқиганида ўйнаб юрган Ёзувчилар уюшмаси биносида, минбарида қирқ йил мобайнида олқишлишлар бордай туюлади менга. Зотан, агарда отаси ўқишга юборилмасайди, у ҳам балки қирғизча ўқирди ва оддий бир қирғиз зиёлиси ва ижодкори бўлиши мумкин эди. Унинг русчада ўқигани, кейинчалик қишлоққа қайтганидан кейин ҳам, бу асарда таъкидланганидек, болаликда илк меҳнат қилиб топган пули ҳам русчани билганидан эканлиги, ёзувчининг ўзи ҳам, бошқалар ҳам кўп бор айтганидек, асарларини русча ёзгани учун

“ягона совет халқы” яратилса, юз миллионлаб инсонлар манқуртга – тарихини, үтмишини билмайдиган, онасины ҳам танимайдиган махлуқларга айланиб қолишини бадиий акс эттириб, нафақат совет мамлакатидаги қарам республикалар оммасини, балки бутун дунёдаги ана шундай зулмга маҳкум жамиятларни ларзага солди. Бундай умумбашарий фожиани фош қилиш Нобель мукофоти берилган бирорта ёзувчининг қўлидан келмаган, Чингиз Айтматовнинг улардан фарқи ва ўзига хос буюк адид эканлиги ана шундадир деб ўйлайман.

“Болалигим” китобида эсланганидек, ёш Чингизнинг қишлоқда хат ташувчи, солиқчи бўлиб ишлагани уни ҳар куни турли фожиаларни ўз кўзи билан кўришга, қора хат келганларнинг баҳтиқоралиги изтиробини улар билан бирга ҳар куни баробар кўриб яшашига мажбур этган. Йўқчилик шу даражадаки, икки бола, Чингиз ва укаси нариги овулга бориш учун сой кечиб ўтиши керак, пойабзалини аяб, совуқда ҳам уни ечиб, ялангоёқ ўтишади... Ана шундай азобу оғирчиликлардан омон қолиб, улкан ёзувчи мақомига етган инсоннинг қалбини, дунёқарашини, уни отасидан айирган бир ҳукumat билан муросага келиб, яна рус тилида асар ёзиб, барча рақибларини енгиб ўтиб, бу савияга етишининг ўзи бир мактаб, ибрат олинадиган, яшаш санъатини ўргатадиган бир таълимгоҳ. “Болалигим”ни ўқиркан, шундай фикрга боради киши.

Адид асарларини рус ва қирғиз тилларида ёзди. Агар рус тилида ёзмасайди, балки Чингиз Айтматов бўлламасди ҳам. Икки тилда асар ёзиш, аслида бир ижодкор учун икки мисли меҳнатдир. Бунга чидай олиш инсондан икки ҳисса ғайрат, икки ҳисса фидокорлик талаб этади. Бу оғирликлар ёнида, унинг икки тилда ёзишининг ўзига кўп наф етказганини ҳам адид “Болалигим” асарида кўрсатиб ўтади.

Муаллиф “Биринчи маошим” деган эсдалигига икки йил Москвадаги мактабда ўқиб, қишлоқقا келгач, бирортаям русча биладиган одам бўлмагани учун, бир ўлиб қолган мол муаммосини ҳал қилишда ундан таржимон сифатида фойдаланган катталар болага пул беришади, яъни русчани билгани учун маош. Ўша воқеани эслаб, адид шундай дейди: “Қисмат менга икки тилни билмоқни насиб этган экан. Бири она тилим, иккинчиси ўн саккизинчи асрдан бери, икки юз йилга яқин биз билан ёнма-ён яшаган, тақдиру толеимизга ёзилган рус тили. Рус тили бизнинг – Туркистоннинг тарихий, маданий ривожига улкан улуш қўшди. Рус тилини билмоқ ҳаётимиздаги муҳим бир омил бўлиб қолди.” (“Болалигим”, 14-б.)

Чингиз Айтматовни баъзи манбаларда рус ва қирғиз носири ёки фақат рус адиди деб ёзишади. Унинг замондоши, асарларини русча ёзган атоқли қозоқ шоири Ўлжас Сулаймонов фикрича, Чингиз Айтматов ижодининг қирқ йили, яъни 1950–1990-йиллар унинг ёзувчилик ҳаётидаги энг бахтли давр саналади. У адабиётга кириб келаркан, унга профессионал муҳаррирлар йўлиқди – бу унинг рус насрода ўз йўлини эгаллашида муҳим омил бўлган. Шоир ана шуни таъкидларкан, бугунда кўплаб нашриётларнинг малакали муҳаррирсиз, ҳатто мусаҳҳиҳсиз ишлаётганини танқид қиласди. “Қозоқ табиати, кенг саҳролари дунёси Аvezовдан кейин Айтматов романларида жаҳоний маъно касб этди”, “бу доҳийнинг қандай одам эканлигини ва унинг бутун борлигини фикр ва тушунча элагидан ўтказиб, англаш учун замон керак” дея адигба юксак баҳо беради машҳур қозоқ шоири (“Қардош қаламлар”, 2008, №19, 82-б.).

Чингиз Айтматов қиссалари ва романларида қирғизлар ва бошқа туркий халқларнинг афсоналаридан,

фольклоридан унумли фойдалангани ҳам умумтуркӣ адабиёт учун катта хизматдир. Кўпчилик асарларидаги воқеалар бугунги Қирғизистон, Қозоғистон ва Ўзбекистон ҳудудларида тоғлару адирлар, қишлоғу шаҳарларда кечади. Бу ҳам эски Туркистоннинг бугунги авлодларини бир-бирига боғлайдиган бир хизматдир. Жаҳоншумул адаб жамоат ишларида ҳам фаол қатнашгани, улкан анжуманларда қардош халқларнинг манфаатларини доим ҳимоя қилгани ҳам унинг юксак одамийлик ва миллий фазилатларидан биридир. Масалан, Иккинчи жаҳон уруши тугаши арафасида, советлар ғалаба қозониши аниқлашиб қолгач, сталинчилар мустамлакадаги Кавказ халқларини сургун қилиш сиёсатини амалга оширди (мақсад Кавказнинг унумли, гўзал ва олтин табиатли ерларини маҳаллий аҳолидан бўшатиш ва ўз одамларини жойлаштириш; зотан, бу ҳам худди чорлик даврида мужикларга бир олтиндан тарқатиб, мустамлака ўлкаларга ёйиш сиёсатининг давоми эди). Бу сиёсатнинг энг оғир зарбаси Қирим татарлари бошига тушди, улар бутунлай она ватанидан кўчириб юборилди, Ўзбекистон, Қозоғистон ва бошқа ерларга жойлаштирилди. Русия мусулмонларини уйғотган, “Таржимон” газетаси ва янги очилган жадид мактаблари билан бутун мустамлака туркий халқларни жаҳолатдан қутқариб қолган Исмоилбек Фаспиралининг халқи ватансиз қолди – тақдирнинг бу шум жилвасига қаранг. Балки империалистлар бу билан ўч олишгандир, деб ҳам ўйлаб қолади одам. Хуллас, бу мажбурий кўчишдан ўн беш йил ўтиб, Қирим татарлари ватанга қайтиш учун бизнинг Янгийўлда туриб сиёсий курашга киришдилар, Мустафо Жамилевлар етишиб чиқди ва натижада, 90-йилларда асосан ватанларига қайтиб бордилар. Ана шу мужодаладан Чингиз Айтматов ҳам

четда қолмаган, у 1989-йил 2-июлдаги коммунистлар қурултойида депутат сифатида сўз олиб, Қирим татарларининг ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қилган. Буни Ўзбекистондан ватанига кўчган қардошларимиздан шоир Шокир Салим Чингиз Айтматовнинг вафоти муносабати билан ёзган хотирасида чуқур миннатдорлик билан эслаган (“Қардош қаламлар”, 2008, №19, 71-б.).

Ўтган 2016-йил август ойида Бишкекда, Қирғизистоннинг шимол-шарқидаги Барскун қишлоғида Уркун қатлиомининг юз йиллиги ўтказилди. 1916-йилда чор ҳукумати бутун Туркистан халқидан биринчи жаҳон урушида ва фронторти ишлари учун одам олгани, бу сиёсатга қарши Туркистан халқларининг исён қилгани маълум. Чор мустамлакачилари Туркистаннинг моддий бойликларини ташиб кетгани, халқни арzonга ишлатгани, ҳақ ва ҳурриятини топтагани етмаганидек, энди жон истаётганди, оммага жон солиғи соганди. Бунга исён қилганлардан 100-120 мингтаси қўшни Чин ҳудудларига қочиб бораркан, чор ҳарбийлари уларнинг асосий қисмини отиб-қириб ташлади. Ўқдан қутулганлар ҳам Тангри тоғларининг 3-4 минг метр баландликдаги ваҳшний қояларидан ошиб ўтолмай йўлда ўлди. Чор ҳукумати ҳам, советлар ҳам бу воқеаларни тарихга кўмиб келди, мусулмонларни юз мингларча инсон суги қалашиб ётган дараларга ўтказмади. Ниҳоят, орадан юз йил ўтиб, у гуноҳсиз аждодларнинг қонли қисмати эсланди, мустабидларга лаънатлар ёғдирилди. Бу – мустақил давлатнинг виждонли инсонлари томонидан амалга оширилди.

Халқ бошига тушган худди шундай фожиани Чингиз Айтматов ҳам бошидан ўтказди, унинг отаси ҳам 1938-йилда отиб ташланган, аммо унинг қаерда отилгани, суги қаерда ётганини, ҳатто, Чингиз Айтматовдек жаҳонга машҳур адаб, қолаверса, ҳукуматнинг бош га-

зетаси “Правда”да, элчилик мақомигача бўлган бошқа масъул вазифаларида ишлаган, барча олий мукофотларга сазовор бўлган ёзувчи ҳам олтмиш йилга яқин узоқ муддат ичидаги билолмай юрди, бир умр эзилди.

Адиб дардининг маълум бир қисмини шўро турмушидаги айрим ижтимоий нуқсонларни очган асарларида, хусусан, динсиз ва миллатсиз тузум қуриш учун курашаётган шўро бошқарув тизимининг ваҳшиёна сиёсатини фош этган, тарихий хотирасидан айрилган катта-кичик халқларнинг онасини ҳам танимайдиган манқуртга айланишини кўрсатиб берган романларида тўка олди. Дунёни титратган, советларнинг бош сиёсатидаги манфур йўналишни бадиий образлар, матндағи фалсафий ишоралар орқали очиб берган бу асарни чорлик ва совет империализми зулмини чеккан бошқа бирор миллат вакили эмас, бизнинг Чингиз Айтматов ёзгани ўшанда бўлганидек, бугунда ҳам барча туркий халқларни фуурулантиради. Жумладан, Озарбайжон ёзувчилар уюшмасини ўтган асрдан бери бошқариб келаётган атоқли адиб Анор таъкидлаганидек, “Чингиз Айтматов изтиробли кечган болалик йилларидан юракларни титратувчи соф, содда бола сувратини олиб келиб абадийлаштириди... У оқ кема ортидан оқиб кетади... у Иссиққўлнинг қутлуғ сувларига эмас, мангулик-караб сузади”.

Ҳақиқатан ҳам, адиб яратган кўплаб адабий қаҳрамонлар башарият билан бирга абадиятга томон доимо йўлда; Чингиз Айтматов ҳам уларнинг ёнида, у ҳам бир мангулик йўлчиси.

Тоҳир ҚАҲҲОР,
филология фанлари номзоди, доцент

MUNDARIJA

Qalbimiz va qadrimizdagι ulug' Chingiz og'amiz.....	3
Katta enam.....	10
Birinchi mehnat haqim.....	18
Atamdan qolgan xotiralar	23
Qashqirlarga duch kelganim	32
Odam o'ldirmoqni ko'zlab.....	40
Qora qog'ozlar.....	46
Jajjigina jonivorim	58
Seytali: Birinchi myallimchiligidem.....	62
Charg'in mulla.....	64
Talaba va eshak.....	69
Tulki.....	76
Haqiqiy Ismoil.....	81
Djers buqasi yoki dovondagi muhabbat.....	84
Jamila bilan Doniyor.....	86
Ichki dunyo hayqirig'i.....	95
Muqaddima o'rnidiga.....	97

МУНДАРИЖА

Қалбимиз ва қадримиздаги улуғ Чингиз оғамиз.....	108
Катта энам.....	115
Биринчи меҳнат ҳақим.....	124
Атамдан қолган хотиралар	129
Қашқирларга дуч келганим	138
Одам ўлдирмоқни кўзлаб.....	147
Қора қоғозлар.....	154
Жажжигина жониворим	167
Сейтали: Биринчи муаллимчилигим.....	171
Чарғин мулла.....	174
Талаба ва эшак.....	179
Тулки.....	187
Ҳақиқий Ислом.....	193
Джерс буқаси ёки довондаги муҳаббат	196
Жамила ва Дониёр.....	198
Ички дунё ҳайқириғи.....	208
Муқаддима ўрнида.....	211

Adabiy-badiiy nashr

Chingiz AYTMATOV

BOLALIGIM

Qissa

Mas'ul muharrir:	A.Qorjovov
Muharrir:	O.Qanayev
Tex.muharrir:	G.Kurbanbayeva
Bad.muharrir:	R.Tashmatov
Sahifalovchi:	N.Mirzamatova

Bosishga berildi 19.04.2017. Qog'oz bichimchi 60x84 1/16
“Virtec Times UZ” garniturasi.

Nashr bosma tabog'i 14,0 Adadi 5000 Buyurtma №18

«IJOD-PRESS» nashriyotida nashrga tayyorlandi.
Nashriyot litsenziyasi: AI №270

«Dizayn-Print» MCHJ O'ICHK bosmaxonasida chop etildi.
100054. Toshkent shahri, Cho'pon ota ko'chasi, 28-a uy.
email: dizayn-print@mail.ru

ISBN 978-9943-994-56-0

9 789943 994560